

H. JAMOLXONOV

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

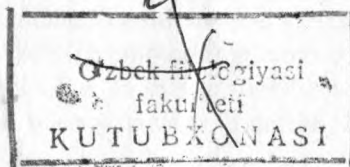
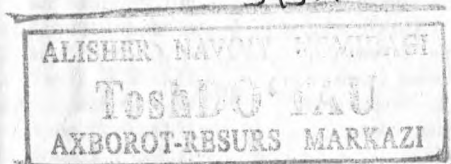
Y30.2
49
№ 26

H. JAMOLXONOV

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
oliy o'quv yurtlari uchun darslik sifatida
nashrga tavsiya etgan*

34514

Toshkent – «Talqin» – 2005

Taqrizchilar: **Yormat Tojiyev, Hakimjon Shamsiddinov,**
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti
professorlari, filologiya fanlari doktorlari;

Ravshanxo'ja Rasulov, Nizomiy nomidagi
Toshkent Davlat pedagogika universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.

Shartli qisqartmalar

A. N. – A. Navoiy	S.Ahm. – Said Ahmad
A. Rahm. – A. Rahmat	S. Z. – Saida Zunnunova
A. Q. – A. Qahhor	S.N. – Said Nazir
A. Qod. – A. Qodiriy	snq. – sanoq sonlar
ar. – arabcha	sug'd. – sug'dcha
V. Sa'd. – Vosit Sa'dulla	sft. – sifat
DLT. – Devonu lug'otit turk	T.M. – Tohir Malik
J. A. – J. Abdullaxonov	turk. – turkcha
J. Sh. – Jumaniyoz Sharipov	turkm. – turkmancha
Z. Sh. – Z. Sharofiddinov	Uyg'. – Uyg'un
M. Ism. – M. Ismoilii	f.-t. – forscha-tojikcha
M. Os. – M. Osim	Sh. – Shuhrat
M. Sh. – M. Shayxzoda	Sh. R. – Sharof Rashidov
Mirm. – Mirmuhsin	O'. H. – O'tkir Hoshimov
Muq. – Muqimiy	O'TIL. – O'zbek tilining izohli lug'ati
Mo'g'. – mo'g'ulcha	Q. M. – Quddus Muhammadiy
O. – Oybek.	qirg'. – qirg'izcha
O. Yo. – Odil Yoqubov	qoz. – qozoqcha
O. Q. – Olim Qo'chqorbekov	qoraq. – qoraqalpoqcha
P. T. – Parda Tursun	G'.G'. – G'afur G'ulom
P. Q. – Pirmqul Qodirov	H.Deh. – Hisrav Dehlaviy
r.-b. – ruscha-baynalmilal	H.N. – Hakim Nazir
R. F. – Rahmat Fayziy	H.O. – Hamid Olimjon
Rud. – Rudakiy	H.Sh. – Husayn Shams
S. A. – S. Ayniy	Hab. – Habibiy
S. An. – S. Anorboyev	

SO‘ZBOSHI

«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsligi universitet va pedagogika institutlarining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalari uchun yaratilgan o‘quv adabiyotining I- qismi bo‘lib, u shu nomdagi o‘quv kursining «Kirish», «Fonetika va fonologiya», «Grafika va orfografiya», «Orfoepiya», «Leksikologiya va frazeologiya», «Leksikografiya» bo‘limlarini o‘z ichiga oladi. Darslik shu o‘quv kursi dasturiga va hozirgi pedagogik texnologiyalar talabiga mos ravishda yozildi. Uning yaratilishida I.A.Boduen de Kurtene, L.V.Shcherba, N.S.Trubetskoy, L.R.Zinder, V.K.Juravlyov, V.F.Ivanova, T.A.Amirova, E.Pulgrem, A.Makntosh, E.A.Lorash kabi rus va jahon tilshunoslarining, shuningdek, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, G.A.Abdurahmonov, Sh.Shoabdurahmonov, F.K.Kamolov, A.Hojiyev, Sh.U.Rahmatullayev, A.Rustamov, X.Doniyorov, A.Mahmudov, N.Mahmudov, S.Otamirzayeva, A.Abduezizov, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, K.Nazarov, H.Ne‘matov kabi o‘zbek tilshunoslarining asarlari va g‘oyalari ilmiy-nazariy hamda metodologik jihatdan asos bo‘ldi.

Darslikda tovush va fonema, fonemalarning sistemaga uyushish qonuniyatlari talqiniga, shuningdek, til birliklari bilan yozuv birliklari o‘rtasidagi aloqalar mexanizmini, leksema va frazemalarning lug‘aviy birlik, sememe va semalarning esa semantik birlik sifatidagi tabiati va mohiyatini yoritishga, talabalarni o‘zbek lug‘atchiligi tarixi, lug‘at tiplari va turlari, lug‘at maqolalari sxemalari bilan tanishtirishga alohida e‘tibor berildi; mavzular bayonining tushunarli bo‘lishini ta‘minlash maqsadida tayanch tushuncha nomlari bo‘rttirib ko‘rsatildi (qora rang, kursiv, razryadka va h.k.), tasvir, jadval va chizmalar, tegishli manbalarga havolalar (snoskalar) berildi. Har bir bo‘lim bo‘yicha qo‘shimcha ma‘lumotlar olish imkoniyatini yaratish maqsadida adabiyotlar ro‘yxatiga darslik va qo‘llanmalardan tashqari ilmiy maqolalar, til va yozuvga oid qonun, farmon va qarorlar ham keltirildi.

KIRISH

Adabiyotlar: 3 [41–46], 10 [3–8], 26 [4–5], 27 [3–11].

1- §. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» kursining obyekti, maqsadi va vazifalari

Kursning obyekti – hozirgi o‘zbek adabiy tili, uning o‘zbek milliy tili tarkibidagi o‘rni.

Kursning maqsadi – talabalarni «til strukturasi – norma (me‘yor) – uzus» masalalariga, adabiy til va milliy til, adabiy til va dialektlar, adabiy til va jargon-argolar, adabiy til va funksional stillar (vazifaviy uslublar) munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga hozirgi o‘zbek adabiy tilining strukturaviy, mazmuniy va vazifaviy xususiyatlari, og‘zaki va yozma shakllari haqida ma‘lumot berish.

Kursning vazifalari: a) sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy umumlashmalar bilan tanishish; b) til ierarxiyasidagi fonetik-fonologik, leksik, semantik va grammatik sathlarga mansub birliklarning adabiy til uchun me‘yor (norma) bo‘lgan va me‘yor bo‘lmagan belgi-xususiyatlarini qiyosan o‘rganish, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali nuqtalarni aniqlash; d) hozirgi o‘zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki (lingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) omillar haqida talabalarga ma‘lumot berish, ularda hozirgi o‘zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko‘nikmalarini shakllantirish.

2- §. Hozirgi o‘zbek adabiy tili

Hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘zbek milliy tilining oliy formasi – ishlov berilgan, me‘yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo‘lgan barqaror shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo‘yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi, tartibga solingan bosh ko‘rinishi, xolos.

Dialekt – umumxalq tilining ma‘lum etnik guruhga mansub ko‘rinishi.

Sheva – mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qismi, guruhi [125, -130]. Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarning har biri uchun alohida-alohida bo'ladi, bir-biridan fonetik, leksik, grammatik jihatdan farqlanadi; b) adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma'lum me'yorlarga bo'ysundirilgan yozuv sistemasiga asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun alohida adabiy-orfografik yozuv yo'q; d) adabiy tilning qo'llanishi hududiy (territorial) jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo'llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir; e) adabiy tilda davlat ishlari – xalq ta'limi, matbuot, radio-televideniya, ilm-fan, ma'muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qonun, farmon va qarorlar shu tilda e'lon qilinadi. Dialekt va shevalar bu funksiyada qo'llanmaydi.

Jargon va argolar – ma'lum ijtimoiy guruhlarga, masalan, o'g'rilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday «til» elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar – tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi. Chunonchi: 1) *rasmiy ish uslubi*. Bu uslub ma'muriy-idoraviy hujjatlar tilini qoliplaydi; 2) *ilmiy uslub* – ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi; 3) *publitsistik uslub* – ommabop asarlar, ma'ruzalar tilini qoliplaydi; 4) *so'zlashuv uslubi*. Bu uslubning ikki xil ko'rinishi mavjud: a) *adabiy so'zlashuv uslubi*; b) *oddiy (jonli) so'zlashuv uslubi*; 5) *badiiy uslub*. Bu uslub badiiy asar tilini va badiiy nutqni qoliplaydi.

Adabiy til bilan funksional uslublar o'rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub adabiy til me'yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo'yilmaydi; so'zlashuv uslubining «a» ko'rinishi ham shunday: unda dialektizm, jargonizm va vulgarizmlar qatnashmaydi; so'zlashuv uslubining «b» ko'rinishi esa nutqning maxsus tayyorgarliksiz bo'lishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan xarakterlanadi. («Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi» mavzusiga qarang.)

Adabiy tilga munosabat jihatdan badiiy uslub alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish hollari ko'p uchraydi: obraz va personajlar nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik:

1. *Asadbek molodes! Visshiy klass! — dedi u. — Aniq topibdi. Endi u bilan hazillashib bo'lmaydi.* (T.M.)

2. *U qizig'ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi ...* (T.M.)

3. *Akamullo, akamullo, sizni yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.*

— *Nima gap?*

— *Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan ... Bo'ronda qolgan ekan ... Qaytib kelmopti ... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti ...*

Hoshim yurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi! (J.A.)

Birinchi misoldagi nutqiy parchada grammatik-sintaktik varvarizm («*Asadbek molodes!*», «*Visshiy klass*»), ikkinchi gapda vulgarizm («*qizig'ar*»), uchinchi misoldagi dialogda esa o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalarining so'zlari («*akamullo*», «*bacha*», «*duxtor*», «*so'g'in*» kabi leksik dialektizmlar), shu shevaga xos grammatik formalar («*yo'qloshopti*», «*kelmopti*» kabi grammatik dialektizmlar), *aka* so'zining *ako* shaklidagi dialektal ko'rinishi (leksik-fonetik dialektizm) qo'llangan. Bunday qo'llanishlar adabiy til uchun me'yor emas albatta, ammo ular badiiy uslub talabiga ko'ra ishlatilgan, natijada badiiy asarning g'oyaviy-estetik jihatlarini ta'sirli, ishonarli qilib ifodalashga erishilgan.

3- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari

Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning og'zaki shakli to'g'ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, urg'u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi; uning tarixiy ildizlari xalq og'zaki ijodi namunalari — dostonlar, qo'shiqlar, maqollar, hikmatli so'zlar, topishmoqlar, ertaklar negizida rivojlanib, og'izdan-og'izga o'tib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki shakli ko'proq adabiy so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham muhim rol o'ynaydi.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammarni) ko'rish va o'qishga asoslanadi. Yozuv sistemasi, ma'lumki, grafika, orfografiya va

punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil qiladi.

Adabiy tilning zozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham ko'zga tashlanadi.

4-§. Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar

Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar ikki xildir:

1. Lingvistik (lisoniy) omillar. Bularga muayyan tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari — fonemalar tizimi, lug'at boyligi, morfema tiplari, so'z yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funksional xususiyatlari, ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi qoida-qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2. Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar. Bularga tildan tashqarida mavjud bo'lgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyg'ulari, til va yozuvga oid qonun va farmonlar shular jumlasidandir. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy hayotida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni boshlandi, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning yangi shakllari yuzaga keldi. Bularning barchasi o'zbek tili leksikasiga ham ta'sir o'tkazdi: sobiq ittifoqdagi davlat tuzumiga xos ayrim tushuncha nomlari (*partkom, raykom, obkom, sovxoz, oblast* kabi so'zlar) iste'moldan chiqib, o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy qatlamiga o'tib qoldi, ularning o'rnida hozirgi mustaqil O'zbekiston hayoti taqozo qilgan yangi so'z va atamalar (*kollej, litsey, gimnaziya, litsenziya, reyting, test, marketing, minimarket, investitsiya, biznes* kabilar) paydo bo'ldi, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi ma'no qirralari yuzaga keldi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga o'tib qoldi.

Keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, milliy tilning, shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar birga qatnashadi, ularning biri ikkinchisiga sharoit yaratadi, har ikkalasi bir butun mexanizm sifatida xizmat qiladi; til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari shuni taqozo qiladi.

5- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili mavqeyidagi o'rni

Hozirgi o'zbek adabiy tilida, yuqorida aytib o'tilganidek, davlat ishlari olib boriladi. O'zbekistonning davlat tili deyilganda ham ko'proq darajada o'zbek adabiy tili nazarda tutilgan, binobarin, adabiy til davlat tomonidan himoyalangandir. Bunday himoya quyidagi hujjatlar bilan kafolatlangan:

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonuni (o'n birinchi chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1989- yil 21- oktabrda qabul qilingan).

2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (4- modda).

3. «Davlat tili haqida»gi qonunning yangi tahriri, 1995- yil 21- dekabr.

Tekshirish savollari

1. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursi nimani o'rganadi?
2. Kurs oldiga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?
3. Nima uchun adabiy til milliy tilning oliy formasi sanaladi? Belgilari?
4. Adabiy til bilan dialekt, sheva va funksional stillar o'rtasidagi munosabatlar va tafovutlar nimadan iborat?
5. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari qanday farqlanadi?
6. Til taraqqiyotini belgilovchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni qanday tushunasiz?
7. Adabiy tilning vazifa doirasi?
8. O'zbek tilining davlat tili maqomi qanday hujjatlar bilan kafolatlangan?

Tayanch tushunchalar

Kursning obyekti — hozirgi o'zbek adabiy tili.

Kursning maqsadi — talabalarni adabiy tilga oid nazariy va amaliy bilimlar bilan tanishtirish.

Kursning vazifalari — talabalarga hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki va tashqi omillar haqida ma'lumot berish, ularda hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

Adabiy til — milliy tilning ishlov berilgan, me'yorlashtirilgan oliy formasi.

Sistema — har biri alohida mustaqil (avtonom) bo'lgan murakkab mexanizmlar (fonemalar tizimi, morfemalar tizimi, leksik birliklar tizimi, sintaktik konstruksiyalar tizimi) o'rtasidagi aloqadorlikdan tarkib topgan makrotizim.

Struktura — bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ular o'rtasidagi aloqalar mexanizmi.

Norma (me'yor) — adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgi-xususiyatlar. Ular ijtimoiy til amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

Lingvistik omillar — til strukturasi va sistemasiga mansub bo'lgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalarning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

Ekstralingvistik omillar — tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ular til taraqqiyotiga tashqaridan (til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari jarayonida) ta'sir o'tkazadi.

Uzus — leksema, frazema, so'z shakli va sintaktik konstruksiyalarning til egalari tomonidan qabul etilgan qo'llanishi.

Til — fonetik, leksik va grammatik vositalar o'rtasidagi aloqa-munosabatlardan tarkib topgan barqaror tizim (sistema).

Nutq — til vositalari ishtirokida fikr ifodalash jarayoni.

Ierarxiya — til tizimida quyidan yuqoriga qarab bosqichma- bosqich joylashgan sathlar (yaruslar) yig'indisi: fonetik-fonologik sath (quyi yarus), morfemik sath, leksik sath (yuqori yaruslar), grammatik sath (yanada yuqoriroq yarus) kabi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILINING TARIXIY ILDIZLARI VA DIALEKTAL ASOSLARI

Adabiyotlar: 3 [12–26, 41–46, 161–164], 10 [8–16], 17 [21–23], 18 [5–59], 28 [3–174].

6- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilining, ma'lumki, bir qator tarixiy ildizlari bor: a) eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr); b) qadimgi turkiy til (VII–XI asrlar); d) eski turkiy til (XI–XIII asrlar); e) eski o'zbek adabiy tili (XIV–XIX asrlar); f) yangi o'zbek adabiy tili (XIX asrning oxiri – XX asrning boshlari). O'zbek tili ana shu tarixiy ildizlardan o'sib chiqib, XX asrning 30- yillarida hozirgi o'zbek adabiy tili shakliga kirgan¹.

¹ Bu haqda qarang: Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. — T.: «O'qituvchi», 1973, 17–26- b.

Turkologiyada va o'zbek tilshunosligida o'zbek tili tarixini boshqacharoq davrlashtirish holatlari ham uchraydi [qarang: 17, -21-23].

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ko'zdan kechirish qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan lisoniy taraqqiyot dinamikasini kuzatish, hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo'lishi, odatda, ikki omilga asoslanadi: 1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga – tilning o'zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar munosabatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). O'zbek tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos) til vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama) til vazifasini o'tagan. Substrat va superstrat tillar o'rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) sharoitida yuzaga keladi va tillar substratsiyasi deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida asos til bilan ustama tillar o'rtasida bog'langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda til strukturasi qator o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo'yicha keltirilgan quyidagi ma'lumotlardan anglab olsa bo'ladi.

1. Tilning fonetik-fonologik sathida: a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo'lgan (a, ы, o, u – orqa qator, yo'g'on unlilar; ə, i, e, y – old qator, ingichka unlilar); b) eski turkiy til va eski o'zbek tillarida ham shu 8 unli saqlangan, ammo eski o'zbek tilida old qator lablanmagan e unlisi hisobiga vokalizm tizimi 9 unlidan iborat bo'lgan; d) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlarning yo'g'onlik-ingichkalik ziddiyati (oppozitsiyasi) bo'lgan: i-ы, ə-a, y-u, e-o kabi; e) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilar miqdori 6 taga tushib qolgan (i, e, a, u, o', o). Bu tizimda yo'g'onlik-ingichkalik oppozitsiyasi yo'q, ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o'zgargan. Masalan, orqa qator, lablanmagan **a** o'rnida kuchsiz lablangan **o** (o) unlisi paydo bo'lgan. Qiyos qiling: *ata – ota, at – ot* kabi; f) qadimgi turkiy til konsonantizmida b, m, p, v, s, z, t, d, n, l, r, ch, sh, y, q (k), g' (g), η undoshlari bo'lgan, bu undoshlarning ko'pchiligi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin) variantlarga ega edi; g) eski o'zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga yetgan (b, m, p, v, f, s, z, t, d, n, l, r, ch, sh, j, j (dj), y, q, k, g', g, η, x, h). Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o'sha davrdagi o'zbek-arab va o'zbek-fors ikki tilliligi (bilingvizmi) ta'sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergensiyasi (bir fonemaning ikki fonemaga ajralishi)

natijasida sodir bo'lgan; h) hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, rus tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydigan qorishoq «ts» ham o'zbek tili undosh fonemalari qatoridan o'rin olgan deb qaralishi kerak.² Yuqoridagi ma'lumotlar tahlilidan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f, x, h, j, j (dj) undoshlari bo'lmagan. Ular eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili davrida turli lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar ta'sirida paydo bo'lgan; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko'rinishi – ottenkalari bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; g' va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergensiya) bo'lganligini – «g» ning «g'» va «g» ga parchalanganligini ko'ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi o'zgarishlar: a) qadimgi turkiy tilda r, l, v, g' (g), z, d, η undoshlari so'z boshida qo'llanmagan. Eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu tovushlar («η» dan boshqalari) so'z boshida ham ishlatiladi; b) m undoshi qadimda so'z boshidagi «b» ning varianti sifatida qo'llangan, BEN – «men» [105, -94], MEN – «men» [105, -340], Bin – «ming» [105, -101], Min – «ming» [105, -344] kabi; so'z o'rtasida va oxirida esa mustaqil fonema bo'lgan: Qabaq – «qovoq» [105, -399], Qamaq – «butun», «barcha», «to'la» [105, -414]; TAM – «devor» [105, -523], «uy» [107, 3-t., -151], TAB – «Top» [105, -525]. Uning mustaqil fonema sifatida so'z boshida qo'llanishi eski o'zbek tilida bir qadar uchrab turadi, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa uning so'z boshida qo'llanishi ancha keng tarqalgan; d) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar so'z boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski o'zbek tilida ham saqlangan, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida esa undoshlarning so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib kelishi me'yoriy holatga aylangan; bu hodisa o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga xos (*brom, professor, shkaf, traktor, trolleybus, tramvay* kabi); e) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp* («mergan ovchi»), *art* («yelka») kabi. Eski o'zbek tilida undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi biroz ko'paygan (fors-tojik va arab tillaridan so'z o'zlashtirish hisobiga): *do'st* (forscha o'zlashma), *hamd* (arabcha o'zlashma: «maqtov»), *g'isht* (tojikcha o'zlashma), *go'sht* (tojikcha o'zlashma) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bo'g'in yoki so'z oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi rus tili orqali

² *Qarang:* Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1992, 19–20-b.

o'zlashgan so'zlar hisobiga ancha ko'paygan: *boks, kodeks, kort, iks* kabi; f) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida so'z oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (geminatsiya) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning so'z oxirida qavatlanishi uchrab turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha-baynalmilal o'zlashmalar buning dalilidir; g) qadimgi turkiy tilda so'zning birinchi bo'g'inidan keyingi bo'g'inlari faqat undosh bilan boshlangan: *o-na, o-ta, o-g'a, i-ni, bo-la* kabi. Bu hol so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon kela olmasligiga sabab bo'lgan. Eski o'zbek tilida arab tili o'zlashmalarining paydo bo'lishi bu qonuniyatga chek qo'ygan: *saodat, oila, maorif, soat, foiz, mutolaa* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik o'zlashmalar hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografiya* kabi.

3. Singarmonizm: 1) qadimgi turkiy til va eski o'zbek tilida singarmonizm (so'z tarkibidagi o'zak va qo'shimchalarda unilarning uyg'unlashuvi) mavjud bo'lgan. Qiyos qiling: *keldyk* («kel» dagi «e» – old qator, ingichka unli + «-dyk» dagi «y» ham old qator, ingichka unli) va *barduk* («bar»dagi «a» – orqa qator, yo'g'on unli + «-duk» dagi «u» ham orqa qator yo'g'on unli). Bu misollardagi unililar til garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan. *Kelip* va *koryp* so'z shakllarining birinchisida («kel+ip»da) o'zak va qo'shimchadagi unililar lablanmagan, ikkinchisida («kør+yp» da) esa o'zak va qo'shimchadagi unililar lablangandir. Demak, ikkinchi misolda unililar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan; 2) hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm o'z mavqeyini ancha yo'qotgan. Qiyos qiling: *koñlyñyz* (eski o'zbek tilida) – *ko'nglingiz* (hozirgi o'zbek adabiy tilda), *koryp* (eski o'zbek tilida) – *ko'rib* (hozirgi o'zbek adabiy tilida) kabi.

Izoh: singarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va o'g'uz dialektlariga mansub o'zbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda) – *alg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) – *barg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgan* (adabiy tilda) – *kelgən* (qipchoq lahjasi shevalarida), *o'ttiz* (adabiy tilda) – *ottuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) – *yyımə* (o'g'iz lahjasi shevalarida) kabi.

4. Tilning lug'at boyligida: 1) qadimgi turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari bo'lmagan. Eski turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari qo'llana boshlagan, eski o'zbek tilida bunday o'zlashmalar ancha ko'paygan: *gul, gavhar, guruch, go'r* (fors-tojik so'zlari), *madrasa, oila, fikr, firoq, hosil* (arabcha so'zlar). Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday o'zlashma so'zlarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvalldulhamuza, handasa, tarh* kabilar), ularning o'rnida bir qator ruscha o'zlashma termin va atamalar paydo bo'lgan (*kislorod, geometriya, avtobus, tramvay* va b.); 2) qadimgi turkiy

tildagi ayrim soʻzlarning eski oʻzbek tilida tojikcha sinonimlari paydo boʻlgan: *chechak* (turkiy) – *gul* (tojikcha), *yogʻoch*, *yigʻoch* (turkiy) – *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy) – *tilla* (tojikcha), *buloq* (oʻzbekcha) – *chashma* (tojikcha), *qirov* (oʻzbekcha) – *shabnam* (tojikcha) kabi; 3) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski oʻzbek tillarida qisqartma soʻzlar (abbreviaturalar) boʻlmagan. Hozirgi oʻzbek tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDPU, SamDU kabi. Keyingi yillarda oʻzbek tili leksikasida IIB (Ichki ishlar boʻlimi), IIBB (Ichki ishlar boʻlimi boshqarmasi), IIV (Ichki ishlar vazirligi), DAN (Davlat avtoinspeksiya nazorati), OʻzMU (Oʻzbekiston Milliy universiteti), BuxDU (Buxoro Davlat universiteti), QarMII (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo boʻldi; 4) oʻzbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil Oʻzbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va maʼrifiy islohotlar oʻzbek tili leksikasida yana bir qator yangi soʻzlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan soʻzlarning qayta tiklanishiga sabab boʻlmoqda: *supermarket*, *fermer*, *aksiyador*, *vazirlik*, *nozir*, *devonxona*, *taʼtil* kabilar shular jumlasidandir; 5) rus tili va rus yozuvi taʼsirida yuzaga kelgan *tok* («elektor toki») va *tok* («uzum toki») kabi omograflar, *toʻrt* («miqdor son») va *tort* («konditer mahsuloti») kabi omofonlar ham koʻproq hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasiga xosdir.

5. Tilning grammatik qurilishida: 1) qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillarida ot, sifat, son, olmosh, feʼl va ravish kabi mustaqil soʻz turkumlari boʻlgan. Bunday mustaqil soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillarida yordamchi soʻzlar – koʻmakchilar, bogʻlovchilar va yuklamalar boʻlgan. Bunday turkumlarga xos soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham mavjud; 3) qadimgi turkiy va eski oʻzbek tillarida undovlar va modal soʻzlar boʻlgan. Ular hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski oʻzbek tilida ham har bir soʻz turkumining oʻziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda – egalik, kelishik, son; sifatlarda – daraja; feʼllarda – shaxs-son, mayl, nisbat, zamon va b.lar) boʻlgan. Bu xususiyatlar hozirgi oʻzbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, hozirgi oʻzbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski oʻzbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi: 1) hozirgi oʻzbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran koʻp va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda oʻzakdan oldin qoʻshiluvchi affiks morfemalar (prefikslar) boʻlmagan. Bu tipdagi morfemalar eski oʻzbek tilida va hozirgi oʻzbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh*, *bevosita*, *bavosita* (*bilvosita*), *nooʻrin*, *sersuv*, *sergap* kabi; b) eski oʻzbek adabiy tilida «-ov», «-yev», «-ova», «-yeva», «-ovna», «-yevna», «-ovich», «-yevich» kabi familiya yasovchi qoʻshimchalar

bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday qo'shimchalar bor; d) eski o'zbek adabiy tilida «-lar» affiksi ko'plikni (*odamlar, qishloqlar* kabi), birgalikni (*Karimlar kelishdi*), ma'no kuchaytirilishini (*suvlar oqib yotibdi*), chama yoki taxminni (*qirq yillar bo'ldi* kabi) ifodalagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa «-lar» affiksining so'zlarni terminlashtirish funksiyasi ham paydo bo'lgan: *qirqquloqsimonlar, sutemizuvchilar ...* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida singarmonizm mavjud bo'lganligidan ko'pchilik morfemalarning yo'g'on va ingichka turlari saqlangan: «-miz» va «-miz» (*baramiz va kelamiz* kabi), «-gan» va «-g'on» (*kelgan va borg'on*), «-chi» va «-chi» (*yo'g'chi – «azani boshqaruvchi» va bədzchi – «naqqosh»* kabi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ulardan faqat bittasi standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, qo'riqchi va ishchi* kabi), «-liq» va «-lik» haqida ham shu fikrni aytish mumkin; 3) eski o'zbek adabiy tilidagi ba'zi affikslar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi. Masalan, «-vul» affiksi eski o'zbek adabiy tilida *qorovul, yasovul* kabi so'zlarni yasagan, hozir esa bu affiks so'z yasash xususiyatini yo'qotgan; 4) qadimgi turkiy tilda bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi («-n», «-ы», «-in», «-yn», «-un», «-on», «-ən»), jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shulardan bittasi - vosita kelishigi yo'q. U qadimgi turkiy tilda «bilan» ko'makchisi funksiyasiga teng bo'lgan: masalan, *tilin sōzləp, qolqaqın eshidip* («tili bilan so'zlab, qulog'i bilan eshitib...») kabi.

7- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari

O'zbek tili bir qator shevalarni o'z ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtayi nazardan uchta katta lahjaga – qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi tabiiy bir holdir, ammo ulardan qaysi biri adabiy tilga ko'proq darajada asos bo'lganligi masalasida tilshunoslar orasida yakdillik yo'q. Ko'pchilik manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarluq lahjasi, xususan, uning Toshkent–Farg'ona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi ko'rsatiladi³. Ammo ayrim tilshunoslar (masalan, prof. X. Doniyorov, dotsent B. To'ychiyoyev) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq yondashdilar: ularning fikricha, hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib

³ Bu haqda qarang: Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek tili dialektologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1978, 43- b. Abdurahmonov G., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti. – T., «O'zbekiston», 2002, 44- b.

topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatnashgan, shunga ko'ra adabiy til me'yorlariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta ko'rilishi kerak. Bu mualliflarning ta'kidlashicha, hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida 6 ta emas, 8–9 ta unli fonema bor, ular i/ы, ə/a, y/u, ə/o kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi⁴.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridagi shakllari Toshkent- Farg'ona gruppasi shevalariga asoslanadi: «-ga» (j. k.), «-da» (o'-p. k.) va «-dan» (ch. k.) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha bo'ladi: Samarqand shevasida «-ga» formanti jo'nalish va o'rin-payt kelishiklari ma'nosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* («Buxoroga» – otning jo'nalish kelishigidagi shakli), *Buxoroga o'qopti* («Buxoroga» – otning o'rin-payt kelishigidagi shakli) kabi. O'g'uz lahjasi shevalarida «-ga» o'rnida «-g'a» (qurvaqag'a), «-yə» (tangayə), «-nə» (ərkinə), «-na (уанына), «-ə» (yyimə) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: «-ni»/«-ны», «-ning»/«-ның» (qipchoq lahjasi shevalarida), «-ning»/«-ing», «-ның»/«-ың» (Iqon, Qorabuloq, Hazorasp shevalarida), «-ni»/«-ti»/«-pi»/«-yi»/«-mi» (Toshkent shevasida) kabi. Bunday ko'p variantlilik adabiy tilga ko'chirilmagan.

Shuni ham aytish kerakki, ko'pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. Shuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Farg'ona, Xeva–Urganch shevalarida – 5 ta, Qarshi shevasida 4 tadir. Qipchoq lahjasining j-lovchi shevalarida, qarluq–chigil–uyg'ur lahjasining Iqon–Qorabuloq dialektida esa ularning soni 6 taga yetadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

8- §. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining bo'limlari

1. Fonetika va fonologiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, bo'g'in, urg'u, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar (temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

⁴ *Bu haqda qarang:* Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. – Т.: «Фан», 1975, с. 224–225; Его же: Восточно-кыпчакские (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. АДД. – Т., 1977, с. 46–47. *Yana qarang:* To'ychievov B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – Т.: «O'qituvchi», 1996, 174- b.

2. Grafika va orfografiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirillcha va lotincha o'zbek yozuvlari), ularning asosiy komponentlari va belgilari, orfografiya prinsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3. Orfoepiya. Bu bo'limda o'zbek tilining to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari, ularni belgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4. Leksikologiya va frazeologiya. Bu bo'limlarda o'zbek tilining lug'at boyligi, uning rivojlanish qonuniyatlari, lug'aviy birliklarning qatlamlanishi, turlari, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

5. Leksikografiya. Bu bo'limda lug'atchilik, lug'at tiplari va turlari, lug'atlarning tuzilish prinsiplari, lug'at maqolalarining sxemalari, lug'atlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6. Morfemika. Bu bo'limda so'z yoki so'zning grammatik shakllari tarkibidagi ma'noli qismlar — morfemalar xususida, morfemalarning funksional-semantik, strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma'lumot beriladi.

7. So'z yasalishi. Bu bo'limda o'zbek tilining so'z yasash usullari, ularning so'z turkumlari bo'yicha tavsifi, tarixiy va hozirgi so'z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

8. Morfologiya. Bu bo'lim grammatikaning bir qismi bo'lib, unda grammatik ma'no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so'zlarni turkumlarga birlashtirish prinsiplari, har bir so'z turkumining ma'no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funksional xarakteristikasi haqida fikr yuritiladi.

9. Sintaksis. Bu bo'lim grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda so'z birikmalari va gap turlari, so'zlarning grammatik munosabatga kirishish yo'llari o'rganiladi.

10. Punktuaitsiya. Bu bo'limda yozuv sistemasining uchinchi komponenti (birinchi komponenti — grafika, ikkinchi komponenti — orfografiya) xususida ma'lumot beriladi. U sintaksis bilan parallel ravishda o'rganiladi, chunki tinish belgilarining qo'llanishi, asosan, gap ichida va nutqda namoyon bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?
2. Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo'lishning amaliy ahamiyati nimada?
3. Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unilardan tarkib topgan?

4. Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
5. Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
6. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo'g'onlik-ingichkalik belgisiga ko'ra kontrast juftliklarni hosil qiladimi?
7. Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o'zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?
8. Hozirgi o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada?
9. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan tarixiy taraqqiyot jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergan?
10. Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi?
11. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda tilning leksik sathida (lug'at boyligida) qanday o'zgarishlar bo'lgan?
12. Tilning grammatik qurilishida bo'lgan o'zgarishlar haqida nimalarni bilasiz?
13. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?
14. O'zbek tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?
15. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining qanday bo'limlari bor?

Tayanch tushunchalar

Fonetik-fonologik sath – til ierarxiasining tovush tizimidan iborat quyi pog'onasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang va b.lar.

Leksik sath – til ierarxiasining lug'at boyligidan iborat yuqori pog'onasi: so'zlar, iboralar, ularning turli qatlamlari.

Grammatik sath – til ierarxiasining morfologik va sintaktik birliklardan iborat eng yuqori pog'onasi: so'z turkumlari, grammatik ma'no va grammatik shakllar, so'z birikmalari va gap, ularning turlari va konstruktsiya modellari.

Vokalizm – unli fonemalar tizimi.

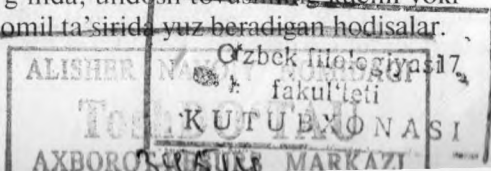
Konsonantizm – undosh fonemalar tizimi.

Divergensiya – til strukturasiidagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo'linishi. Masalan, «k»ning «k»va «q»ga ajralishi.

Konvergensiya – tarixiy taraqqiyot natijasida ikki fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida alohida-alohida fonemalar bo'lgan «ø» va «o» unilari shu qonuniyat asosida hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta «o» fonemasiga birlashgan.

Pozitsion xususiyatlar – nutq tovushlarining so'z tarkibidagi o'rni unlining urg'uli yoki urg'usiz bo'g'inda, undosh tovushning kuchli yoki uchsiz pozitsiyada bo'lishi, shu omil ta'sirida yuz beradigan hodisalar.

– Hozirgi o'zbek adabiy tili

Sintagmatik xususiyat — soʻz yoki boʻgʻin tarkibida tovushlarning zanjirsimon joylashuvi, birin-ketin kelishi, gorizontal chiziq boʻylab joylashuvidan kelib chiqadigan xususiyatlar.

Singarmonizm — soʻzning asosi va affiksi tarkibidagi unilarning oʻzaro uygʻunlashuvi, garmoniyasi.

Sheva — muayyan tilning oʻziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega boʻlgan eng kichik qismi.

Lahja — fonetik, leksik va grammatik umumiylik asosida birlashgan shevalar yigʻindisi. U dialekt nomi bilan ham ataladi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

FONETIKA

Adabiyotlar: 4 [14–16], 10 [17–22], 16 [3–5], 27 [12–13].

9- §. Fonetikaning obyekti

Fonetikaning obyekti — tilning tovush tomoni, fonetik qurilishidir. Tilning tovush tomoni nutq tovushlari, boʻgʻin, uringʻu, ohang (intonatsiya, melodika) kabi birliklarni oʻz ichiga oladi.

10- §. Fonetikaning maqsadi va vazifalari

Fonetikaning maqsadi — fonetik birliklarning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va lingvistik-funksional asoslarini oʻrganish, ularning til mexanizmidagi rolini aniqlashdan iborat. Bunday maqsad uning quyidagi **vazifalarini** belgilaydi: a) tovush, uringʻu, melodika kabi birliklarning yuzaga kelish qonuniyatlarini oʻrganish; b) talabalarni yuqoridagi qonuniyatlar va shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; d) adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; e) talabalarda fonetik tahlil koʻnikmalarini shakllantirish; f) talabalarga shu sohada ishlagan fonetist-fonologlar haqida qisqacha maʼlumot berish.

11- §. Fonetik birliklarning turlari

Har qanday tilning fonetik birliklari dastlab ikki guruhga — segment va supersegment birliklarga boʻlinadi: a) **segment birliklarga** nutq tovushlari va boʻgʻin kiradi. Bunday birliklar soʻz yoki morfemalar tarkibida birin-

in keladi, yotiq (gorizontal) yo'nalishda bir-biriga ulanib, zanjirsimon zanjir joylashadi. Masalan: *kitob* so'zidagi 5 ta tovush (k, i, t, o, b) va 4 ta bo'g'in (*ki-tob*) segment birliklar, demak, shu so'z tarkibidagi qismlar (k, i, t, o, b) **supersegment birliklarga** urg'u, ohang, melodika, pauzalar keladi. Bunday birliklar so'zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit aloqador bo'ladi. Ularni so'z, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ularni ustama hodisa (M. Mirtojiyev) deb nomlash hollari ham uchraydi.

12- §. Fonetik birliklarning tildagi vazifalari

Fonetik birliklarning tildagi vazifalari quyidagilardan iborat:

1) **shakllantiruvchi vazifa** (ruscha: *образующая функция*). Bunda fonetik birliklarning so'z yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida qurilish materiali sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. Chunonchi, *paxta* so'zining tarkib topishida 5 ta tovush (p, a, x, t, a), ikkita bo'g'in (*pax-ta*) va 3 ta so'z urg'usi (*paxta*) «qurilish materiali» vazifasida qatnashgan, bu birliklarning shu tartibda joylashtirilishidan *paxta* so'zining tovush qiyofasi — **shakl so'z** shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklari esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida ustama hodisa sifatida qatnashadi: darak, so'roq va buyruq gaplarning o'ziga xos intonatsiyalar bilan bir vaqtda misrallardagi ohang tovlanishlari bunga misol bo'ladi;

2) **tanituvchi vazifa** (ruscha: *опознавательная функция*). Bunda fonetik birliklarning tuzilishidagi fonetik birliklarning shu so'zni va uning ma'nosini «tanib olish» va «eslab qolish» uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: so'z va uning ma'nosi (yoxud morfema va uning ma'nosi) shu so'zning (yoki morfemaning) fonetik qobig'i tufayligina inson xotirasida doimiy yashaydi. Masalan, inson *paxta* so'zini (fonetik so'zni) eshitganda yoki o'qiganda, uning xotirasida «g'o'za o'simligining oq tolali yumshoq mahsuli», *taxta* so'zini eshitganda yoki o'qiganda esa «g'o'ladan uzunasiga tilib olingan yog'och bo'lagi» esga keladi, bu hol har bir so'zning fonetik qobig'i bilan shu so'zning mazmun planidagi ma'nolar o'rtasida doimiy aloqa borligidan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Ko'pchilik so'zning fonetik tarkibi o'zaro farqli bo'lishini hisobga olsak, bunday farqlar so'z ma'nolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham ma'lum bo'ladi. «qitshloq»ni «pishloq»dan, «g'o'za»ni «ko'za»dan, «uy»ni «kuy»dan farqlash imkoniyati yaratiladi. Demak, so'z va grammatik formalar o'zining fonetik materiyasi tufayligina nutqda ma'lum ahamiyat kasb etadi. Tovushlarning ma'nolarni ifodalashidagi funktsion so'z yoki so'z shaklini eshituvchi uchun borliq tusiga kiritadi. (Bu borliq darslikning «Fonologiya» bo'limida to'laroq ma'lumot beriladi.)

13- §. Fonetika fanining turlari

1. **Umumiy fonetika.** Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik-fiziologik (biologik) asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq tovushlari fonema tiplariga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik oppozitsiyalar (zidlanishlar) va korrelatsiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonologik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga xos bo'lgan bunday nazariy masalalarni ko'rish umumiy fonetika predmeti sanaladi.

O'zbek tilshunosligida umumiy fonetikaga oid ma'lumotlar «Узбекский язык» (V.V. Reshetov, 1959), «Umumiy tilshunoslik» (N.A. Baskakov, A.S. Sodiqov, A. Abduazizov, 1979), «Umumiy tilshunoslik» (Usmonov S., 1972) kabi asarlarda berilgan.

2. **Xususiy fonetika.** Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida ma'lumot beradi: o'zbek tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi.

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini o'rganishda umumiy fonetika xulosalariga, shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida to'plangan tajribalarga tayanadi.

Uning quyidagi ikki turi bor:

a) **tavsifiy fonetika.** Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar statik holatda (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lanmay) o'rganiladi. Xususan, «Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetikasi» ham aslida tavsifiy fonetikadir, chunki unda o'zbek tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud bo'lgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat belgilari, tasnifi, urg'u, bo'g'in va hokazolar) hozirgi o'zbek tilida qanday bo'lsa, shundayligicha (tarixiy jarayon va faktlarga bog'lanmay) o'rganiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasi «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursi bo'yicha nashr etilgan ko'pchilik darsliklarda, shuningdek, «Узбекский язык» (V.V. Reshetov, 1959), «Основы фонетики и грамматики узбекского языка» (V.V. Reshetov, 1965), «Общая характеристика особенностей узбекского вокализма» (V.V. Reshetov, 1949), «Фонетическая система узбекского литературного языка», ADD (Mahmudov A., 1980), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» dan metodik ko'rsatmalar va konspektiv kurs: fonetika, orfoepiya, grafika va orfografiya» (Tursunova T., Jamolxonov H., 1981), «O'zbek tili fonetikasi» (Mirtojiyev M.M., 1991, 1- nashri; 1998, 2- nashri), «O'zbek tili» (Otamirzayeva S., Yusupova M.,

2002), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (Mirtojdiyev M. M., 2004), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv qo'llanmasi, 1- qism (Jamolxonov H., 2004) kabi ishlarda hamda «Сочетание гласных и согласных в современном узбекском литературном языке» (A. Ishayev., 1985), «Редукция гласных в узбекском языке: типы, функция, программирование» (S. Atamirzayeva, X. Yuldasheva, Dj. Mamatov, 1985) kabi maqolalarda bayon etilgan;

b) **tarixiy fonetika.** Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganiladi, shu asosda muayyan tilning fonetik- fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar (divergensiya, konvergensiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. Shunga ko'ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining tarixiy fonetikasiga oid ma'lumotlar V.V. Reshetov, F. Abdullayev, G' Abdurahmonov, A. Rustamov, E. Fozilov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov, S. Ashirboyev, H. Ne'matov, Q. Sodiqov, B. To'ychiboyev kabi tilshunoslarning ishlarida berilgan: «Qadimgi turkiy til» (Abdurahmonov G'., Rustamov A., 1982), «Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Наваи», АДД (Rustamov A., 1966), «Некоторые вопросы исторической фонетики узбекского языка» (A. Rustamov, 1985), «К истории утраты сингармонизма в узбекском языке» (F. Abdullayev, 1985), «Фонетические и морфологические особенности языка «Хибатул хакаи», АКД (K. Mahmudov, 1964), «Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari haqida» (Mahmudov Q., 1972), «Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili» (Fozilov E., 1969), «XIV asr Xorazm yodnomalari» (Fozilov E., 1973.), «Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni va o'zbek adabiy tili» (Ashirboyev S., 1997), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» (Ne'matov H., 1992), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» (To'ychiboyev B., 1990), «O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari» (To'ychiboyev B., 1996), «XI–XV asr uyg'ur yozuvli turkiy yodgorliklarning grafik-fonetik xususiyatlari» (Sodiqov Q., dokt. dissertatsiyasi, 1992), «O'zbek adabiy tili tarixi» (Muxtorov A., Sanaqulov U., 1995), «Алишер Наваи как основоположник узбекского литературного языка» (A.K. Borovkov, 1946.), «A tovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida» (E. Umarov., 1982), «XV asr o'zbek tili unililari haqida» (E. Umarov, 1982), «Грамматика староузбекского языка» (A.M. Shcherbak, 1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3. **Qiyosiy fonetika.** Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi: «Сравнительная фонетика тюркских языков» (A.M. Shcherbak, 1970), «Сравнительно-

Qiyosiy fonetika – qardosh yoki noqardosh tillarning tovush tizimlarini qiyoslab oʻrganadigan fonetika.

Eksperimental (instrumental) fonetika – nutq tovushlari, urgʻu kabi birliklarning fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlarini maxsus asboblarda vositasida oʻrganadigan fonetika.

FONETIKANING TOʻRT ASPEKTI

Adabiyotlar: 1 [56–63], 10 [22–32], 20 [5–7].

14- §. Tilning tovush tomonini oʻrganish aspektlari

Tilning tovush tomoni ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik-akustik tabiati bor; b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq aʼzolarining harakati va holati bilan bogʻliq jihatlari) mavjud; d) har qanday nutq tovushlari talaffuz etiladi va eshitiladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlari oʻrganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

15- §. Fizik-akustik aspekt

Eksperimental fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning fizik tabiatini tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatiga tovushning balandligi, kuchi, tembri, choʻziqligi kiradi. Tovushning ovoz, shovqin, qoʻshimcha (yordamchi) ton kabi komponentlari ham fizik-akustik omillar sanaladi.

1. *Tovushning balandligi* – tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bogʻliq sifati. Maʼlum vaqt oʻlchovida (masalan, bir sekundda) un paychalarining tebranish miqdori qancha koʻp boʻlsa, tovush shuncha baland boʻladi yoki, aksincha, shu vaqt oʻlchovi hisobida un paychalari qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta toʻla tebranish sanaladi, ana shu bitta toʻla tebranish *bir gers* hisoblanadi, demak, baland ovozda gerslar miqdori koʻp (tebranish zich), past ovozda esa gerslar miqdori kam (tebranish siyrak) boʻladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gersdan 20000 gersgachadir: 16 gers eshitishning eng quyi pogʻonasi, 20000 gers esa eshitishning eng yuqori pogʻonasi hisoblanadi. 16 gersdan kam chastotali tebranish *infratovush*, 20000 gersdan ortiq chastotali tebranish esa *ultratovush*

sanaladi. Inson oddiy so'zlashuvda 100 gersdan 400 gersgacha balandlikdagi tovushni qo'llaydi. Insonning eng past tovushi *bas* (u 40 gersga teng), eng baland tovushi esa *sopranodir* (u 170 gersga teng).

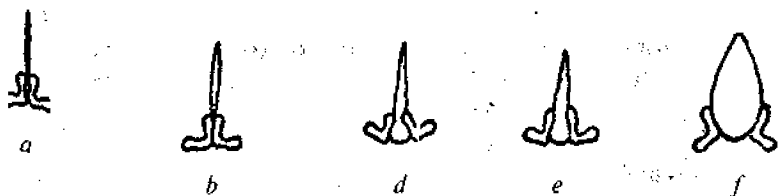
Nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda to'liqlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, intonatsiya, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2. *Tovushning kuchi* (intensivligi) – 1 sm² maydondan 1 sekunda o'tadigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining ko'p yoki oz bo'lishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bog'liqdir: tebranish amplitudasining katta bo'lishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, o'pkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bog'liq. Masalan, zarb urg'usini (dinamik urg'uni) yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli bo'ladi. Demak, tovush kuchining nutqdagi ahamiyati ko'proq zarb urg'usini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Tovush kuchi odatda *detsibel* bilan o'lchanadi. Masalan, soatning chiqillashi – 20 db, pichirlash – 40 db, yarim ovoz bilan gapirish – 60 db, baland ovoz bilan gapirish – 80 db, simfonik orkestr ovozi – 100 dan 110 db gacha bo'ladi. 130 db dan ortiq kuchdagi tovush quloqqa og'riq beradi, insonni noxush qiladi.

3. *Tovush tembri* – tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (oberton, parsial tonlar) qo'shilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat – spektograf yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i maxsus rezonatorlik (akustik filtrlik) vazifasini bajaradi: bunday bo'shliqlarning turli shakliga kirishi, hajmi, undagi a'zolarining harakati-holati tovushning bo'yoqdorligini (sifat belgilarini) o'zgartirib turadi, shu tariqa fonemalarning o'zaro farqlanishi ta'minlanadi. Odatda, tovush tembri unli fonemalarda muhim rol o'ynaydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, ammo ular bir-biridan tembri bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush tembri ayrim undoshlarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bulardan tashqari, tembr nutqning

4- rasm. Ovoz paychalari orasidagi tirqish ko'rinishlari:

a – yopiq holat; *b* – ovoz holati; *d* – shivirlash (pichirlash) holati;
e – nafas chiqarish holati; *f* – nafas olish holati.

ijadan paychalari tinch holatda turganda, ularning oralig'i ochiq bo'ladi, ratm nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oraliqdagi paychalarni – ay o'tadi. Bunday vaziyatda ovoz hosil bo'lmaydi (4-f, e rasm);

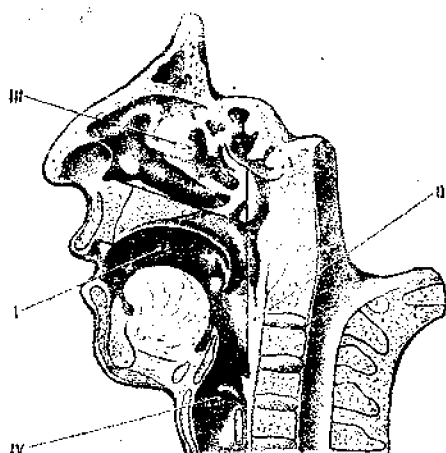
shliqvoz paychalari tortilgan (taranglashgan)da, ular orasidagi ochiq havo oq yumuq holatga keladi, natijada havo oqimining yo'li to'siladi, keltiradimi taranglashgan un paychalariga urilib, davriy tebranishni yuzaga Shuning Bunday tebranish ovozni (asosiy tonni) hosil qiladi (4-a, b rasm). unli tov uchun bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbayi hisoblanadi. Ovoz esa komponishlarni, jarangli va sonor undoshlarni s'akllantirishda fizik – ont sifatida qatnashadi;

torroq boz paychalari bo'shroq tortilgan holatda shu paychalar orasida ishqalano'shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu bo'shliqdan sirg'alib, hosil bo'b o'tadi, ammo un paychalarini tebratmaydi, natijada shovqin (4-d rasmladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda qo'llanadi d) ha);

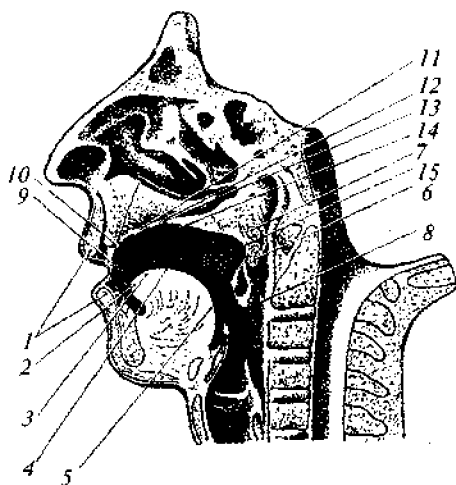
iborat: *pilqum* – bo'g'izdan yuqoriroqda joylashgan bo'shliq. U uch qismdan halqum mstki qismi hiqildoq (bo'g'iz)ga tutashgan o'mi; o'rta qismi – yuqori qisng og'zi. Bu qism og'iz bo'shlig'i tomonga ochilgan bo'ladi; qismi: mi – burun bo'shlig'iga va eshitish paylariga birikkan (tutashgan) e) og

yumshoq 'iz bo'shlig'i – til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va tomoq orqanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi f) buqali halqumga tutashadi;

oxiridagi *hun bo'shlig'i* – qo'shimcha ton manbayi. U yumshoq tanglay aylanadi; kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natijasida rezonatorga tonlarni y havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'idan o'tib, qo'shimcha ishtiroki dazaga keltiradi. O'zbek tilining *m, n, ng* undoshlari shu apparat yuzaga keladi.

5- rasm. Boshning bo'ylama kesimi. Yumshoq tanglay pastga tomon siljigan:
 1 - og'iz bo'shlig'i; 2 - halqum; 3 - burun bo'shlig'i; 4 - bo'g'iz.

6- rasm. Boshning bo'ylama kesimi. Yumshoq tanglay yuqori tomon siljigan:

Foal a'zolar. 1 - lablar; 2 - tilning old qismi; 3 - tilning o'rta qismi; 4 - tilning orqa qismi; 5 - til o'zagi; 6 - kichik til; 7 - yumshoq tanglay; 8 - halqumning orqa qismi.

Nofoal a'zolar. 9 - old tomondagi yuqori tishlarning uchi; 10 - old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; 11-12 - qattiq tanglayning old qismi; 13 - tanglayning o'rta qismi; 14 - yumshoq tanglayning old qismi; 15 - yumshoq tanglayning orqa qismi.

2. Nutq a'zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a'zolarning hayotiy kechimi, muhit bilan bo'ladigan munosabatlari nazarda tutiladi. Bunday kechim bosh miya qobig'ining cho'zinchocq miya qismida joylashgan markaziy nerv sistemasi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funksiyalarni bajaradigan nerv hujayralari to'plamidan iboratdir. Uning *brok markazi* deb nomlanuvchi turi nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o'rganish fonetikaning perseptiv (eshitib his etish) aspekti deb ham qaraladi. Demak, til vositasida amalga oshiriladigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida yuz beradi.

3. Nutq a'zolarining ijro kechimi — nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechim, yuqorida aytib o'tilganidek, nutq a'zolarining fiziologiyasi bilan bog'liqdir. Odatda, nutq a'zolarining harakati va holati artikulyatsiyani shakllantiradi. Artikulyatsiya esa har bir millat vakillarida psixologik va fiziologik ko'nikmalarga tayanadi. Bu holat o'sha millat tilining *artikulyatsiya bazasi* hisoblanadi. Shuning uchun bir millat vakilida boshqa millat tiliga xos artikulyatsiya bazasi (psixologik va fiziologik ko'nikmalar) bo'lmasligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulyatsiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro farq qiladi.

Har qanday nutq tovushining artikulyatsiyasi uch bosqichdan tarkib topadi: birinchi bosqich — *ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich — *o'ra holat* (ish holati), uchinchi bosqich — *rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonida bu bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulyatsiyasi nihoyasiga yetmay, ikkinchi tovush ekskursiyasi boshlanadi, natijada tovushlar bir-biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmas holga keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Izoh. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak bo'lgan havo oqimini etkazib beradi; 2) bo'g'iz (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; 3) halqum, og'iz bo'shlig'i tovushni shakllantiradi; 4) burun bo'shlig'i qo'shimcha ton beradi.

17- §. Eshitib his etish aspekti (perseptiv aspekt)

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning eshitish a'zolariga ta'sirini his etish orqali so'zning ma'nosini yoxud gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini o'rganadi.

Ma'lumki, inson tashqi dunyoni o'zining sezgi a'zolari orqali his etadi: ko'radi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish a'zolariga ta'sir qiladi, ammo bu ta'sir shunchaki moddiy hodisaning ta'sirigina emas, balki fonetik so'zning (ma'noga ega bo'lgan formaning) yoxud gapning ta'siri bo'ladi. Shuning uchun har qanday so'zni, so'z shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning ma'nosi yoki mazmuni, aniqrog'i, ma'no yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish, idrok qilishsiz tilning birorta funksiyasi (nominativ funksiya, kommunikativ funksiya, emotiv funksiya va hokazolar) amalga oshirilmaydi.

18- §. Lingvistik-funksional aspekt

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashdagi ahamiyatini o'rganadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu aspekti *fonologiya* deb ataladi (qarang: 19- §).

Tekshirish savollari

1. Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?
2. Tovushning balandligi nima?
3. Tovushning balandligi nima bilan o'lchanadi?
4. Tovushning baland-past tarzda to'ldinlanishi nima'ni hosil qitadi?
5. Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?
6. Murakkab tovushni qanday tushunasiz?
7. Tovush kuchi nima? U qanday o'lchov birligi bilan o'lchanadi?
8. Tovush kuchining til va nutqda qanday ahamiyati bor?
9. Tovush tembrini qanday tushunasiz?
10. Formant nima? U qanday aniqlanadi?
11. Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik filtrlik) funksiyasini bajaradi?
12. Tovush tembri vositasida nimalar farqlanadi?
13. Tovush cho'ziqligi nima? Uning qanday turlari bor?
14. Fonologik va fonetik cho'ziqliklar nimasi bilan farqlanadi?
15. Tovushning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi?
16. Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning qaysi aspektida «biologik asos» haqida ma'lumot beriladi?
17. «Biologik asos»ni o'rganishning qanday ahamiyati bor?
18. Nutq a'zolarining anatomiyasi, fiziologiyasi va ijro kechimlarini qanday tushunasiz?
19. Artikulatsiya qanday bosqichlardan tarkib topadi? Ekskursiya, o'rta holat (ish holati), rekursiya nima?

20. Fonetikaning perseptiv aspekti nimani o'rganadi?

21. Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti deganda nimani tushunasiz?
Nima uchun bu aspekt fonologiya deb nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Tovushning fizik-akustik tabiati – tovushning balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, ularning eshutilish xususiyatlari.

Gers (Hz) – tebranayotgan jismning (masalan, un paychalarining) tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi. Ovozning past yoki balandligi gerslar miqdori bilan belgilanadi.

Infratovush – 16 Hz dan kam chastotali tovush.

Ultratovush – 20000 Hz dan ortiq chastotali tovush.

Tovushning balandligi – tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati.

Tovushning kuchi – 1 sm² maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. U detsibel bilan o'lchanadi.

Tovush tembri – tovushning asosiy ton (ovoz) va yordamchi tonlar (obertonlar) qo'shilmasidan tarkib topuvchi sifati.

Formantlar – tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar.

Spektograf – tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

Tovush cho'ziqligi – tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi.

Tovushning sifat belgilari – tovushning balandligi, kuchi (intensivligi), tembri.

Tovushning miqdor belgisi – tovushning cho'ziqligi.

Nafas apparati – havo manbayi. Bu apparat o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi kabi a'zolaridan iborat.

Bo'g'iz bo'shlig'i – traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari va bir qancha tog'aylar mavjud. Bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbayi hisoblanadi (un paychalari tebranishidan ovoz hosil bo'ladi).

Halqum – bo'g'izdan yuqoriroqdagi bo'shliq. U rezonatorlik vazifasini bajaradi.

Og'iz bo'shlig'i – til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglaylar, til osti muskullaridan iborat apparat. U shovqin va qo'shimcha tonlar manbayi sanaladi.

Burun bo'shlig'i – qo'shimcha ton manbayi.

Nutq a'zolarining fiziologiyasi – nutq a'zolarining hayotiy kechimlari, muhit bilan munosabatlari.

Brok markazi — bosh miya qobig'idagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv hujayralarining bir turi. U nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi.

Eshituv markazi — bosh miya qobig'i tizimiga kiruvchi nerv hujayralarining yana bir turi. U eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi.

Artikulatsiya — nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

Artikulatsiya bazasi — til egalarida shu tilga xos artikulatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik ko'nikmalar.

Ekskursiya — artikulatsiyaning birinchi bosqichi.

O'rta holat (ish holati) — artikulatsiyaning ikkinchi bosqichi.

Rekursiya — artikulatsiyaning uchinchi bosqichi (talaffuzning qaytishi).

Perseptiv aspekt — fonetikaning eshitish va his etish bilan bog'liq jarayonlarni o'rganuvchi aspekti.

Lingvistik-funksional aspekt — fonetikaning yuqori bosqichi. U fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, ijtimoiy mohiyatini o'rganadi.

FONOLOGIYA

Adabiyotlar: 1 [19–66], 4 [54–55], 10 [32–47], 20 [8–20], 26 [147–152], 27 [32–35].

19- §. Fonologiya

Fonologiya — tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi. Bu sohaning o'ziga xos jihati shundaki, u o'z obyektini semiotik aspektda (belgilar tizimi sifatida) o'rganadi. Tilshunoslikda fonologiyaning fan sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud. *Birinchi fikrga ko'ra*, fonologiya fonetikaning o'zi emas, chunki fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o'rganadi: nutq tovushlari haqidagi ta'limot (fonetika) aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi ta'limot (fonologiya) esa shu tovushlarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi, shunga ko'ra ularning tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga, fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga asoslanadi.⁵ *Ikkinchi fikrga ko'ra*, fonologiyani fonetikadan ajratib bo'lmaydi, chunki muayyan tilning

⁵ Трубецкой Н.С. Основы фонологии (русс. пер.). — М., 1960, с. 9.

fonemalari tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning «semantizatsiyalashgan» (fonologizatsiyalashgan) belgilarini shu tilning konkret talaffuz xususiyatlarini o'rganmasdan tadqiq qilib bo'lmaydi.⁶ Demak, fonologiya aslida fonetikaning o'zi, faqat uning yuqori bosqichi, xolos. Binobarin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist bo'lmay iloji yo'q, ayni paytda fonetist ham doimo (shu jumladan, fonologiya paydo bo'lgan davrgacha ham) ma'lum darajada fonolog bo'lgan, chunki u umuman tovushni emas, balki til tovushlarini o'rgangan.⁷ Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'g'in segment birliklar, urg'u va intonatsiya (ohang) esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada bu birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (bo'g'in), aksentema (urg'u) va intonema (intonatsiya, ohang) deb nomlanadi, fonologiyaning o'zi esa segmental fonologiya va supersegmental fonologiya kabi ikki turga ajratiladi [1, -14].

Segmental fonologiyaning asosiy predmeti fonemadir, shunga ko'ra u *fonematika*, *fonemika* nomlari bilan ham ataladi.

Supersegmental fonologiyaning predmeti esa sillabema, aksentema va intonemadir, shunga ko'ra u **prosodika** deb ham yuritiladi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va perseptiv aspektlarida to'plangan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi. Bu hof ham fonologiya bilan akustik fonetika, artikulatsion fonetika va perseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonetik birliklarning lingvistik-funksional jihatlarini o'rganish, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bungacha «fonema» va «fonologiya» tushunchalari bo'lmagan, hatto «tovush» va «harf» tushunchalari bir hodisadek tasavvur etilgan. Buni taniqli tilshunos Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida ham kuzatish mumkin. «Devon»dan keltirilgan quyidagi misralar fikrimizning dalilidir: «Turkiy tillarda qo'llanadigan asosiy harflar soni 18 ta. Turkiy yozuvda shular qo'llaniladi ...

Arabchada bu harflarning tengdosh sirasi ا ب ت ث singaridir. Bu asosiy harflardan boshqa talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf borki, turkiy so'zlar bu harflarsiz ishlatilmaydi. Bular qattiq talaffuz qilinadigan ب (p) harfi, arabcha ج harfi, ز (z) bilan ش (sh) oralig'ida talaffuz etiladigan ژ (j) harfi; arabcha ف (f) harfi; nuqtali غ

⁶ Шерба Л.В. Очередные проблемы языкознания. Изв. Академии Наук. ОЛЯ, 1945, т. 4, вып. 5, с. 185–186.

⁷ Аванесов Р.И. Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфемы.// История языкознания. Хрестоматия. – М.: «Высшая школа», 1988, с. 195–196.

(g^o) harfi; ق (q) bilan ك (k) harflari oralig'ida talaffuz etiladigan yumshoq گ (g), kofi g'unna bilan غ (g^o) oralig'ida hamda ق bilan ن oralig'ida talaffuz etiladigan (ŋ) harflaridir».⁸

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Koshg'ariy tahlili va bayonida «... talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf bor...», «... ق bilan ن oralig'ida talaffuz etiladigan (ŋ) harfi...» ham mavjud.

Harf bilan tovushning qorishtirilishi Yevropada Yunon-Rim tilshunoslari asarlarida ham kuzatiladi. Masalan, IV asrda yashagan Prissiananing grammatikasida harfga oid terminlar tovushga nisbatan qo'llanadi.⁹ Bunday qorishtirilish XIX asrgacha davom etadi. Taniqli olim, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri bo'lgan Yakob Grimmning 1819-yilda yozilgan «Nemis grammatikasi» («Deutsche Grammatik», I.Göttingen, 1819) kitobining birinchi qismi «Harflar xususida» («Von den Buchstaben») deb nomlanganligi ham shundan guvohlik beradi. Yosh grammatikachilar (mladogrammatikachilar) tillarning qadimgi tovush tizimlarini qayta tiklash va bu tizimlarning keyingi taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash ishlarida qadimgi yozma yodgorliklarning harflariga tayanib ish ko'rganlar¹⁰. Bu ham yuqoridagi fikrimizning bir isboti.

Akademik L.V. Shcherba bunday holatning maktab darsliklarida ham kuzatilishini tanqid qilib, 1904-yilda shunday degan edi: «Tovush va harflarning qorishtirilishi mualliflarni morfologiyada ham noto'g'ri xulosalarga olib keladi»¹¹. Prof. L.R. Zinder L.V. Shcherbaning bu tanqidiy fikrini maktab darsliklarigagina emas, ayrim ilmiy grammatikalarga ham xos deb hisoblaydi: uningcha «-a» va «-я» ning ikkita har xil qo'shimcha ekanligi faqat yozuvdagi holatdir, tilda esa ular, aslida, bitta qo'shimchaning o'zi¹².

Ko'rinib turibdiki, o'tmishda harf va tovush sistemalari ko'pincha farqlanmagan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tilshunoslikda og'zaki va yozma nutqlar tilning alohida-alohida yashash formalari ekanligi

⁸ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I t. — T.: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960, 47–48–b.

⁹ Т.А.Амирова. Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. — М.: «Наука», 1975, с. 164–165.

¹⁰ Л.Р.Зиндер. Очерк общей теории письма. — Ленинград: «Наука» (Ленинградское отделение), 1987, с. 9.

¹¹ Шерба Л.В. О служебном и самостоятельном значении грамматики как учебного предмета. В кн. Л.В.Шерба. Избранные работы по русскому языку. — М., 1957, с. 16.

¹² Л.Р.Зиндер. Очерк общей теории письма. — Ленинград: «Наука» (ленинградское отделение), 1987, с. 10.

ta'kidlana boshlanadi. Xususan, taniqli rus va polyak tilshunosi I.A. Boduen de Kurtene o'zining «*Rus yozuvining rus tiliga munosabati*» («Об отношении русского письма к русскому языку») kitobida nutqiy faoliyatning ikki turi – talaffuz va eshituvga hamda yozish va ko'rishga asoslangan turlari borligini aytadi, ammo bu ikki formani u bir-biriga teng deb hisoblamaydi. Uningcha, nutqning talaffuzga va eshitishga asoslangan shakli yozma shaklga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil ravishda yuzaga kelishi mumkin, yozishga va ko'rishga asoslangan nutq shakli esa faqat talaffuzga va eshitishga asoslangan nutqqa bog'liq ravishda anglashiladi¹³.

Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti shuni ko'rsatdiki, faqat tovush bilan harf emas, balki tovushning fizik tabiati bilan uning til mexanizmidagi roli ham doimo bir-biriga mos bo'lavermas ekan. Bu masala I.A. Boduen de Kurtening 1870- yilda yozilgan «XIV asrgacha bo'lgan qadimgi polyak tili haqida» («О древнепольском языке до XIV столетия») nomli magistrlik dissertatsiyasida o'z ifodasini topadi: unda fonetikaning ikkita vazifasi borligi alohida ta'kidlanadi: 1- v a z i f a – tovushning fizik tabiatini o'rganish. Bu vazifa fonetikaning akustik va fiziologik aspektlarini tashkil qiladi; 2- v a z i f a – tovushlarning til mexanizmidagi rolini, xalqning sezishi, his etishida tovushlarning ahamiyatini o'rganish. Bunda tilning eng kichik (minimal) birligi haqidagi tushunchaga asos solinadi. Keyinroq bu birlik I.A. Boduen de Kurtene va uning shogirdi N.Krushevskiy tomonidan *fonema* deb nomlanadi¹⁴. Shundan boshlab, fanda harf bilan tovushnigina emas, balki tovush (fon) bilan fonemani ham qat'iy farqlash zarurati paydo bo'ladi.

I.A. Boduen de Kurtene 1881- yilda nashr etilgan «Slavyan tillari qiyosiy grammatikasining ayrim bo'limlari» («Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков») nomli asarida «*Fonema* so'zning o'zaro qiyoslanayotgan qismlari orasida o'zining bo'linmasligi bilan xarakterlanadi», – deydi¹⁵. Tovushlarning morfema tarkibidagi almashinuvi qonuniyatiga asoslanib, u fonemaning bo'linmas bir butun tovush shaklidagina emas (masalan, *ворот, ров* so'zlarida bo'lganidek), balki tovushning bir qismi (masalan, *сяду* so'zidagi yumshoq «с» *сад* so'zidagi qattiq «с» ning bir qismi) bo'lishi yoki hatto morfema va so'zning tarkibida bo'laklarga ajralmaydigan holga kelib qolgan ikki va undan ortiq

¹³ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: 1963, т. II, с. 219.

¹⁴ В.К.Журавлёв. Диахроническая фонология. – М.: «Наука», 1986, с. 7.

¹⁵ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: 1963, т. I, с. 121–122.

tovush qo'shilmasidan (masalan, *вращать, воротить* sc. zlaridagi «pa» va «opo» dan) tarkib topishi ham mumkinligini aytadi. Bundan shu narsa anglashiladiki, I.A. Boduen de Kurtene fonemani fonetik birlik sifatida emas, *etimologik-morfologik* birlik sifatida qaragan, biroq u «fonema» tushunchasining ikki xil ekanligini: 1) antropofonik (akustik-artikulyatsion) xususiyatlar umumlashmasidan iboratligini 2) morfemaning harakatchan komponenti va muayyan morfologik kategoriyaga belgisi bo'lishini ham aytib o'tadi. Shunday qilib, u fonemaning antropofonik aspekti borligini tan oladi, uni morfologik aspektidan farqlash lozimligini uqtiradi.

Keyinroq I.A. Boduen de Kurtene fonema haqidagi fikrini o'zgartirib, unga sof psixologik ta'rif beradi: 1894- yilda (polyak tilida yozilgan «Fonetik alternatsiyalar nazariyasi yuzasidan tajriba» («Опыт теории фонетических альтернатив»)) nomli ishida u fonemani til tovushlarining psixik ekvivalenti deb baholaydi, 1917- yilda yozilgan «Tilshunoslikka kirish» kitobida ham olim shu fikrni takrorlaydi: «... bizning psixikamizda tovush xususida, aniqrog'i, tovushni talaffuz qilish paytidagi murakkab ish kompleksi haqida doimiy tasavvur shakllangandir. Biz uni fonema deb ataymiz», – deydi u¹⁶. I.A. Boduen de Kurtening yuqoridagi fikrlari va ta'riflarini tahlil qilar ekanmiz, ularda quyidagi muhim holatlar ko'zga tashlanadi: 1) olim tilda nutq tovushlaridan boshqa elementlar borligini sezgan, tilshunoslarning e'tiborini shu elementlarga tortishga harakat qilgan. Bu elementlarni u keyinchalik «fonema» deb nomlagan; 2) u fonemani «morfemaning harakatchan komponenti», goh «nutq tovushlarining psixik ekvivalenti», goh «morfema tarkibida lisoniy qiymatga ega bo'lgan til birligi» deb ta'riflagan. Bularning barchasida fonemaga oid tovush almashinuvi (чередование звуков, альтернатива) muammolari va nutqning morfologik bo'linishi nazariyasi bilan bog'langanligini ko'ramiz.

I.A. Boduen de Kurtening fonema haqidagi g'oyalarini tilshunoslikda fonetika fanining yanada ko'proq rivoj topishiga, uning yuqori bosqichi (oliy formasi) bo'lgan fonologiyaning tarkib topishiga olib keladi. Bu g'oyalar keyinchalik chet ellarda, masalan, Praga tilshunoslik bo'lagaragi faoliyatida fonologik tadqiqotlar olib borilishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbek tilshunosligida fonologiyaga asosan, so'ngi 15–20 yil ichida e'tibor kuchaydi: «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Nummonov A.N., 1990), «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Abduazizov A., 1992), «Umumiy tilshunoslik» (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979), «O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati

¹⁶ Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. – М.: «Просвещение», 1976, с. 31–32.

(fonologik sath)», nomzodlik dis. avtoferati (Nabiyeva Dilora Abduhamidovna, 1998). «O'zbek tilida paradigma a'zolari o'rtasidagi zidlanishlarning mo'tadillashuvi (fonologik sath), nomzodlik dis. avtoferati (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998) kabi ishlar fikrimizning isbotidir.

20- §. Fonemika

Fonemika – yuqorida aytib o'tilganidek, fonologiyaning bir qismidir, u fonlarning fonemalarga birlashuvini o'rganadi.

Fonema – so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'ini farqlash orqali ularning ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, *or* so'zi tarkibida ikkita segment birlik («o» va «r» fonemalari) bor; *zor*, *ozor*, *bozor* so'zlari tarkibida esa ularning soni ko'proq: 3 ta («zor»da), 4 ta («ozor»da) va 5 ta («bozor»da) kabi. Bu holat yuqoridagi so'zlarning tovush qobig'ini (fonetik qiyofasini) va ma'nosini farqlash imkonini bermoqda. Bunday holni «-man» va «-san» morfemalarida, *boraman* va *borasan* kabi grammatik shakllarda ham ko'ramiz: ularda fonemalar miqdori ortmasa-da, fonema turlari o'zgarimoqda («-man»da «m» fonemasi, «-san»da esa «s» fonemasi qo'llangan), natijada morfema va so'z shakllarining tovush qobig'i va ma'nolari farqlanmoqda.

21- §. Fonemalarning differensial belgilari

Fonemalarning differensial belgilari ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan alomatlaridir. Masalan, «k» undoshi o'zining jarangsizligi bilan jarangli «g» dan ajralib turadi, demak, «k»ning jarangsizligi, «g»ning esa jarangliligi bu ikki fonemaning differensial (farqlanadigan) belgilari sanaladi. Differensial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatini belgilaydi – so'zning fonetik qobig'i va shu orqali uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi: *kul* va *gul* so'zlarining ma'nolari ayni shu ikki fonemaning differensial belgilari (birining jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi) tufayli farqlanmoqda. Differensial belgilar faqat jaranglilik va jarangsizlik jihatidagina emas, balki fonemalar artikulyatsiyasiga bog'liq holda tarkib topishi ham mumkin: «b» – lab-lab undoshi, «d» – til oldi (dental) undoshi. Artikulyatsiya o'rnidagi bu tafovutlar *bor* va *dor* so'zlarining fonetik qiyofasini va ma'nolarini farqlamoqda; «q» – portlovchi, «x» – sirg'aluvchi. Artikulyatsiya usulidagi bu tafovutlar *qol* va *xol* so'zlarining tovush tarkibi va ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilmoqda.

22- §. Fonemalarning integral belgilari

Fonemalarning integral belgilari uarning o'zaro farqlanmaydigan atomatlaridir. Masalan, «k» va «g» undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulasiya usuli va artikulasiya o'rniga ko'ra farqlanmaydi.

23- §. Fonologik oppozitsiya

Fonologik oppozitsiya ikki fonemaning bitta farqlanish belgisi asosida o'zaro zidlanish hosil qilishidir. Masalan, «p» (jarangsiz) va «b» (jarangli) undoshlari jarangsiz-jarangli belgisi asosida bir oppozitsiyaga birlashadi: p-b kabi. Bu ikki fonemaning boshqa belgilari farqlanmaydi: p (lab-lab) – b (lab-lab), p (portlovchi) – b (portlovchi) kabi. Demak, undosh fonemalarga xos bo'lgan uchta fonologik belgilar – artikulasiya o'rnini, artikulasiya usuli va jarangsizlik-jaranglilik belgilari dan faqat bittasi (so'nggisi) **p-b** oppozitsiyasiga asos bo'lgan. Shuning uchun u «birlik oppozitsiya» sanaladi [1, -21].

Prof. A. Abduazizovning ta'kidlashicha **hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi** tarkibida quyidagi birlik oppozitsiyalar bor [1, -21–23]:

1. Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi va to'siqning hosil bo'lish o'rniga ko'ra: a) labial-til oldi (dental, alveolyar) undoshlar oppozitsiyasi: (p-t) + (b-d) + (m-n) + (f-s) + (v-z) + (f-sh) + (v-l) + (v-r); b) labial-til o'rta undoshlari oppozitsiyasi: (f-y) + (v-y); d) labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi: (p-k) + (b-g) + (f-x) + (v-g'); e) labial-bo'g'iz undoshlari oppozitsiyasi: (f-h) + (v-h); d) til oldi-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: (t-k) + (t-q) + (d-g) + (s-x) + (z-g') + (n-ng); f) til oldi-bo'g'iz undoshlari oppozitsiyalari: (s-h) + (z-h) + (sh-h) + (j-h) + (ch-h) + (dj-h); Bunda ch-h va dj-h zidlanishlari «ikkilik oppozitsiya bo'ladi», chunki ularda «til oldi-bo'g'iz undoshi» belgisidan tashqari, ikkinchi differensial belgi ham bor: ch (qorishiq portlovchi) – h (sirg'aluvchi), dj (qorishiq portlovchi) – h (sirg'aluvchi) kabi.

2. Artikulasiya usuli va to'siqning qanday hosil bo'lishiga ko'ra: a) portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar oppozitsiyasi: (p-f) + (b-v) + (t-s) + (d-z) + (t-sh) + (d-j) + (k-x) + (g-g') + (q-x) + (k-h) + (g-h); b) portlovchi-affrikatalar oppozitsiyasi: (t-ch) + (d-dj); d) sirg'aluvchi-affrikatalar oppozitsiyasi (sh-ch) + (j-dj); e) portlovchi-burun sonanti oppozitsiyasi: (b-m) + (d-n) + (g-n); f) sirg'aluvchi-sonantlar oppozitsiyasi: (z-l) + (j-r); g) shovqinli sonant-burun sonanti oppozitsiyasi: (v-m) + (l-n) + (r-n); j) yon sonant-titroq sonant oppozitsiyasi: (l-r).

3. Jarangsiz-jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + (x-g').

Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi tarkibida quyidagi oppozitsiyalar bor:

1. Tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga ko'ra: a) i (yuqori tor unli) – e (o'rta keng unli) = **i-e** oppozitsiyasi; b) e (o'rta keng unli) – a (quyi keng unli) = **e-a** oppozitsiyasi; d) i (yuqori tor unli) – a (quyi keng unli) = **i-a** oppozitsiyasi; e) u (yuqori tor unli) – o' (o'rta keng unli) = **u-o'** oppozitsiyasi; f) o' (o'rta keng unli) – o (quyi keng unli) = **o'-o** oppozitsiyasi; g) u (yuqori tor unli) – o (quyi keng unli) = **u-o** oppozitsiyasi.

2. Lablanish-lablanmaslik belgisiga ko'ra: a) i (lablanmagan) – u (lablangan) = **i-u** oppozitsiyasi; b) e (lablanmagan) – o' (lablangan) = **e-o'** oppozitsiyasi; d) a (lablanmagan) – o (lablangan) = **a-o** oppozitsiyasi.

Eslatma: prof. A. Abduazizov va prof. A. Nurmonovning ta'kidlashicha, tilning yotiq (gorizontal) harakatiga asoslangan belgilar (unlilarning so'z shakllari tarkibidagi pozitsiyasiga bog'liq bo'lgan old va orqa qator ko'rinishlari) fonologik jihatdan ahamiyatsiz bo'lib, fonemaning asosiy belgilari qatoriga kirmaydi [1, -65-66; 20, -15].

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, fonologik oppozitsiya turli til tovushlarini qarama-qarshi qo'yishga asoslanmaydi, chunki u muayyan bir tilning struktural birligidir va shu tilning o'zigagina xizmat qiladi. qolaversa, fonologik oppozitsiyalar hozirgi (amaldagi) tilning strukturaviy birliklari sanaladi, ular tarixan o'zgarib turishi ham mumkin. Masalan, qadimgi turkiy va eski turkiy tillarda unli fonemalar tilning yotiq (gorizontal) harakatiga ko'ra old qator va orqa qator zidlanishlariga ega bo'lgan: (i-ɨ) + (ɣ-u) + (ə-o) + (ə-a) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bunday zidlanish o'zining fonologik xususiyatini yo'qotgan – fonemalar konvergentsiyasi natijasida i-ɨ unlilari bitta «i» ga, ɣ-u unlilari bitta «u» ga, ə-o unlilari bitta «o'» ga, ə-a unlilari esa bitta «a» ga birlashgan. Demak, fonologik oppozitsiyalar til taraqqiyotining muayyan bosqichiga nisbatan belgilanadi, ayni shu bosqichda bir fonema boshqa fonemaga bir xil pozitsiyada qarama-qarshi qo'yiladi: hozirgi o'zbek adabiy tilidagi «i» va «u» unlilari so'z boshida (*ich* va *uch*) yoki bir xil fonetik qurshovda (*bir* va *bur*, *qish* va *qush*) bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgani kabi. Demak, «oppozitsiya» tushunchasi «fonema» va «pozitsiya» tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir: fonemaning bo'lishi oppozitsiyaning bo'lishini, oppozitsiyaning bo'lishi esa pozitsiyaning bo'lishini taqozo qiladi¹⁷.

¹⁷ К. Журавлёв. Диахроническая фонология. – М.: «Наука», 1986, с. 72.

Eslatma: «pozitsiya» kategoriyasini birinchi bo'lib hamyurtimiz Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780–850) kashf etgan. U o'zining «Hind arifmetikasi haqida kitob» («Hisob al-hind») asarida o'nlik sistemasi raqamlaridan (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) foydalanib, katta sonlarni yozish tizimini ishlab chiqqan. Bu tizimga ko'ra raqam birinchi pozitsiyada birlikni, ikkinchi pozitsiyada b'nlilikni, uchinchi pozitsiyada yuzlikni (to'rtinchi, beshinchi, ... pozitsiyalarda yanada kattaroq sonlarni) ifodalaydi: 0 (nol), 1 (bir), 10 (o'n), 100 (yuz); 2 (ikki), 20 (yigirma), 200 (ikki yuz) kabi. Keyinchalik «pozitsiya» tushunchasi til tizimiga ham tatbiq etilgan va **fonologik oppozitsiya** tushunchasining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Fonologik oppozitsiyalar dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, inkorni inkor qonunlariga tayangan holda shakllanadi, ularning strukturaviy birlik sifatidagi mohiyati ham shu qonunlarga asoslanadi.

24- §. Korrelatsiya

Korrelatsiya – ikki va undan ortiq oppozitsiyalarning bir farqlanish belgisi asosida uyushib kelishidan tarkib topgan tagsistema (mikrosistema). Masalan, o'zbek tili undoshlari «labial – til oldi» farqlanish belgisi asosida (p-t) + (b-d) + (m-n) + (f-s) + (v-z) + (f-sh) + (v-l) + (v-r) korrelatsiyasiga, «labial-til orqa» farqlanish belgisi asosida (p-k) + (b-g) + (f-x) + (v-g') korrelatsiyasiga, «til oldi – til orqa» farqlanish belgisi asosida (t-k) + (t-q) + (d-g) + (s-x) + (z-g') + (n-ng) korrelatsiyasiga, «portlovchi – sirg'aluvchi» farqlanish belgisi asosida (p-f) + (b-v) + (t-s) + (d-z) + (t-sh) + (d-j) + (k-x) + (g-g') + (q-x) + (k-h) + (g-h) korrelatsiyasiga uyushadi (korrelatsiyalar miqdori va turlari yuqoridagilar bilan cheklanmaydi).

Odatda, oppozitsiyadagi differensial (farqlovchi) belgi korrelatsiyada integral (farqlanmaydigan, birlashtiruvchi) belgiga, oppozitsiyadagi integral belgi esa korrelatsiyada differensial belgiga aylanadi. Masalan, (p-b) oppozitsiyasidagi jarangsizlik (p) va jaranglilik (b) farqlovchi belgisi korrelatsiyadagi (p-t) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + (x-g') oppozitsiyalarining barchasi uchun umumiydir, ayni paytda (p-b) dagi integral belgilar (lab-lab, portlovchi) bu oppozitsiyani korrelatsiyadagi boshqa oppozitsiyalardan farqlaydi (demak, differensial belgi vazifasini bajaradi). Qiyos qiling: p-b (lab-lab) + t-d (til oldi-tish) + k-g (sayoz til orqa) + p-b (portlovchi) + f-v (sirg'aluvchi) kabi.

Tilshunoslikda fonologik oppozitsiyalar tasnifining yana bir necha ko'rinishlari bor. Shulardan biri taniqli fonolog N.S. Trubetskoyga mansubdir. U fonologik oppozitsiyalarni uch asosga ko'ra tasnif qiladi:

Birinchi asos oppozitsiya bilan sistema o'rtasidagi munosabatga ko'ra belgilanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Bir o'ldiruvchi oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolariga xos bo'lgan belgilar yig'indisi shu sistema tarkibidagi boshqa oppozitsiyalarning a'zolarida uchramaydi. Masalan: (p-b)dagi «lab-lab, portlovchi» belgisi (t-d)da yo'q, (t-d)dagi «til oldi, portlovchi» belgisi (k-g)da yo'q, (k-g)dagi «til orqa, portlovchi» belgisi (s-z)da yo'q, (s-z) dagi «til oldi-dental, sirg'aluvchi» belgisi (sh-j)da yo'q, (sh-j)dagi «til oldi-tanglay, sirg'aluvchi» belgisi (ch-dj)da yo'q. Shuning uchun (p-b) oppozitsiyasi tarkibida uchinchi a'zo uchramaydi. Bu xususiyat «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi asosida uyushib kelgan korrelatsiya (tagsistema) tarkibiga kirgan barcha juftliklarga xos.

Bir o'ldiruvchi oppozitsiyalar ba'zan «bilateral oppozitsiyalar» deb ham nomlanadi [103, -282, -369].

2. *Ko'p o'ldiruvchi oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi belgilar shu sistemadagi boshqa oppozitsiya tarkibiga kiruvchi fonemaga ham xos bo'ladi. Masalan: (b-d)dagi «portlovchi-jarangli»lik belgisi (d-g)dagi «g» fonemasida ham bor (b-d-g), (p-t)dagi «portlovchi-jarangsiz»lik belgisi esa (t-k)dagi «k» undoshida ham mavjud (p-t-k).

3. *Proporsional oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi farqlanish belgilari shu sistemadagi (yoki tagsistemadagi) barcha oppozitsiyalarga xos bo'ladi. Masalan; «jarangsiz-jarangli»lik farqlanish belgisi shu belgi asosida tarkib topgan korrelatsiya a'zolarining barchasida bor: (p-b) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + + (ch-dj) + (x-g') kabi.

4. *Yakkalangan oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi aloqa boshqa oppozitsiyalarda takrorlanmaydi. Masalan; o'zbek tilidagi (l-r) oppozitsiyasiga xos «yon sonant» va «titroq sonant» farqlanish belgisi boshqa biror oppozitsiyada yo'q [1, 29-31].

Ikkinchi asos oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi munosabatga tayanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Privativ oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolaridan birida bor bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bo'lmaydi: «b»dagi «jaranglilik» belgisi «p»da yo'q, «d»dagi «jaranglilik» «t»da yo'q. Demak, bunday oppozitsiya a'zolaridagi belgilar bir-birini inkor etishga (inkorni inkor qonuniga) asoslanadi: b-p (jarangli - jarangsiz), d-t (jarangli-jarangsiz), t-s (portlovchi-sirg'aluvchi) kabi.

2. *Gradual (pog'onali) oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya fonemalardagi farqlanish belgisining darajalanishiga asoslanadi. Masalan, i-e-a, u-o'-o unlilarida ana shunday darajalanish bor: i (tor) - e (o'rtta keng) - a (keng),

u (tor) — o⁴ (o'rtta keng) — o (keng) kabi. Bularning barchasida til bilan tanglay orasidagi masofa «tor»dan «keng»ga qarab darajalanib bormoqda.

Darajalanish xususiyati undoshlar oppozitsiyasida ham kuzatiladi: t (portlovchi) — ch (qorishiq) — sh (sirg'aluvchi). Bunda qorishiq «ch»dagi «portlash-sirg'alish» belgisi uning portlovchi «t» bilan sirg'aluvchi «sh» o'rtasiga qo'yilishini taqozo qiladi. Gradual xarakterdagi zidlanish (b-d-g), (p-t-k) oppozitsiyalarida ham mavjud: b (lab-lab) — d (til oldi-dental) — g (til orqa); p (lab-lab) — t (til oldi-dental) — k (til orqa). Bulardagi gradatsiya artikulatsiya o'rnining labdan tilning orqa qismiga qarab ko'chib borish darajasi bilan belgilanadi.

3. *Ekvipolent oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolarida asosiy farqlovchi belgidan tashqari yana bitta qo'shimcha farqlovchi belgi ham mavjud bo'ladi [103, -371]. Masalan, o'zbek tilidagi «i» va «u» unililari «lablanmagan va lablangan» farqlanish belgisi asosida (i-u) oppozitsiyasini hosil qiladi, ammo bu oppozitsiya a'zolarida qo'shimcha farqlanish belgisi ham bor: i (lablanmagan, old qator) — u (lablangan, orqa qator) kabi. Bulardagi «lablanmagan, old qator» belgilari «lablangan, orqa qator» belgilariga teng qiymatli belgilar sifatida qarama-qarshi qo'yiladi¹⁸. Bunday holat (e-o'), (a-o) oppozitsiyalarida ham kuzatiladi. O'zbek tili undoshlari tizimidagi t-sh, d-j zidlanishlari ham ekvipolent oppozitsiyalar sanaladi, chunki ularda ham zidlanish ikki belgiga asoslangan: t (til oldi-tish, portlovchi) + sh (til oldi-tanglay, sirg'aluvchi) = t-sh oppozitsiyasi; d (til oldi-tish, portlovchi) + j (til oldi-tanglay, sirg'aluvchi) = d-j oppozitsiyasi kabi.

Uchinchi asos oppozitsiya a'zolarining ma'no ajratish kuchiga va shu a'zolarining turli pozitsiyadagi xizmatiga tayanadi. Bunday asosga ko'ra oppozitsiyalarning quyidagi ikki turi farqlanadi:

1. *Doimiy oppozitsiyalar.* Bunday oppozitsiya a'zolari barcha pozitsiyalarda o'z farqlanish belgilarini yo'qotmaydi. O'zbek tilidagi (p-t), (s-sh) oppozitsiyalarida shunday holat kuzatiladi. Qiyos qiling: **paxta-taxta** (so'z boshida, unlidan oldin), **opa-ota** (intervokal holatda), **topmoq-totmoq** (so'z o'rtasida, sonordan oldin), **ip-it** (so'z oxirida); **sim-shim** (so'z boshida, unlidan oldin), **asir-ashir** (intervokal holatda), **osmoq-oshmoq** (so'z o'rtasida, sonordan oldin), **tus-tush** (so'z oxirida) kabi. Bunday doimiylik, barqarorlik oppozitsiyaning har ikkala a'zosi jarangsiz bo'lganda ko'proq uchraydi.

¹⁸ В. К. Журавлёв. Дiachроническая фонология. — М.: «Наука», 1986, с. 78.

Zidlanishning bu turi ayrim manbalarda «konstant oppozitsiya» deb ham nomlanadi¹⁹.

2. *Neytrallashuvchi (mo'tadillashuvchi) oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolari kuchli pozitsiyada (mas., undoshlar so'zning boshida, ikki unli orasida yoki unli dan oldin qo'llanganda) o'zlarining farqlanish belgilarini yo'qotmaydi: *bol* va *pol* (b-p), *dor* va *tor* (d-t) kabi. Kuchsiz pozitsiyada (mas., so'z oxirida) esa ular neytrallashadi: «tub»dagi «b» undoshi jarangsiz «p»tarzida (tub > tup kabi), «qad»dagi «d» esa jarangsiz «t» tarzida (qad > qat kabi) talaffuz qilinadi, natijada, «b-p» va «d-t»ga xos «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi yo'qolib, shu fonemalarga xos umumiy (integral) belgilar – «b-p»dagi «lab-lab, portlovchi»lik, «d-t»dagi «til oldi-dental, portlovchi»lik xususiyatlari saqlanadi. Kuchsiz pozitsiyadagi neytrallashuv tufayli yuzaga kelgan tovush o'zaro zidlanishda bo'lgan ikkala fonemaning bir umumiy vakili – varianti sanaladi, fonemalarning o'zi esa variantga nisbatan arxifonema bo'ladi: b//p arxifonemasining varianti P (*tub* va *tup* so'zlarida), d//t arxifonemasining varianti T (*qad* va *qat* so'zlarida), z//s arxifonemasining varianti S (*tuz* va *tus* so'zlarida) bo'lgani kabi.

Kuchsiz pozitsiyada neytrallashgan fonemalarning fonetik tabiati farqlanmasa ham, ularning oppozitsiyadagi fonologik qiymati saqlanadi. Bu hol fonemaning sof fonetik jihati emas, lingvistik-funksional mohiyati til uchun yetakchi omil ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa: a) fonemalar til mexanizmida muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil birliklardir: ular so'z va morfemalarning tovush qobig'ini (ifoda planini) farqlash bilan birga, shu so'z yoki morfemalarning ma'nolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b) fonemalarda differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilar mavjud bo'lib, ulardan birinchisi (differensial belgi) fonologik jihatdan *relevant belgi*, ikkinchisi (integral belgi) esa fonologik jihatdan *norelevant belgi* hisoblanadi; d) ikki fonemaning qarama-qarshi qo'yilayotgan differensial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi, bir farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar esa korrelatsiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalar-dagi farqlovchi belgilar korrelyatsiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi; e) korrelatsiyalar o'z navbatida bir-biri bilan ulanib, bir butun tizimni-fonologik sistemani hosil qiladi, bunda oppozitsiya sistemaning quyi pog'onasi (yadrosi), korrelatsiya esa uning yuqori pog'onasi bo'ladi.

Eslatma: tilning fonologik tizimida korrelatsiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchisi) bizning yurtdoshimiz

¹⁹ К. Журавлёв. Динахроническая фонология. – М.: «Наука», 1986, с. 96. *Yana qarang:* с. 103-370.

Abu Ali ibn Sino bo'lgan. U o'zining fonetikaga doir bir risolasida «dol» «to» ga qanday munosabatda bo'lsa, «zod» «sin» ga shunday munosabatda bo'ladi», — degan edi. Qiyos qiling: «dol» (jarangli «d») — «to» (jarangsiz «t»), «zod» (jarangli «z») — «sin» (jarangsiz «s»). Bunda jarangli va jarangsizlik belgilari asosida d-t, z-s oppozitsiyalari bir korrelatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz²⁰.

O'zaro zidlanishda (oppozitsiyada) bo'lgan fonemalardan birini ikkinchisi bilan almashtirish qonuniyati Z.M. Boburning «Boburnoma»-sida ham qayd etilgan. Unda shunday deyilgan: «So'ngra ma'lum bo'ldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol, yana g'ayn va qof va kof birlari bila mubaddal bo'lurlar emish»²¹.

Izoh: *mubaddal* — «almashingan», *iqtizo* — «taqozo», «talab», «istak», «ehtijoj», *mahal* — «imkonsiz».

25- §. Fonema ottenkali

Fonema ottenkali fonemalarning talaffuzdagi real ko'rinishlaridir (L.V. Shcherba). Chunonchi, «a» fonemasi old qator unlidir. Bu belgi «a» fonemasi uchun tipik hisoblanadi, biroq shu tipik belgi *qaram* so'zida orqa qator unli ottenkasiga aylanadi. Demak, «a» fonemasi *qaram* so'zida («q» bilan yondosh qo'llanganda) orqa qator unli tarzida, *karam* so'zida («k» bilan yondosh qo'llanganda) esa old qator unli tarzida talaffuz qilinadi. Bu ikki xil talaffuz «a» fonemasining so'z tarkibidagi real ko'rinishlari — ottenkali hisoblanadi. Ottenkalar fizik-akustik va artikulyatsion jihatdan o'zaro farqlansa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi, chunki shu ikki ottenkani fonologik funksiyasi bitta (ularning ikkalasi bitta «a» fonemasining vazifasini bajaradi). Demak, fonema bilan uning ottenkali o'rtasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.

Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi: bunga shu ottenkani shakllantirgan fonetik pozitsiya yo'l qo'ymaydi. Masalan, *ko'l* so'zida faqat old qator «o», *qo'l* so'zida esa faqat orqa qator «o» qo'llanadi. Bir fonemaning turli pozitsiyadagi ko'rinishlari — ottenkali fonema qatorini hosil qiladi. Masalan, «u» fonemasi *kul* so'zida old qator «y» tarzida, *qul* so'zida esa orqa qator «u» tarzida talaffuz etiladi, shunga ko'ra y, u qatorini yuzaga keltiradi.

²⁰ Bu haqda qarang: Ахведиани В.Г. Арабское языкознание средних веков. В кн.: История лингвистических учений. — Л.: 1981, стр. 81–83; Журавлев В.К. Диакроническая фонология. М.: «Наука», 1986, стр. 74; Абдуазизов А. Ko'rsatilgan asar, 10-bet.
²¹ Бобур. Асарлар, уч жилдик, 2-жилд. Бобурнома. — Т.: «Бадий адабиёт», 1965, 145-б.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V. Shcherba asos solgan. Bu tushuncha va atama Sankt-Peterburg (sobiq Leningrad) fonetistlari maktab vakillarining tomonidan ko'proq qo'llanadi.

26- §. Ottenkalar tasnifi

Ottenkalar tilshunoslikda majburiy va individual turlarga ajratiladi.

1. Majburiy ottenkalar fonemaning so'z tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov ta'sirida yoki ma'lum fonetik pozitsiya talabi bilan o'zgaragan ko'rinishlaridir. Ular o'z navbatida kombinator ottenkalar va pozitsion ottenkalar bo'linadi:

a) *kombinator ottenkalar* so'z tarkibidagi tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida yuzaga keladi. Masalan, jarangli «z» fonemasi *mazkur* so'zi tarkibida jarangsiz «k» undoshi ta'siriga uchraydi va jarangsiz «s» tarzida (*maskul deb*) talaffuz qilinadi;

b) *pozitsion ottenkalar* undosh fonemalarning so'z oxirida kelgan. unli fonemalarning urg'uli yoki urg'usiz, ochiq yoki yopiq bo'g'inlarda qo'llanilgan ko'rinishlaridir. Masalan, jarangli «b» va «d» fonemalari so'z oxirida jarangsiz «p» va «t» tarzida talaffuz qilinadi: *tartib > tartip, omad > amat* kabi. Bunday «p» va «t» tovushlari jarangli «b» va «d» fonemalarining pozitsion ottenkalari sanaladi, «i» unlisi *bilan* so'zida qisqa va kuchsiz (urg'usiz bo'g'inda bo'lganligi uchun), *o'rik* so'zida kuchliroq (urg'uli bo'g'inda bo'lganligi uchun), *bir* so'zida to'g'ri (to'la yopiq bo'g'inda bo'lganligi uchun), *endi* so'zida esa biroz kengaygan holatda — *ende* shaklida (so'z oxiridagi ochiq bo'g'inda bo'lganligi uchun) talaffuz etiladi. Bu ko'rinishlarning barchasi bitta «i» fonemasining turli pozitsion ottenkalari hisoblanadi;

d) fonema ottenkalarining yuzaga kelishida ba'zan kombinator va pozitsion omillar birga qatnashadi, natijada fonemaning *kombinator-pozitsion ottenkasi* (aralash ko'rinishi) shakllanadi. Masalan, old qator «i» fonemasi *qilich* so'zining birinchi bo'g'inida «q» ning ta'siriga duch kelib, «bi» ga moyil talaffuz etiladi (kombinator ottenka), ayni paytda urg'usiz bo'g'inda bo'lganligi uchun bu fonema kuchsizlanadi (pozitsion ottenka).

Fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari tilshunoslikda shu fonemalarning *allofonlari* deb ham yuritiladi.

Har bir fonema nutq oqimida o'zining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida namoyon bo'ladi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun tipik bo'ladi — kam o'zgaradi yoki butunlay o'zgarmaydi: fonemalarning kuchli pozitsiyadagi ko'rinishlari bunga misol bo'ladi. Masalan, *daraxt* so'zi boshida yoki *bodom* so'zi o'rtasida qo'llangan «d» fonemasining akustik-artikulatsion belgilari shu fonemaning alohida (nutqdan tashqarida)

olingan belgilaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday ko'rinishi shu fonemaning *asosiy ottenkasi* yoki fonema qatoridagi *dominanta* deb qaraladi. Qolgan barcha ko'rinishlar esa asosiy bo'lmagan (notipik) ottenkalar sanaladi. Notipik ottenkalar fonetik qurshovdagi tovushlarga ko'proq darajada qaram bo'ladi;

e) majburiy ottenkalarining adabiy so'zlashuvga va jonli so'zlashuvga xoslangan *uslubiy ottenkalari* ham uchraydi: *ko'ylak* («l» — adabiy so'zlashuvga xos) > *ko'ynak* («n» — jonli so'zlashuvga xos), *qarmoq* («r» — adabiy so'zlashuvga xos) > *qalmoq* («l» — jonli so'zlashuvga xos) kabi.

Fonemalarning uslubiy ottenkalaridan uslubiy (stilistik) maqsadlarda foydalaniladi.

So'zlovchi va tinglovchining xotirasida, odatda, fonemaning asosiy ottenkasi «o'r'nashib qolgan» bo'ladi, shu bois inson nutq oqimida fonemaning o'zgargan ottenkasi qo'llanganligini sezmaydi, uni asosiy ottenka sifatida qabul qiladi: fonemaning lingvistik-funksional (fonologik) xususiyati shuni taqozo etadi. Masalan, *tub* va *tup* so'zlari oxiridagi «b» va «p» fonemalari bir xil talaffuz etiladi: *tup* (1) va *tup* (2) kabi, ammo inson bu ikki so'zning ma'nolarini farqlashda qiynalmaydi, chunki *tub* so'zining oxiridagi fonemaning aslida «p» emas, «b» ekanligi uning xotirasida mustahkam o'r'nashib qolgan. Demak, fonemalarning til va nutqdagi tanituvchi funksiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari emas, lingvistik-funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonologiyaning vazifasi hisoblanadi.

2. Individual ottenkalar ayrim kishilarning talaffuzidagi o'ziga xosliklar (masalan, erkak va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan tovush ko'rinishlaridir. Bunday ottenkalarining lingvistik qiymati yo'q, shunga ko'ra ular tilshunoslikda o'rganilmaydi.

3. Fakultativ variantlar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishidir. Chunonchi, *shohi* so'zidagi «h» shu pozitsiyada (intervokal holatda) «y» ko'rinishida ham, «h» ko'rinishida ham namoyon bo'ladi; *shohi* — *shoyi*, *Tohir* — *Toyir* kabi. Shuningdek, sirg'afuvchi «s» fonemasi jonli so'zlashuvda so'z boshida «ch» ko'rinishida ham qo'llanadi: *soch* — *choch*, *sochiq* — *chochiq*, *sachratmoq* — *chachratmoq* kabi.

27- §. Ottenka, variant va variatsiya

Ottenka, variant va variatsiya tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar. Tilshunoslikda *ottenka* va *variatsiya* atamalari bir tushunchani — fonemaning nutqdagi real ko'rinishlarini ifodalaydi. Ulardan biri (*ottenka* atamasi) S.-Peterburg fonologiya maktabiga, ikkinchisi (*variatsiya* atamasi)

Moskva fonologiya maktabiga ko'proq xosdir. Masalan, «d» ning *odam* va *ozod* so'zlaridagi ikki xil ko'rinishi (jarangli «d» va jarangsiz «t») bir fonemaning ikkita ottenkasi (S.-Peterburg) yoki ikkita variatsiyasi (Moskva) hisoblanadi.

Variant atamasi tilshunoslikda ikki xil ma'noda qo'llanmoqda: Moskva maktabi vakillari ishlarida *variant* bir fonemaning ikki xil pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishi emas, balki ikkita fonemaning kuchsiz pozitsiyada mo'tadillashuvidan (neytralizatsiyalanishidan) yuzaga kelgan bir xil ko'rinishidir: *prud* va *prut* (talaffuzda: *prut* va *prut*) kabi. Bunda «d» va «t» ning so'z oxirida neytrallashuvi sodir bo'lgan, natijada bu ikki fonema bitta «t» ko'rinishiga ega bo'lgan. Bu ko'rinish *variant* deb nomlangan, u «d» va «t» fonemalariga aloqador bo'lganligi uchun «d» va «t»larning ikkalasi **giperfonema** («fonemalar guruhi») deb nomlanadi²². Bu nazariyaga ko'ra, o'zbek tilidagi *savod* va *savat* (talaffuzda *savot* va *savat*) so'zlari oxiridagi «d» va «t»lar ham giperfonema, ularning talaffuzdagi neytrallashgan «t» ko'rinishi esa *variant* hisoblanadi.

Praga tilshunoslik maktabi vakillari ishlarida *variant* atamasi ko'proq ottenka (bir fonemaning ikki xil ko'rinishi) ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilshunosligida ham bu atama ko'proq shu ma'noda ishlatilib kelinmoqda²³.

28- §. Transkripsiya

Transkripsiya — fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini, shuningdek, mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini (tovushlarning cho'ziq-qisqaligi, o'zak va morfemalar o'rtasidagi uyg'unlik kabi hodisalarni) yozuvda aniq ifodalash uchun qo'llanadigan maxsus grafik belgilar tizimidir. Bunday tizimdan xalq og'zaki ijodi namunalarini, o'zga til matnlarini yozib olishda ham foydalaniladi.

Transkripsiyaning quyidagi ikki turi o'zaro farqlanadi:

1. **Fonetik transkripsiya.** Transkripsiyaning bu turi fonetik prinsip asosida tuziladi — fonemaning talaffuzdagi har bir foniga alohida harf belgilanadi.

O'zbek dialektologiyasida ko'proq rus grafikasi asosida tuzilgan transkripsiya foydalanib kelinmoqda. Bu transkripsiya o'zbek tili unlilari uchun quyidagi belgilar olingan (jadvalga qarang):

²² Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. — М., 1970, с. 116–118.

²³ Qarang: Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1- qism. — T.: «O'qituvchi», 1980, 36–37- b.

Yana qarang: Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — T.: «O'zbekiston», 1992, 32- b.

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra		Oldingi qator (til oldi)		Indifferent (oralik) tovushlar		Orqa qator (til orqa)	
Labning ishtirokiga ko'ra Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra		Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan
		Yuqori ko'tarilish		и	ү	<ь, ь>	
O'rta ko'tarilish	yuqori-o'rta ko'tarilish	е	ө		<у>		о
	quyi-o'rta ko'tarilish	э					
Quyi ko'tarilish		ә			а(ә)		

Demak, unlilarning turli ottenkalarini berish uchun transkripsiyada 15 ta belgi olingan. Bu belgilar orqali o'zbek dialekt va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin.

Undoshlar uchun rus grafikasiga asoslangan o'zbek alfavitidagi e, ё, ю, я grafemalaridan boshqa barcha harflar ishlatiladi: «e», «ё», «ю», «я» lar esa transkripsiyada quyidagicha ifodalanadi:

E — йе, йэ, йё; Ё — йё; Ю — йү, йу; Я — йә, йа.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan ifodalanadi. Masalan, «л'»(yumshoq «л») kabi²⁴.

2. **Fonematik transkripsiya** (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi faqat fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *kir*, *qir* (fonematik transkripsiya) — *кѣр*, *кѣр* (fonetik transkripsiya), *қарам*, *қарам* (fonematik transkripsiya), *кѣрѣм*, *қарам* (fonetik transkripsiya). Fonematik transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi qo'llanadi, fonetik transkripsiyada esa fonemaning har bir foni (ottenkasi) uchun alohida belgi ishlatiladi, shuning uchun fonetik transkripsiyada harflar va diakritik belgilar miqdori ko'p bo'ladi.

²⁴ Bu haqda qarang: Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. — T.: «O'qituvchi», 1978, 9- b.

Tekshirish savollari

1. Fonema nima?
2. Fonemalarning differensial va integral belgilarini qanday tushunasiz? Bu belgilarning tilda qanday roli bor?
3. Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelyatsiya-chi?
4. Korrelatsiyaning yadrosini nima tashkil qiladi?
5. Korrelatsiya hodisasini dastlab kim aniqlagan?
6. O'zbek tili konsonantizmida korrelatsiyaning qanday turlari bor?
7. O'zbek tili vokalizmida korrelatsiyaning qanday turlari mavjud?
8. Vokalizm sistemasining shakllanishida tilning ko'tarilishi, tilning yotiq harakati va lablarning ishtiroki qanday rol o'ynaydi? Ulardan qaysilari unli fonemalarning fonologik belgilarini shakllantiradi?
9. Fonema ottenkalari va fonema qatori nima?
10. Fonema ottenkalari haqidagi tushunchaga kim asos solgan?
11. Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'ladimi?
12. Fonemalarning variatsiya va variantlari qanday farqlanadi?
13. Fonemalarning mo'tadillashuvi (neytrallashuvi) va arxifonema (giperfonema) tushunchalarini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar

Fonema — soʻzlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobigʻini, binobarin, maʼnolarini ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.

Fonemalarning differensial belgilari — oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

Fonemalarning integral belgilari — oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

Fonologik oppozitsiya — differensial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilishi (fonologik zidlanish).

Gradual oppozitsiya — pogʻonali zidlanish.

Korrelatsiya — bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

Artikulatsiya oʻrni — talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq aʼzosi yoki shu aʼzoning faol ishtirok etayotgan qismi.

Artikulatsiya usuli — nutq aʼzolari hosil qilgan toʻsiqdan havo oqimining portlab, sirgʻalib yoki titrab oʻtishi.

Jaranglilik-jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiyalar — undosh tovushlarning jaranglilik va jarangsizlik belgilari asosida zidlanish hosil qilishi.

Lablanish va lablanmaslik oppozitsiyasi — unli fonemalarning lablar ishtirokiga ko'ra zidlanishi.

Tilning uch darajali ko'tarilishi — unli fonemalarning hosil bo'lishida tilning tanglay tomon ko'tarilish darajasi: quyi ko'tarilish, o'rta ko'tarilish, yuqori ko'tarilish kabi.

Fonema ottenkalari — fonemalarning talaffuzdagi real ko'rinishlari.

Kombinator ottenka — fonemaning so'z tarkibidagi tovushlar ta'sirida yuzaga kelgan ko'rinishi.

Pozitsion ottenka — fonemaning so'z yoki bo'g'indagi pozitsiya talabiga moslashgan ko'rinishi.

Variatsiya — fonema ottenkasining Moskva fonologlari maktabida qabul qilingan nomi.

Transkripsiya — fonemalarning turli ottenkalarini, shuningdek, lahja va shevalarga xos fonetik xususiyatlarni yozuvda aniq ifodalash uchun shakllantirilgan maxsus grafik belgilar tizimi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI VOKALIZMI

Adabiyotlar: 1 [44–63], 4 [20–22], 10 [47–53], 16 [16–20], 20 [15–17], 22 [20–45], 27 [17–21], 29 [8–25].

29- §. Vokalizm

Vokalizm — o'zbek adabiy tilining unilari tizimidir. U 6 ta fonemani — i, e, a, u, o', o' tovushlarini o'z ichiga oladi. Hozirgi (kirilcha) o'zbek yozuvida bu 6 ta fonema uchun 10 ta harf (и, э, а, у, ё, о, е, ё, ю, я), yangi (lotincha) o'zbek yozuvida esa 6 ta harf (i, e, a, u, o, o') ishlatiladi. Fonemalar miqdori bilan harflar (grafemalar) miqdori o'rtasidagi bunday har xillik ularning boshqa-boshqa hodisalar ekanligidan dalolat beradi. (Bu haqda darslikning «Grafika» bo'limiga qaralsin.)

Unli fonemalar undoshlardan quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi: a) fizik-akustik jihatdan: unilar ovozdin (asosiy va qo'shimcha tonlar munosabatidan) tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi. Undosh tovush tarkibida esa shovqinning bo'lishi shart; b) anatomik-fiziologik jihatdan: unli tovushlar talaffuzida nutq a'zolari to'siq (fokus) hosil qilmaydi, bu hol o'pkadan kelayotgan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramay o'tishini ta'minlaydi. Undoshlar artikulyatsiyasida esa albatta to'siq (fokus) hosil qilinadi, havo oqimi shu to'siqdan portlab, sirg'alib yoki titrab o'tadi, bu jarayon undosh tovush uchun kerak bo'lgan shovqinni yuzaga keltiradi;

d) lingvistik-funksional jihatdan: unlilar ham, undoshlar ham soʻz va morfema tarkibida «qurilish material» sifatida (shakllantiruvchi funksiyada) qatnashadi; shakllantirilgan fonetik soʻz yoki morfemalarning tovush qobigʻini bir-biridan farqlaydi, shu orqali ularning maʼnolarini tafovutlash imkonini yaratadi. Yana: unlilar boʻgʻin hosil qiluvchi asosiy tovushdir, undosh fonemalar esa unli bilan birga qatnashadi, oʻzicha boʻgʻin hosil qilmaydi (sonantlar bundan mustasno, chunki ularda boʻgʻin hosil qilish xususiyati bor)²⁵. Shuning uchun boʻgʻin tarkibidagi unli shu boʻgʻinning choʻqqisi («vershina slova») sanaladi. Bundan tashqari, unlining yolgʻiz oʻzi fonetik soʻzni yoki morfema qobigʻini hosil qilishi mumkin: uchinchi shaxs, birlik maʼnosidagi «u» olmoshining, shuningdek «a?» soʻroq yuklamasining ifoda plani — moddiy-material asosi bir unlidan iboratligi buning dalilidir. Undoshlarida esa bu xususiyat yoʻq.

30- §. Unli fonemalar tasnifi

Oʻzbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi uch belgi asosida tasnif qilinadi:

1. *Lablarning ishtirokiga koʻra:* a) lablashgan unlilar (u, oʻ, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida biroz choʻziladi; b) lablashmagan unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shakliga kirmaydi va choʻzilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi «lablanish-lablanmaslik oʻppozitsiyasi» talablaridan kelib chiqadi.

2. *Tilning vertikal harakatiga koʻra:* a) yuqori tor unlilar (i, u). Bu unlilarni talaffuz qilishda ogʻiz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor boʻladi; b) oʻrta keng unlilar (e, oʻ). Bu unlilarni talaffuz qilishda ogʻiz oʻrta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham oʻrtacha kenglikda (yuqori koʻtarilish bilan quyi koʻtarilish orasida) boʻladi; d) quyi keng unlilar (a, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda ogʻiz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki holatdan ancha keng boʻladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi «tilning uch darajali koʻtarilishi» oʻppozitsiyasiga asoslanadi.

3. *Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga koʻra:* a) old qator unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiraladi (demak, oldinga choʻziladi); b) orqa qator unlilar (u, oʻ, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiralmaydi (demak, biroz orqaga tortilgan boʻladi).

²⁵ Sonantlarning boʻgʻin hosil qilishi haqida qarang: Махмудов А. Сонорные узбекского языка. — Т.: «Фан», 1980. с. 5, 34.

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi belgilar (lablanish, lablanmaslik, tilning yuqori, oʻrta va quyi koʻtarilishiga asoslangan alomatlar) fonemalarning fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddada belgi (yotiq harakatdagi alomatlar) esa oʻzicha fonologik rol oʻynamaydi, chunki tovushlarning old qator yoki orqa qator boʻlishi lablarning ishtirokiga va turli kombinator omillar taʼsiriga bogʻliq; lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i, e, a,) va orqa qator (u, oʻ, o) unllarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon boʻlmaydi [1, -47; 20, -15]²⁶.

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin:

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga koʻra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga koʻra	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1	Yuqori tor unllar	I	U
2	Oʻrta keng unllar	E	Oʻ
3	Quyi keng unllar	A	O

Oʻzbek tilshunosligida unli fonemalarning boshqacharoq tasniflari ham bor. Chunonchi, «Oʻzbek tilining taraqqiyot bosqichlari» (B. Toʻychiboyev) nomli qoʻllanmada vokalizm tizimining qadimgi turkiy, eski oʻzbek va hozirgi oʻzbek adabiy tillaridagi holatlari diaxron (tarixiy) planda oʻrganilib, hozirgi oʻzbek adabiy tili vokalizmida ham, eski oʻzbek adabiy tilida boʻlganidek, 9 ta unli bor, degan xulosa beriladi [29, -25]. Bu unllarning sifat belgilari ham boshqacharoq baholanadi. Qoʻllanmada keltirilgan quyidagi jadvalga eʼtibor bering.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi unllar tizimi

Lablarning ishtirokiga koʻra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga koʻra	Tilning toʻgʻri yoʻnalishiga koʻra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		i	ы	ü	u
Oʻrta keng		e		e	o
Keng		ə		a	

²⁶ *Yana qarang:* Махмудов А. Гласные узбекского литературного языка. — Т.: «Фан», 1968, с. 33.

Yuqoridagi jadvaldan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unililarning kontrast juftlari mavjud: i-ы, ü-u, ə-ə-a kabi; b) lablanmagan unililar 3 ta emas, 4 ta (i, e, ə, ы); d) lablanganlar esa 5 ta (ü, u, ə, o, a);

Professor O. Azizov hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmini quyidagicha tasnif qiladi [4, -20-21]:

1. *Tilning ko'tarilishi va uning tanglay tomon yaqinlashuviga ko'ra:*

- a) til oldi (oldingi qator) unililari – i (ь), e;
b) til orqa (orqa qator) unililari – ы (ь), a, u, o;

2. *Lablarning holati va ishtirokiga ko'ra:*

- a) lablangan – u, ü, o, ə;
b) lablanmagan – ə (ä), a, o (â), i (ь), ы.

3. *Tilning ko'tarilishi va og'izning ochilish darajasiga ko'ra:*

- a) tor unililar – i, ы, u, ü.
b) o'rta keng unililar – e, o, ö.
d) keng unililar – ə (ä), a, o (â).

Yuqoridagi tasnifni xulosalab, muallif shunday deydi: «Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema bo'lib, ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin [4, -21]:

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra	Til oldi (oldingi) qator		Til orqa qator	
	Lablanma-ganlar	Lablan-ganlar	Lablanma-ganlar	Lablan-ganlar
Labning holati va ishtirokiga ko'ra				
Tilning ko'tarilish va og'izning ochilish darajasiga ko'ra				
Tor unililar	i	ü	ы	u
O'rta keng unililar	e	ö	—	o
Keng unililar	ə (ä)	—	a, o (â)	—

Risoladan keltirilgan bu ma'lumotlarni (tasnif va jadvalni) quyidagicha sharhlash mumkin: o'zbek adabiy tili vokalizmi 6 unlidan iborat, ammo ularning nutqdagi real ko'rinishlari (demak, ottenkallari) ancha ko'p. «Ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin» deyilganda ayni shu ottenkalar nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

Professor M. Mirtojdiyevning «O'zbek tili fonetikasi» o'quv qo'llanmasida ham bu masala o'zgacha yoritilgan. Unda tor unililarga i, ь, i, u, ы, u, ü, o'rta keng unililarga ə, e, o, ö, keng unililarga esa ə, â, ä, o

tovushlari kiritilgan. Tilning yonlama harakatiga ko'ra ular old qator (i, u, ü, e, ø, ə) va orqa qator (b, ы, u, o, a) tiplarga, lab ishtirokiga ko'ra esa lablangan (ü, u, ø, o) va lablanmagan (i, u, e, ə) tiplarga bo'lingan. Bu tasnifda ruscha o'zlashmalarda qo'llanadigan i, ы fonemalarining o'zbek tili vokalizmi tarkibida berilganini ko'ramiz [16, -16-20].

Shunday qilib, o'zbek adabiy tili vokalizmining tasnifi va tavsifi masalalari hozircha ancha munozarali bo'lib qolayotganligini anglash qiyin emas. Bunday munozaralarga sabab bo'layotgan omillar qatorida quyidagilar bor: 1) eski o'zbek adabiy tili vokalizmiga xos 9 unfli tizimning hamda shu tizimga xos kontrast juftliklarning (i-ы, ü-u, ə-a, ø-o kabi oppozitsiyalarning) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida ham saqlanganligini asoslashga intilish; 2) qipchoq lahjasi shevalari vokalizmiga xos fonologik xususiyatlarning hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida borligini asoslash harakati; 3) fonemalar o'rnida ularning o'ttenkalarini (allofonlari, variatsiyalarini) ko'rsatish holatlarining mavjudligi; 4) quyi keng «o» fonemasining lablanish-lablanmaslik belgisiga berilayotgan tavsiflarning har xilligi va boshqalar²⁷.

31- §. Ayrim unlilar tavsifi

«i» fonemasi – yuqori tor, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi; *ichki* (birinchi va oxirgi bo'g'inlarda), *tirikchilik* (birinchi, ikkinchi, uchinchi va oxirgi bo'g'inlarda) kabi. U chuqur til orqa q, g' x undoshlari bilan yonma-yon kelganda yo'g'on (orqa qator) unli tarzida, boshqa barcha pozitsiyalarda esa ingichka (old qator) unli sifatida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kir* va *qir*, *tarkib* va *targ'ib*, *himmat* va *xilvat* kabi. Urg'usiz bo'g'inida kuchsizlanadi: *biroq*, *bilan* (*böröq*, *bölen*) kabi. So'zning oxiridagi ochiq bo'g'inida biroz kengayadi; *bordi* > *borde*, *ketdi* > *kette* kabi;

«e» fonemasi – o'rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bir bo'g'inli so'zlarda (*men*, *sen*, *bash* kabi), ko'p bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida (*bashik*, *etik*, *telpak* kabi) ko'proq qo'llanadi.

Tobe, *tole*, *voqe*, *foye*, *telefon*, *televizor* kabi o'zlashma so'zlarda qo'llangan «e» unlisi etimologik jihatdan o'zbekcha «e» ning o'zi emas.

²⁷ «o» unlisining kuchsiz lablanganligi aslida eksperimental tadqiqotlar asosida isbotlangan. Bu haqda qarang: Махмудов А. Гласные узбекского литературного языка. – Т.: «Фан», 1968, с. 24–26. Otamirzayeva S. O'zbek adabiy tilida {o/o} unlisi lablanganmi? // O'zbek tili va adabiyoti masalalari. – T., 1962, № 2, 54- b.

O'zbekcha «e» *ekin, eshik* so'zlarining boshidagi to'la ochiq bo'g'inda, huningdek, *ertak, ellik* kabi so'zlar boshidagi berkitilmagan bo'g'inda ochiqroq talaffuz etiladi. *begzod, mergan* kabi so'zlar boshidagi to'la yopiq bo'g'inda yumuqroq bo'ladi; *xesh, xesh-aqrabo* kabi so'zlarda (chuqur til orqa x undoshi bilan yonma-yon kelganda) esa orqa qator, yo'g'on unli tarzida aytiladi;

«a» fonemasi — quyi keng, old qator, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *anor* (birinchi bo'g'inda), *telpak* (ikkinchi, oxirgi bo'g'inda), *nafaqa* (so'zning uchala bo'g'inida) kabi. Bu fonema ham boshqa unilalarda bo'lganidek, chuqur til orqa **q, g', x** undoshlari bilan yonma-yon qo'llanganda orqa qator, yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa **k, g, ng**, til o'rta **y** va faringal **h** undoshlari bilan yondosh bo'lganda esa ingichka ottenka bilan aytiladi. Qiyos qiling: *kasal* va *qasam, kamar* va *qamar, taka* va *taqa, mahal* va *shag'al, so'gal* va *nag'al, nasihat* va *tilxat, dangal* va *dag'al* kabi;

«u» fonemasi — yuqori tor, orqa qator, lablashgan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *uka* (birinchi bo'g'inda), *uzum* (birinchi, ikkinchi bo'g'inlarda), *ko'zgu* (oxirgi ochiq bo'g'inda) kabi. Urg'uli bo'g'inda kuchli, biroz cho'ziq; urg'usiz bo'g'inda esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *butun, uchun, tuzuk* (birinchi bo'g'inlar — urg'usiz, oxirgi bo'g'inlar — urg'uli) kabi. Bu unli ham **q, g', x** bilan yondosh qo'llanganda yo'g'onlashadi (orqa qator ottenkaga aylanadi), **k, g, ng, y, h** undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa old qator, ingichka ottenka tarzida aytiladi. Qiyos qiling: *kul* va *qul, tugun* va *turg'un, ko'zgu* va *qayg'u, buyuk* va *urug', hukm* va *xulq, guv* va *g'uv, mangu* va *urg'u* kabi;

«o'» fonemasi — o'rta keng, orqa qator, lablashgan unli. Sodda so'zning birinchi bo'g'inida qo'llanadi: *o'n, bo'r* (bir bo'g'inli so'zlar), *o'tin, to'lqin* (ikki bo'g'inli sodda so'zlar) kabi. Birinchi bo'g'indan keyin qo'llanish holatlari ayrim qo'shma so'zlarda (*gultojixo'roz, Go'ro'g'li* kabi) yoki tojikcha o'zlashmalarda (*obro'* so'zida) uchraydi. Bu unli ham **k, g, h, y** undoshlari yonida ingichkalashadi (old qator ottenka bilan qo'llanadi), **q, g', x** undoshlari yonida esa yo'g'on talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *ko'l* va *qo'l, go'l* va *g'o'r, ho'l* va *xo'r* («xo'r bo'lmoq»), *yo'l* va *xo'sh* kabi;

«o» fonemasi — quyi keng, orqa qator, kuchsiz lablashgan unli. Bu fonema ham so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi: *ota* (birinchi bo'g'inda), *bahodir* (ikkinchi bo'g'inda), *baho* (oxirgi bo'g'inda), *bobo* (har ikkala bo'g'inda) kabi; **k, g, y, h** undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), **q, g', x** undoshlari yonida esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kamil* va *qobil, gov* va *g'ov, yosh* va *qosh, hol* va *xol* kabi.

Tekshirish savollari

1. Vokalizm nima?
2. O'zbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni o'z ichiga oladi?
3. Unli fonemalar undoshlardan qanday farqlanadi?
4. Unli fonemalar tasnifi nimalarga asoslanadi?
5. Lablarning ishtirokiga ko'ra unilarning turlari?
6. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unilarning turlari?
7. Tilning gorizontal harakatiga ko'ra unilarning turlari?
8. Tasnifga asos bo'lgan qaysi belgilar fonologik xarakterda?
9. Qaysi belgi o'z holiicha fonologik xususiyatga ega emas?
10. O'zbek tilshunosligida hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
11. Unli fonemalarning kombinator va pozitsion o'ttenkalari qanday farqlanadi? Ularning har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Tayanch tushunchalar

Vokalizm – unli fonemalar tizimi.

Fokus – talaffuzda aktiv va passiv nutq a'zolari orasida hosil qilingan to'siq. O'pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo'ladi.

Bo'g'in cho'qqisi – bo'g'in markazi, yadrosi. Odatda unli tovush bo'g'in cho'qqisi sanaladi.

Lablar ishtiroki – unli tovushning hosil qilinishida lablarning faol yoki nafaol ishtiroki.

Tilning vertikal (tik) harakati – tilning uch darajali ko'tarilishida yuzaga keladigan belgilar.

Tilning gorizontal (yotiq) harakati – fonemalar artikulyatsiyasida tilning pastki tishlar tomon cho'zilishi yoki orqaga tortilishi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI KONSONANTIZMI

Adabiyotlar: 1 [19–26], 4 [22–24], 10 [53–59], 16 [23–34], 20 [17–27], 22 [47–51], 27 [21–25].

32- §. Konsonantizm

Konsonantizm hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari tizimidir. Bu tizim 24 fonemani – b, v, g, d, j, j (dj), z, y, k, l, m, n, η, p, r, s, t, f,

x, ch, sh, q, g', h tovushlarini o'z ichiga oladi²⁸. Biroq manbalarda o'zbek adabiy tili undoshlari miqdoriga oid boshqa fikrlar ham mavjud: 22 ta (S. Otamirzayeva, Y.D. Polivanov)²⁹, 23 ta (A.K. Borovkov, I.A. Kissen)³⁰, 25 ta (A.N. Kononov, V.V. Reshetov, A. Abduazizov)³¹. Demak, hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari miqdori masalasida tilshunoslikda tug'al bir fikr yo'q.

Undosh tovushning shakllanishida albatta shovqin qatnashadi, u nutq apparatidagi (masalan, og'iz bo'shlig'idagi) aktiv va passiv a'zolarining bir-biriga tegishi yoki juda yaqinlashishi natijasida hosil bo'lgan to'siqdan havo oqimining portlab yoki sirg'alib (a'zolariga ishqalanib) o'tishidan paydo bo'ladi. Bunday to'siq fonologiyada **fokus** deyiladi. Demak, undoshlarda fokusning bo'lishi shart.

33- §. Undoshlar tasnifi

Bunda o'zbek tili konsonantizmi tizimiga xos asosiy fonologik jihatlar — artikulyatsiya o'rni (tovushning fokusi), artikulyatsiya usuli va jarangli-jarangsizlik belgilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik-fiziologik omillarga tayaniladi. Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

1. Artikulyatsiya o'ruiga ko'ra. Bunda nutq apparatining qaysi a'zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qayerida to'siq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va bo'g'iz undoshlariga bo'linadi:

1. *Labial undoshlar* — ikki lab orasida yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasida hosil qilinadigan tovushlar. Ular ikki turga bo'linadi: a) lab-lab (bilabial) undoshlar — p, b, m, v; b) lab-tish undoshi — f.

²⁸ *Qarang:* Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка. — Т.: «Фан», 1986, с. 8–9. Нурмонов А. [17, -17–18]; Севортян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. — М.: Изд-во АН, 1955.

²⁹ Otamirzayeva S., Yusupova M. O'zbek tili. — T., 2002, 9-b. E.D. Polivanov. Zвуковой состав ташкентского диалекта. — Наука и просвещение, — Т., 1922, №1.

³⁰ Боровков А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка. Узбекско-русский словарь. — М.: Гос.изд-во иностранных и национальных словарей, 1961. Kissen И.А. Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского языков. Издание третье. — Т.: «Ўқитувчи», 1979, с. 21.

³¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. — М.-Л.: Изд-во АН, 1960. Решетов В.В. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. — Т.: Учпедгиз, 1959, с. 212. Абдуазизов А. [19, -54, -66].

Izoh: lab-lab «v» undoshi *ov, suv, qovun, sovuq* kabi turkiy soʻzlarda koʻproq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish «v» dan oʻsib chiqqanligi, lab-tish «v» ning esa b, gʻ, g undoshlarida sodir boʻlgan oʻzgarish asosida shakllanganligi haqida maʼlumotlar bor [29, -51; 18, -63-64]³². Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi lab-tish «v» yuqorida keltirilgan turkiy «v» ning oʻzi emas, u etimologik jihatdan boshqa til birligidir, chunki bu tovush oʻzbek tiliga arab va rus tilidan oʻzlashgan soʻzlarda qoʻllanadi; *vatan* (arab.), *vaqt* (arab.) *vaʼda* (arab.), *vagon* (rus.), *aviatsiya* (rus.) kabi. Shunga koʻra lab-tish «v» ni lab-lab «v» ning fakultativ varianti deb qarash toʻgʻriroq boʻladi.

2. *Til undoshlari* — tilning faol ishtirokida hosil boʻladigan undosh fonemalar. Ular tovush fokusi qayerda hosil boʻlishiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi-apikal (alveolar) undoshlari — t, d, s, z, l, n. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqori milkka yaqinlashadi (s, z) yoki unga taqalib, toʻsiq hosil qiladi (t, d, l, n); b) til oldi-tanglay (kakuminal) undoshlar — sh, j, ch, j (dj), r. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqoriga koʻtarilib, biroz bukiladi, natijada toʻsiq milkda emas, qattiq tanglayning old qismida (milkka yetmay) paydo boʻladi. Sh, j, ch, j (dj) undoshlari artikulyatsiyasida ikkinchi fokus-tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuzaga keladigan toʻsiq ham ishtirok etadi, shunga koʻra sh, j, ch, j (dj) undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til oʻrta undoshi (palatal undosh) — y. Bu undosh talaffuzida tilning oʻrta qismi qattiq tanglay tomon koʻtariladi, fokus shu ikki aʼzo oraligʻida shakllanadi; 3) sayoz til orqa undoshlari — k, g, ŋ. Bu undoshlarning talaffuzida tilning orqa qismi yumshoq tanglayga tegib, toʻsiq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur til orqa undoshlari — q, gʻ, x. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi (ildizi) kichik tilga tegib, toʻsiq (fokus) hosil qiladi, shunga koʻra ular *uvular undoshlar* deb ham ataladi [1, -64].

3. Boʻgʻiz undoshi (faringal undosh) — h. Bu undoshning talaffuzida havo oqimi boʻgʻiz va halqumdan ishqalanib oʻtadi.

II. Artikulyatsiya usuliga koʻra. Bunda oʻpkadan kelayotgan havo oqimining toʻsiqdan (fokusdan) qay tarzda oʻtishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga koʻra undoshlar hozirgi oʻzbek tilida quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. *Portlovchilar* — havo oqimining toʻsiqdan portlab oʻtishidan hosil boʻluvchi undoshlar. Bularga b, g, d, k, p, t, q fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki aʼzo bir-biriga tegib, havo yoʻlini toʻsadi, natijada portlash yuz beradi.

³² *Yana qarang:* Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. — М.-Л., 1961, с. 46-47. Ряснян М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. — М., 1955.

2. *Qorishiq portlovchilar (affrikatalar)* – ch, j (dj). Bu undoshlar artikulasiyasining ish holati ikki xil kechadi: bitta fokusning o'zida portlash va sirg'alish jarayonlari sodir bo'ladi – artikulasiya portlash bilan boshlanib, sirg'alish bilan tugaydi.

3. *Sirg'aluvchilar* – v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g', h. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga juda yaqinlashadi, ammo jipslashmaydi: havo oqimining sirg'alib o'tishi uchun oraliq qoldiriladi.

4. *Yumuq fokusli burun tovushlari* (ruscha: смычно-носовые согласные)³³. Bu guruhga m, n, η undoshlari kiritiladi: a) «m» ning artikulasiyasida ikkala lab orasida yuzaga kelgan to'siq havo yo'lini yopadi (yumuq fokus yuzaga keladi), natijada, havo oqimi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi (bunda burun yo'li ochiq holatda bo'ladi); b) «n» ning artikulasiyasida til uchi bilan milk orasida havo yo'li yopiladi, orqaga qaytgan havo oqimi (un bilan birga) burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi; d) «ng» ning artikulasiyasida tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglay orasida havo yo'li yopilib, burun bo'shlig'ida sirg'alish kechimi sodir bo'ladi.

Izoh: m, n, η undoshlari artikulasiyasida portlash o'ta kuchsizlanadi, bunga havo oqimining to'siqqa urilib, orqaga qaytishi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tishi sabab bo'ladi. Shuning uchun adabiyotlarda bu tovushning artikulasiya usuli har xil baholanmoqda: «portlovchi-sirg'aluvchilar»³⁴, «portlovchilar» (29, 28- b.), «sirg'aluvchilar» (16, 25-b.), «burun (nazal) undoshlari» (1, 118- bet) kabi.

5. Titroq undosh – «r». Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi va havo zarbdan titraydi, havo oqimi tebranadi.

III. Un paychalari ishtirokiga ko'ra. Tasnifning bu aspektida un (ovoz) paychalarining tovush hosil qilishda ishtirok etish-etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlar quyidagi ikki turga bo'linadi:

1. *Jarangsiz undoshlar* – k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi bo'g'izdagi un paychalari orasidan to'siqqa uchramay o'tadi, natijada un paychalari tebranmaydi, ovoz hosil bo'lmaydi, tovush halqumda yoki og'iz bo'shlig'idagi to'siqda yuzaga kelgan shovqinning o'zidagina tarkib topadi.

2. *Jarangli undoshlar* – b, v, g, d, j, j (dj), z, y, l, m, n, η, r, g'. Jarangli undoshlarning talaffuzida bo'g'izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular oralig'idagi bo'shliq yo'qoladi, natijada o'pkadan

³³ *Qarang:* Матусевич М. И Современный русский язык. Фонетика – М.: «Просвещение», 1976, с. 122–125.

³⁴ Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. – T. «O'qituvchi», 1978. 57–59-b.

elayotgan havo oqimi un paychalariga urilib, uni tebratadi, tebranish esa vozni yuzaga keltiradi, ovoz o'z navbatida og'iz bo'shlig'idagi to'siqda aydo bo'lgan shovqinga qo'shilib, tovushning jaranglashuviga sabab bo'ladi.

IV. Ovozning ishtirok etish darajasiga ko'ra. Bu belgi asosida ndoshlar sonorlar va shovqinlilarga bo'linadi:

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'ladi (shovqin juda am miqdorda qatnashadi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida m, n, ŋ, l, r, y ndoshlari sonor tovushlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator n manbayi nuqtayi nazaridan ikki guruhga bo'linadi: a) burun sonantlari — r, n, ng; b) og'iz sonantlari — r, l, y. Bulardan 1) «m» ni talaffuz qilishda o'g'izdan kelayotgan un (ovoz) ikki lab orasidagi to'siqqa urilib, orqaga aytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun bo'shlig'iga yo'l oladi. Bu rayonda bo'g'iz, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i rezonator ton manbayiga aylanadi: shularda qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning shovqinga nisbatan ustun bo'lishi ta'minlanadi; 2) «n» ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori milk orasidagi to'siqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, so'ng burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi). Natijada og'iz, halqum, bo'g'iz, burun bo'shliqlari rezonator ton manbayi vazifasini bajaradi. Ammo og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik imkoniyati «m» dagi holatdan kamroq bo'ladi (chunki hajm va shakl o'zgaradi); 3) «ng» ni talaffuz qilishda kelayotgan un (ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi to'siqdan orqaga qaytib, yana halqum va bo'g'izga boradi, halqum orqali burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda ham burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi), natijada og'iz, bo'g'iz, halqum va burun bo'shliqlarida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning ustunligi ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, «ng»ning artikulyatsiyasida og'izning rezonatorlik imkoniyatlari «m» va «n» sonorlaridagi holatdan ancha cheklangan bo'ladi, chunki bo'g'izdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi to'siqdanoq orqaga qaytganligi tufayli, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) «l» ni talaffuz qilishda to'siq (fokus) tilning uchki qismi bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq bo'ladi. Undan sirg'alib o'tgan un luj devoriga tegib, qo'shimcha tonlar hosil qiladi, bunday qo'shimcha tonlar halqum va hiqildoqda (bo'g'izda) ham yuzaga keladi, ammo burun bo'shlig'i rezonator manbayi sifatida ishtirok etmaydi, chunki yumshoq tanglay oxiridagi kichik til burunga o'tadigan yo'lni to'sib qo'yadi. Shuning uchun «l» og'iz sonanti hisoblanadi; 5) «r» ni talaffuz qilishda tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi, bo'g'izdan kelayotgan havo oqimi tilning uchiga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada havo tebranishi yuzaga keladi. Lunjning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil bo'lishiga imkon

yaratadi; «r» ning artikulyatsiyasida ham burun bo'shlig'i ishtirok etmaydi, chunki havo oqimining burunga o'tadigan o'rni kichik til tomonidan to'silgan bo'ladi; 6) «y» ni talaffuz qilishda tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, tilning o'zi oldinga siljiydi, uning ikki cheti yon tishlarga, uchi esa pastki tishlar milkiga tegadi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham og'iz bo'shlig'i, halqum va bo'g'iz rezonator toni manbaya bo'lib xizmat qiladi, ammo burun bo'shlig'i bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havo yo'lini to'sib turadi).

Ayrim izohlar: 1) sonorlarning barcha turlarida: a) un paychalari faol qatnashadi; b) rezonatorlar ishtirok etadi; d) ovoz shovqindan ustun bo'ladi; e) sonorlarda hatto bo'g'in hosil qilish xususiyati ham bor. Masalan: za-yl (za-yil), ma-yl (ma-yil); sha-kl (sha-kil), ha-jm (ha-jim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hin), da-vr (da-vir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-hir) kabi. Demak, sonorlarning bir jihati (bo'g'in hosil qila olishi) unilarga, o'sha qatnashmalar esa undoshlarga o'xshaydi. Bu holat ularni unilarga ham, undoshlarga ham zid qo'yish mumkin bo'lgan alohida guruhga birlashtirish imkonini beradi³⁵. Biroq bunday fikrga qo'shilmaydigan tilshunoslar ham bor. Chunonchi, taniqli fonolog N.S. Trubetskiy bu haqda shunday deydi: «Unli», «undosh»lar tovushga oid bo'lgan akustik tushunchalardir. Ularni ta'riflashda akustik yoki artikulyatsion tushunchalarni hisobga olmaslik, albatta, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi³⁶. Adabiyotlarda o'zbek tilidagi sonor tovushlarning tarkibi ham har xil ko'rsatilib kelinmoqda. Xususan, m, n, ng, l, r undoshlarining sonantligi fonetika va fonologiyaga oid adabiyotlarning deyarli barchasida qayd etilgan bo'lsa, «y» ning sonantligi ayrim adabiyotlardagina ta'kidlangan³⁷, taniqli turkolog E.V. Sevortyan esa o'zbek tili sonorlari qatoriga v, g' undoshlarini ham kiritadi³⁸, «v» ning sonantligi S. Otamirzayeva [22, -49] va A. Abduazizov [1, -30] ishlarida ham qayd etilgan. M. Mirtojiev sayoz til orqa «ng» dan tashqari, chuqur til orqa «ŋ» ning borligini ham ko'rsatadi, ammo «y» ni sonorlar qatoriga kiritmaydi³⁹.

³⁵ Bu haqda qarang: Махмудов А. Сонорные узбекского языка. — Т.: «ФАН», 1980, с. 33-34. Yana qarang: Зиндер Л.Р. Общая фонетика. — Л.: 1960, с. 108.

³⁶ Трубетской Н.С. Основы фонологии. — М.: 1960, с. 103.

³⁷ Bu haqda qarang: Махмудов А. О'zbek tili sonorlari. — Т.: «O'zbek tili va adabiyoti», 1969, № 6. Yana shu muallif. Сонорные узбекского языка. — Т.: «ФАН» 1980, с. 11-15. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. — Т.: «O'qituvchi», 1990, 18- b. Otamirzayeva S. Yusupova M. O'zbek tili. — Т.: 2002, 49-b.

³⁸ Qarang: Севортян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. — В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. В 3-х томах. I. Фонетика. — М.: 1955, с. 36.

³⁹ Qarang: Mirtojiev M. O'zbek tili fonetikasi. — Т.: «Universitet», 1998, 23-25- b.

2. Shovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam bo'ladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan: b, g, d, j, j (dj), z undoshlarida ovoz kam, shovqin ko'p, ammo k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h undoshlarida ovoz yo'q, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga tarkib topgan.

Undoshlar tasnifi quyidagi jadval tarzida ifodalanishi mumkin:

Ovoz bilan shovqinning munosabatiga ko'ra	Artikulatsiya usuliga ko'ra	Artikulatsiya o'rniga ko'ra													
		Labial undoshlar		Til undoshlari							Bo'g'iz undoshi				
		Lab-lab	Lab-tish	Til oldi-tish	Til oldi-tanglay	Til o'rta	Sayoz til orqa	Chuqur til orqa	Faringal undosh						
Shovqinlilar	Portlovchi	b	p			d	t					g	k		q
	Qorishiq portlovchi						j	ch	(dj)						
	Sirg'aluvchi	v				f	z	s	j	sh				g'	x
Sonorlar	Yumuq fokusli burun tovushlari	m				n						ŋ			
	Sirg'aluvchilar					l				y					
	Titroq							r							
		J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz
Un poyalari ishtirokiga ko'ra															

Tekshirish savollari

1. Konsonantizm nima?
2. Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Ularning soni nechta?
3. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?
4. O'zbek tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?
5. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?
6. Artikulatsiya o'rniga ko'ra undoshlar tasnifi?
7. Artikulatsiya usuliga ko'ra undoshlar tasnifi?
8. Un poyalari ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi?
9. Ovoz va shovqin munosabatiga ko'ra undoshlar tasnifi?
10. O'zbek tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Tayanch tushunchalar

Konsonantizm – undosh fonemalar tizimi.

Labial undoshlar – lab-lab va lab-tish undoshlari.

Til-tish undoshlari (dental va alveolyar undoshlar) – tilning uchki qismi bilan tishlarning milki orasidagi to'siqda hosil bo'ladigan undoshlar.

Til oldi-tanglay undoshlari – til oldi qismining qattiq tanglay tomon ko'tarilishidan hosil bo'lgan to'siqda yuzaga keladigan undoshlar.

Til o'rta undoshi – tilning o'rta qismi bilan tanglay orasidagi to'siqda hosil bo'lgan «y» undoshi.

Sayoz til orqa undoshlari – k, g, ŋ (ng) fonemalari. Ular velar (qattiq) undoshlar sanaladi.

Chuqur til orqa undoshlari – q, g', x fonemalari. Ular uvular (kichik til ishtirokida hosil bo'lgan) undoshlar sanaladi.

Bo'g'iz undoshi – «h» fonemasi. U faringal undosh deb ham ataladi.

Yumuq fokusli burun tovushlari (nazal tovushlar) – m, n, ŋ sonantlari.

UNDOSH FONEMALAR TAVSIFI

Adabiyotlar: 10 [59–67], 18 [60–70], 22 [52–106], 27 [21–25], 29 [26–54].

34- §. Labial undoshlar tavsifi

1. **«B» fonemasi** – lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «p»ning jarangli jufti. So'z boshida (*bodom*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon qo'llanganda (*tabrik*) jarangli bo'ladi, demak, bunday o'rin «b» undoshi uchun kuchli pozitsiya hisoblanadi. Bu fonema so'z o'rtasida jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assimilatsiyaga uchrab, jarangsiz «p» tarzida talaffuz etiladi: *ibtidoiy* > *iptidoiy*, *obkash* > *opkash*, *jabha* > *japha* kabi. Bunday o'rin «b» fonemasi uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz «p» esa jarangli «b»ning kombinator ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator omil ta'sirida – yonma-yon kelgan tovushlar assimilatsiyasi tufayli sodir bo'lmoqda. Jarangli «b» undoshi so'z oxirida ham jarangsizlashadi: *maktab* > *maktap*, *g'azab* > *g'azap*, *asab* > *asap*, *qassob* > *qassop* kabi. Demak, so'z oxiri ham «b» fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday o'rinda jarangsiz «p» jarangli «b» ning pozitsion ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi,

chunki jarangsizlanish yondosh joylashgan tovushlar ta'sirida emas, «b» ning so'z oxirida kelishi (pozitsion omil) tufayli sodir bo'lmoqda; «b» fonemasi ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) ko'pincha sirg'aluvchi «v» ga o'tadi; *chivin* < *chibin*, *qovoq* < *qoboq*, *tovoq* < *toboq* kabi. Bunday o'zgarish ikki so'z birikkanda ham sodir bo'ladi; *boraver* < *bora ber*, *Jo'ravoy* < *Jo'raboy*, *toshvaqa* < *toshbaqa* kabi.

«b» fonemasining kuchli pozitsiyadagi ko'rinishi asosiy ottenka hisoblanadi, chunki bu ottenka «b» fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi ko'rinishlari o'zgartgan ottenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, «b» fonemasi so'z tarkibida asosiy ottenka va allofonlar shaklida namoyon bo'ladi.

2. «P» fonemasi – lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «b»ning jarangsiz jufti. Bu undosh so'zning barcha pozitsiyalarida – so'z boshida (*paxta*), o'rtasida (*opa*), oxirida (*qop*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy ottenkasi saqlanadi. Jarangli «b»ning so'z oxirida jarangsizlanishi «b» va «p» fonemalarining mo'tadillashuviga – neytralizatsiyaga olib keladi. Qiyos qiling: *kitob* > *kitop*, *kanop* > *kanop* kabi. Bunday paytda ikkala so'z oxiridagi «p» b//p arxifonemasining har ikki a'zosi uchun umumiy bo'lgan «P» varianti sanaladi.

3. «V» fonemasi – lab-lab, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh (E.V. Sevortyan, S. Otamirzayeva uni sonor tovushlar sirasiga kiritishadi). So'z o'rtasida (*gayda*, *toyuq*), oxirida (*ov*, *sv*) ishlatiladi. O'zbek tiliga tojik-fors va arab tillaridan o'zlashgan so'zlarda ham qo'llanadi: *navo* (toj.), *navodir* (arabcha); qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

O'zbek tiliga arab va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarda lab-tish «v» ham uchraydi. Bu tovush lab-lab «v»ning fakultativ varianti sanaladi. U so'z boshida (*vaqt*, *va'da*, *vagon*), o'rtasida (*ovqat*, *aviatsiya*) va oxirida (*afv*, *ustav*) qo'llanishi, kuchsiz pozitsiyada jarangsizlanishi (*aviomat* > *aftomat*, *arxiv* > *arxiv* tarzida talaffuz qiinishi) ham mumkin.

4. «F» fonemasi – lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh. Bu undosh sof turkiy so'zlarda qo'llanmaydi, fors, arab, rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi: *farzand* (toj.), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unlilar bilan yonma-yon qo'llanganda lab-tish «f» ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi: *fazl-fozil-fuzalo*; *faqir-fuqaro* kabi. Bunday holat *firma* va *funksiya* kabi ruscha o'zlashmalarda ham uchraydi.

Jonli so'zlashuvda lab-tish «f»ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz «p» tarzida talaffuz qilinish holatlari uchrab turadi: *faqat* > *puqat*, *qafas* > *qapas*, *ulfat* > *ulpat* kabi. Bunday «p» undoshi sirg'aluvchi «f»ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, uslubiy ottenkasidir, u turkiy til vakillarida «f» ga xos artikulasiya bazasining (psixofiziologik ko'nikmaning) o'tmishda bo'lmaganligi ta'sirida sodir bo'ladi.

5. «M» fonemasi — lab²-lab, sonor, burun tovushi. Soʻzning barcha qismlarida — soʻz boshida (*imoy, mana*), oʻrtasida (*amaki, osmon*), oxirida (*tom; xum*) qoʻllanadi. Qadimgi turkiy tilda soʻz boshida «b» ning fakultativ oʻttenkasi sifatidagina uchragan (*ming < bing* soʻzida), soʻz oʻrtasi va oxirida mustaqil fonema sifatida qoʻllangan; *qamugʻ* (hamma), *qum* kabi⁴⁰.

35- §. Til oldi undoshlari tavsifi

1. «T» fonemasi — til oldi-alveolar, portlovchi (sof portlovchi), jarangsiz, shovqinli undosh. «d» ning jarangsiz jufti. Bu undosh soʻzning barcha pozitsiyalarida uchraydi: soʻz boshida (*tosh, togʻ*), soʻz oʻrtasida (*ota, botir*) va soʻz oxirida (*ot, qavat*) kabi. Bu undosh tojik tilidan oʻzlashgan *daraxt, doʻst, gʻoʻsht, musht, mast, past* kabi soʻzlar oxirida (sirgʻaluvchi x, s, sh undoshlaridan soʻng qoʻllanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday holatda turkiy soʻzlarda, shuningdek, ruscha-baynalmilal oʻzlashmalarda kamroq uchraydi; *yurist > yuris, aferist > aferis, avgust > avgus, artist > artis, toʻrt > toʻr* kabi. Ammo *ost, ust, tort* (*tortmoq*), *yurt* kabi turkiy soʻzlarda va *port, post, tort* (konditer mahsuloti) kabi ruscha oʻzlashmalarda soʻz oxiridagi «t» tushirib qoldirilmaydi.

2. «D» fonemasi — til oldi-alveolar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «t» ning jarangsiz jufti. Soʻz boshida (*daryo*), oʻrtasida (*odam*), oxirida (*ozod*) qoʻllanadi. Soʻz boshi (*daraxt*), intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*gijda, sajda, banda, onda-sonda*) bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu pozitsiyada «d» undoshining asosiy oʻttenkasi qoʻllanadi; boshqa holatlar «d» uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, bunda jarangli «d» ning jarangsizlashgan oʻttenkasi qatnashadi. Masalan: *ketdi > ketti* (d > t), *tushdi > tushiti* (d > t), *asad > asat* (d > t), *savod > savot* (d > t) kabi. Ular jarangli «d» ning kombinator va pozitsion oʻttenkalari (allofonlari) sanaladi.

«D» fonemasi qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan;

3. «S» fonemasi — til oldi-dental, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh «z» ning jarangsiz jufti. Soʻz boshida (*savat*), oʻrtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qoʻllanadi. Deyarli barcha pozitsiyalarda oʻzining asosiy oʻttenkasini saqlaydi: *asbot, asta, osdi, oʻsdi, qafas, asos* kabi.

4. «Z» fonemasi — til oldi-dental, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh, «s» ning jarangli jufti. Soʻz boshida (*zamon, zafar*), oʻrtasida (*bozor, ozod*) va oxirida (*oz, aziz, mayiz*) qoʻllanadi. Jarangsiz undosh taʼsirida

⁴⁰ Bu haqda qarang: Abdurrahmonov Gʻ.A., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. — T.: «Oʻqituvchi», 1982, 9 va 33-b. Yana qarang: Toʻychiboyev B. Koʻrsatilgan asar. 28–29-b.

«s» ga o'tadi: *iztirob* > *istirob*, *mazkur* > *maskur* kabi. Bunday «s» jarangli «z» fonemasining jarangsizlashgan kombinator ottenkasi sanaladi («t» va «k» ning ta'sirida bo'lganligi uchun). Ba'zan so'z oxirida ham biroz jarangsizlashadi: *sakkiz* > *sakkis* (z > s), *tannozi* > *tannosi* (z > s) kabi. Bunday «s» jarangli «z» fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (so'z oxirida bo'lganligi uchun). Demak, so'z boshi (*zamon*), ikki unli orasi (*go'zal*) va jarangli yoki sonor bilan yonma-yon bo'lgan holat (*jonzot*, *tuzdon*) «z» uchun kuchli pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi.

Qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

5. «L» fonemasi — til oldi-alveolar, sirg'aluvchi, jarangli, sonor tovush. So'z boshida (*lagan*), o'rtasida (*olam*) va oxirida (*qamal*) qo'llanadi. Orqa qator unliidan so'ng qattiqroq (*ol*, *bol* kabi), old qator unliidan so'ng esa yumshoqroq (*il*, *el*, *bel* kabi) talaffuz etiladi. Fe'ning shart mayli va sifatdash shakllarida («-sa», «-gan» qo'shimchalaridan oldin qo'llanganda) jonli so'zlashuv nutqida o'zak oxiridagi «l» tushib qolishi ham mumkin: *kelsa* > *kesa*, *kelgan* > *kegan* kabi.

Qadimgi turkiy tilda «l» fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

6. «N» fonemasi — til oldi-alveolar, jarangli, sonor, burun tovushi. So'z boshida (*nok*, *narsa*), o'rtasida (*ona*, *anor*) va oxirida (*burun*, *tutun*) ishlatiladi. Lab undoshidan oldin qo'llanganda assimillatsiyaga uchrab, lablab «m» tarzida talaffuz qilinadi: *shanba* > *shamba* (n > m) kabi.

7. «R» fonemasi — til oldi-tanglay, titroq, jarangli, sonor tovush. So'zning boshida (*raqs*, *ro'mol*), o'rtasida (*darak.guruch*) va oxirida (*xabar*, *agar*, *zarar*) kela oladi. Toshkent shevasida otning «-lar» bilan qo'llangan shaklida shu qo'shimcha oxiridagi «r» ning tushib qolishi keng tarqalgan: *kitoblar* > *kitobla*, *bolalar* > *bolala*, *akamlar* > *akamla*, *oyimlar* > *oyimla* kabi. Talaffuzning bu shakli adabiy til me'yori sanalmaydi.

Qadimgi turkiy tilda «r» fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

8. «Sh» fonemasi — til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'zning boshida (*shamol*, *sholi*), o'rtasida (*tushuncha*, *o'sha*) va oxirida (*naqsh*, *ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi saqlanadi: *go'sht*, *g'isht*, *tovushlar*, *tovushni*, *tovushdan*, *tushgin*, *tushkinlik* kabi.

9. «J» fonemasi — til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida, o'rtasida va oxirida qo'llanish holatlari faqat ruscha-baynalmilal o'zlashmalarda uchraydi: *janr*, *jeton*, *jemper*, *jurnal* (so'z boshida); *major*, *barja* (so'z o'rtasida); *blindaj*, *peyzaj*, *drenaj*, *ekipaj*, *personaj*, *garaj*, *tiraj*, *massaj*, *sabotaj*, *staj* (so'z oxirida) kabi. So'z o'rtasida qo'llanishi tojik tilidan o'zlashgan bir necha so'zda ham uchraydi: *mujda*,

gijda, ajdaho (ajdarho) kabi. Bunday pozitsiyada sirg'aluvchi «j» qorishiq «j (dj)»ning «d» ta'sirida o'zgargan ottenkasi bo'lishi ham mumkin. Bu undosh so'z oxirida jarangsizlashadi: *massaj > massash, drenaj > drenash, ekipaj > ekipash* kabi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush bo'lmagan.

10. «J (dj)» fonemasi – til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh, «ch»ning jarangli jufti. Bu fonema so'zning boshida (*joy, jiyda, jo'ra*), o'rtasida (*majlis, ojiz, ljozat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. So'z oxirida bir qadar jarangsizlashib, «ch» ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj > lunch, vaj > vach, iloj > iloch, xiroj > xiroch, dilxiroj > dilxiroch* kabi. So'z ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon bo'lganda ham jarangsizlashadi (assimilyatsiya qilinadi): *ijtimoiy > ishtimoiy* (j > sh) kabi. Demak, qorishiq «j (dj)» assimilatativ holatda yoki so'z oxirida o'zining asosiy bo'lmagan (notipik) ottenkasi bilan qatnashadi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush bo'lmagan.

11. «Ch» fonemasi – til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangsiz, shovqinli undosh, «j (dj)» ning jarangli jufti. Bu undosh so'zning boshida (*choy, chegara*), o'rtasida (*bechora, ko'cha*) va oxirida (*omoch, tilmoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh ta'sirida ba'zan «sh» ga o'tadi: *uchta > ushta* (ch > sh) kabi.

36- §. Til o'rta «y» undoshi tavsifi

«Y» fonemasi – til o'rta, sirg'aluvchi, sonor undoshi (og'iz sonanti). Bu undosh so'z boshida (*yil, yo'q*), o'rtasida (*bayram, vayrona*) va so'z oxirida (*boy, to'y*) qo'llanadi, «i» unlisidan so'ng qo'llanganda, shu unli bilan singishib, fonetik diftong hosil qiladi: *vodiy > vodi*; *dohiy > dohi*: kabi⁴¹.

«Y» undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondosh qo'llangan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi – orqa qator unlilar old qator (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *qo'l (qol) – yo'l (yol), quvmoq (quvmɔq) – yuvmoq (yüvmɔq)* kabi.

37- §. Sayoz til orqa undoshlari tavsifi

1. «K» fonemasi – sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «g»ning jarangsiz jufti. Bu fonema so'z boshida (*katta, kiyim*), o'rtasida (*aka, tikan*) va oxirida (*o'rdak, go'dak*) kela oladi. Ko'p bo'g'inli

⁴¹ Fonetik diftong ikkita tovushning o'zaro singishib ketishidan hosil bo'ladi, haqiqiy diftong esa bitta bo'g'in hosil qiluvchi ikki tovushdir. Ular bita fonema sanaladi. Bunday diftong o'zbek tiliga xos emas.

so'zlarga egalik affiksi qo'shilganda, asosdagi «k» jarangli «g» ga o'tadi: *kovak* > *kovagi* (k > g), *telpak* > *telpagim* (k > g) *yurak* > *yuraging* (k > g) kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda va ayrim o'zlashma so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *yuk* – *yukim*, *yuking*, *yuki*; *ishtirok* – *ishtirokim*, *ishtiroking*, *ishtiroki*; *idrok* – *idroking*, *idroki* kabi. Demak, ko'p bo'g'inli so'zlarning ba'zi grammatik shakllarida jarangsiz «k» ning jaranglashgan ottenkasi qatnashadi. «K» dan so'ng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari qo'llanadi: *ko'l* (*kol*), *kul* (*kyl*), *kitob* (*kɪtɔp*) kabi.

2. «G» fonemasi – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «k»ning jarangli jufti. Bu fonema so'z boshida (*gul*, *go'zal*), o'rtasida (*tegirmon*, *agar*) va oxirida (*barg*, *juvonmarg*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan. So'z oxirida k-jishi ko'proq o'zlashma so'zlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u jarangsiz «k» tarzida talaffuz etiladi: *barg* > *bark*, *pedagog* > *pedagok* kabi; «g» dan so'ng unli fonemalarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: *go'zal* (*gɔzɔl*), *gul* (*gyl*), *gilam* (*gɔlɔm*) kabi.

3. «Ng (ŋ)» fonemasi – sayoz til orqa, jarangli, burun sonanti. Bu fonema so'z boshida qo'llanmaydi, so'z o'rtasida *ko'ngil*, *singil*) va oxirida (*ong*, *ming*) ishlatiladi. Bu fonema bilan yonma-yon qo'llangan unli lar doimo ingichka talaffuz etiladi: *jang-jəŋ*, *ko'ngi-kəŋal* kabi. Bu fonema qattiq o'zakli so'zlar yoki so'z shakllarida chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin; *g'ing* (*g'ɪŋ*), *xo'ng-xo'ng* kabi.

38- §. Chuqur til orqa undoshlari tavsifi

1. «Q» fonemasi – chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema so'z boshida (*qozon*, *qor*), o'rtasida (*to'qay*, *soqol*) va oxirida (*buloq*, *oziq*) kela oladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarga unli bilan boshlangan affiks qo'shilganda, asos oxiridagi «q» undoshi «g» ga o'tadi: *tarog* – *tarog'im*, *tarog'ing*, *tarog'i* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda (*yoq*, *yo'q* so'zlaridan boshqalarida), shuningdek, ayrim ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarda asos oxiridagi «q» «g» ga o'tmasligi mumkin: *haq* – *haqim*, *haqing*, *haqi*; *ittifoq* – *ittifoqimiz*, *ittifoqingiz*, *ittifoqi* kabi. Jonli so'zlashuvda «q»ning dissimilatsiyaga (*maqtanmoq* > *mactanmoq*) yoki assimilatsiyaga (*to'qson* > *to'xson*) uchrash holatlari kuzatiladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarning oxiridagi «q» jonli so'zlashuvda sirg'aluvchi «g» tarzida talaffuz etiladi: *haliq* > *halig'*, *tarog* > *tarog'* kabi. Qadimgi turkiy tilda q-k tovushlari bitta fonemaning ikki ko'rinishi bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikkita fonemaga aylangan. Demak, «q»ni «k» ning divergenti deyish mumkin.

2. «G» fonemasi — chuqur til orqa (uvular), sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha — sonor) undosh, «x» ning jarangli jufti. Bu fonema so'z boshida (*g'or, g'alvir*), o'rtasida (*tog'ora, sog'inch*) va oxirida (*tog', yog', mablag'*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda «g» ning variatsiyasi bo'lgan va so'z boshida qo'llanmagan. Demak, tarixan «g»ning divergensiyaga uchrashi natijasida «g» yuzaga kelgan, shuning uchun uni «g»ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi o'zbek adabiy tilida «g» bilan tugagan so'zlarga «g» bilan boshlangan affikslar qo'shilganda «g'» va «g» larning «q» ga ko'chish holatlari uchraydi: *tog'+ga > toqqa, bog'+ga > boqqa, og'gan > oqgan, sog'+gani > soqqani* kabi. Shevalarda so'z oxirida «g'» o'rnida «v» ning qo'llanish hollari uchraydi: *tog' > tov, to'g'ri > tuvri, og'iz > ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy til uchun me'yor hisoblanmaydi.

3. «X» fonemasi — chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «g'»ning jarangsiz jufti. Bu fonema so'z boshida (*xalq, xabar*), o'rtasida (*maxsus, maxfiy*) va oxirida (*do'zax, mix, tarix*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda «x» undoshi bo'lmagan. U eski turkiy til davrida paydo bo'lgan: *xan (xon), xayu (qaysi), yaxsaq (oqsoq)* kabi [29, -52].

Qipchoq lahjasi shevalarida «x» ning o'rnida «q» ning qo'llanish holatlari uchraydi: *xabar > qabar, xalq > qalq, xalta > qalta* kabi. «X» undoshidan song qo'llangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz etiladi (akkomodatsiya hodisasi sodir bo'ladi): *xulq, xayf, xato* kabi.

39- §. Bo'g'iz undoshi tavsifi

«H» fonemasi — bo'g'iz undoshi, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema so'z boshida (*ham, hozir*), o'rtasida (*qahramon, mahsulot*) va oxirida (*shoh, guruh*) kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda yoki shu so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlarda qo'llanadi: *hammol, haqiqat, huquq, humo* («humo qushi»), *hunar, hurriyat, jumhuriyat* kabi. Hozirgi o'zbek tilida «h»ning «y»ga o'tish holatlari uchraydi: *shohi > shoyi* (h > y), *Rahim > Rayim* (h > y), *Sohib > Soyib* (h > y), *Mohira > Moyira* (h > y) kabi. «H»ning bu xususiyati ba'zan uning so'z tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar > sha:ar, Solih > Soli, Tohir > Toir* kabi. Hatto *Muhammad Rahim > Muhammad Raim > Mamaraim > Maraim* kabi fonetik jarayonlarda ham «h»ning yuqoridagi xususiyatlari ta'siri bor.

40- §. Qorishiq «TS» («II») undoshi tavsifi

«ts» fonemasi — til oldi-alveolar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat ruscha leksik o'zlashmalarda qo'llanadi. Dastlab «ts» o'rnida «ch» va «s» tovushlari ishlatilgan: Царизм > *Chorizm*,

уупк > sirk kabi. Keyingi 50–60 yil davomida o‘zbek-rus ikki tilliligining shakllanishi va mustahkamlanishi tufayli ko‘pchilik o‘zbek ziyolilarida «ts» ning ruscha artikulasiya bazasi (talaffuz ko‘nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya, aviatsiya, evolutsiya, inflatsiya, litsey* kabi so‘zlarning o‘zbeklar nutqidagi qo‘llanishi shundan dalolat beradi, ammo o‘zbek tilida «ts» bilan qo‘llanadigan birorta so‘zga qarama-qarshi qo‘yish mumkin bo‘lgan boshqa so‘zning (kvaziomonimning) yo‘qligi bu fonemaning o‘zbek tilidagi fonologik funksiyasini munozarali qilib qo‘ymoqda.

Tekshirish savollari

1. Tasnif va tavsif qanday farqlanadi?
2. Labial undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy bo‘lmagan ottenkalari qatnashadi?
3. Portlovchi tovushlarning qaysilari intervokal holatda sirg‘aluvchiga o‘tadi?
4. Jarangli undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi?
5. Lab-lab «v» va lab-tish «v» qanday farqlanadi?
6. Qanday pozitsiyada lab-tish «f» ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu hodisa tilshunoslikda nima deb ataladi?
7. Qanday so‘zlar oxiridagi «t» talaffuz etilmaydi?
8. Qanday holatlarda «l» undoshi tushib qolishi mumkin?
9. Qanday pozitsiyada til oldi «n» lab-lab «m» ga o‘tadi? Sababi?
10. j (dj) va j undoshlari qanday farqlanadi? Qanday pozitsiyalarda bu fonemalarning allofonlari yuzaga keladi?
11. Qanday holatda «ch»ning «sh»ga o‘tishi uchraydi? Bu hodisa nima deb ataladi?
12. Sayoz til orqa «k», «g» undoshlari qanday pozitsiyada o‘zgaradi? Chuqur til orqa undoshlari-chi?
13. «H» undoshi talaffuzida qanday o‘zgarishlar kuzatiladi?
14. «ts» («ц») undoshining qaysi jihatlari o‘zbek tilshunosligida munozaraga sabab bo‘lmoqda?
15. Divergent nima?

Tayanch tushunchalar

Kuchli pozitsiya – fonemaning asosiy ottenkasi saqlanadigan pozitsiya.

Kuchsiz pozitsiya – fonemaning asosiy ottenkasi o‘zgarishiga olib keladigan pozitsiya.

Intervokal holat – undosh fonemaning ikki unli orasidagi holati.

Assimilativ holat – nutq oqimida fonemalar assimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Dissimilativ holat — nutq oqimida fonemalar dissimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Divergent — divergensiya yo'li bilan bir fonemaning ottenkalaridan o'sib chiqqan yangi fonema.

FONETIK HODISALAR

Adabiyotlar: 10 [67–74], 16 [74–88], 27 [28–31].

41- §. Umumiy ma'lumot

Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon bo'lishi, bunday ottenkalaming yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator-pozitsion) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib o'tilgan edi. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir bo'ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

I. Kombinator omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar:

1. Assimilatsiya bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) o'zaro moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor:

a) *progressiv assimilatsiya* — oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *ketdi* > *ketti* (td > tt), *ekgan* > *ekkan* (kg > kk), *qishloqqa* > *qishloqqa* (qg > qq) kabi;

b) *regressiv assimilatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *tuzsiz* > *tussiz* (zs > ss), *birta* > *bitta* (rt > tt) kabi;

d) *to'liq assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi (ular o'rtasida neytrallasuv sodir bo'ladi): *nonvoy* > *novvoy* (nv > vv), *terakga* > *terakka* (kg > kk) kabi;

e) *to'liqsiz assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *tanbur* > *tambur* (nb > mb), *shanba* > *shamba* (nb > mb) kabi. Bu so'zlarda «n» (til-tish undoshi) lab-lab «b»ga faqat artikulyatsiya o'rni jihatdan moslashgan (lab-lab «m»ga o'tgan), ammo boshqa belgilari moslashmagan. Qiyos qiling: «m» — sonor, «b» — shovqinli; «m» — yumuq fokusli burun tovushi (nazal tovushi), «b» — sof portlovchi kabi;

f) *kontakt assimilatsiya* — ketma-ket joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi (q.: yuqoridagi misollar);

g) *distant assimilatsiya* — so'z tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi: *sichqon* > *chichqon*, *soch* > *choch* kabi.

O'zbek tilida o'zak bilan affiksdagi unlilar assimilatsiyasi ham uchraydi. Assimilatsiyaning bu turi singlarmonizm (unlilar uyg'unlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unlilarning uyg'unlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan: *keldi* – «e» old qator), «i» (old qator). Bunda o'zak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qatoridir (til garmoniyasi); *goldi* – «o» (orqa qator), «i» (orqa qator). Bunda affiksdagi old qator «i» o'zakdagi orqa qator «o»ga moslashgan «i» ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi); lab garmoniyasi ko'proq shevalarda uchraydi: o'g'lim (adabiy tilda) – *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida), *ko'zim* (adabiy tilda) – *ko'zum* (*ko'zym*: qipchoq lahjasida) Bunda o'zak va qo'shimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida assimilatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimilatsiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (o'zgarish tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida bo'lganligi uchun).

2. Akkomodatsiya – turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, unli bilan undoshning o'zaro ta'siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan: *kishi* «i»ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa «k» undoshiga moslashgan – *qish* (qish: «i»ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa «q» undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) «f» undoshi lablashgan «u» unlisi ta'sirida lab-lab «f» ga aylanishi mumkin. Qiyos qiling: *faqat* («f» – lab-tish), *nufuz* («f» – lab-lab), *afi* («f» – lab-tish), *ufq* («f» – lab-lab), *saf* («f» – lab-tish), *tuf* («f» – lab-lab) kabi.

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra akkomodatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi:

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi: *kulmoq* so'zida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «u»ni old qator «y» ga aylantirgani kabi. Qiyos qiling: *qul* («u» – orqa qator unli) – *kul* («y» – old qator unli), *qo'l* («o» – orqa qator «o» unlisi) – *ko'l* («o» – old qator «o» unlisi);

b) *regressiv akkomodatsiya*. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan: *to'k* so'zida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «o» unlisini old qator «o'»ga aylantiradi. Assimilatsiyada bo'lganidek, akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi.

3. Dissimilatsiya – so'z tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining boshqa tovushga ko'chishi: *birorta* > *bironta* (ror > ron), *kissa* > *kista* (ss > st) kabi. Bu hodisani assimilatsiyaning aksi deyish mumkin.

Dissimilatsiya hodisasi yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi:

a) *progressiv dissimilatsiya*. Bunda keyingi tovush o'zgaradi: *zarur* > *zaril* kabi;

b) *regressiv dissimilatsiya*. Bunda oldingi tovush o'zgaradi: *maqtanmoq > maxtanmoq* kabi.

Tovushning o'zgarish darajasiga ko'ra dissimilatsiya yana ikki turga bo'linadi:

a) *to'liq dissimilatsiya*. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri noo'xshash tovushga aylanadi: *kissa > kista* (ss > st) kabi;

b) *to'liqsiz dissimilatsiya (qisman dissimilatsiya)*. Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina o'zgaradi. Masalan, *uchta > ushta* (ch > sh) kabi: «ch» va «t» undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo «t»ning ta'sirida «ch» sirg'aluvchi «sh» ga o'tgan.

Tovushlar o'rtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilatsiya ikki xil bo'ladi:

a) *kontakt dissimilatsiya*. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri o'zgaradi: *kissa > kista* kabi;

b) *distant dissimilatsiya*. Bunda dissimilatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan bo'ladi. Masalan: *birorta > bironta* kabi.

4. Nazalizatsiya – so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida shu sonantlar yonida qo'llangan unlining rezonator ton bilan aytilishi: *non, nok, men, meng* kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator ottenkasi (unlining ko'rinishi) paydo bo'ladi.

II. Pozitsion omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar:

1. Reduksiya – unli fonemaning urg'usiz bo'g'ida kuchsizlanishi: *bilan – b.lən, biroq – b.rəq* kabi. Bunda «i» unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar-bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi.

2. So'z oxiridagi ochiq bo'g'ida tor unilarning biroz kengayishi: *bordi > borde* kabi. Bunda ham tor «i» unlisining biroz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi.

3. Jarangli «b» va «d» undoshlarining so'z oxirida jarangsizlanishi: *maktab > maktap* (b > p), *savod > savot* (d > t) kabi. Bunday holat jarangli j, j (dj), z undoshlarida ham uchraydi: *massaj > massash* (j > sh), *dixiroj > dixiroch* (j > ch), *sakkiz > sakkis* (z > s) kabi. Yuqoridagi barcha holatlarda b, d, j, j (dj), z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion ottenkalari qo'llangan. O'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarda portlovchi, jarangsiz «q» ning so'z oxirida sirg'aluvchi, jarangli «g'» tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *balig' > balig', o'rtog' > o'rtog', tarog' > tarog'* kabi.

III. Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish. O'zbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi:

1. Proteza – so'z boshida tovush orttirilishi: a) *rus > o'ris, ro'za > o'yaza, ro'mol > o'ramol* kabi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda sonor «r» tovushi so'z boshida qo'llanmagan, demak, uni so'z boshida qo'llash ko'nikmasi

ham bo'lmagan, bu hol boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar boshidagi sonor «r»dan oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma so'zning fonetik tarkibi turkiy tillar qonuniyatiga bo'ysundirilgan;

b) *shkaf* > *ishkop*, *stakan* > *istakan* kabi: turkiy tillarda so'z yoki bo'g'in boshida (pozitsion omil) undoshlar o'zaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha o'zlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga, demak, shu so'zlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2. **Epenteza** – so'z o'rtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar tarkibida yuz beradi – ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: *plan* > *pilon*, *klubnika* > *qulupnay*, *traktor* > *tiraktir* kabi).

Ma'lumki, turkiy so'zlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon qo'llanmaydi. Bu hol *Said*, *oila*, *soat* kabi arabcha o'zlashmalarning jonli tilda *Sayid*, *oyila*, *sog'at* deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab bo'ladi.

3. **Epiteza (austeza)** – so'z oxirida tovush orttirilishi: bu hodisa ko'proq so'z oxirida qatorlashib kelgan *sk*, *nk* undoshlaridan so'ng yuz beradi: *otpusk* > *otpuska*, *kiosk* > *kioska*, *tank* > *tanka*, *blank* > *blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy so'z oxirida *sk*, *nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) ko'proq darajada asos bo'lgan.

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari:

1. **Tovush tushishi.** So'z o'zagidagi yoki unga qo'shilgan qo'shimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning ma'lum fonetik qurshov yoki pozitsiya ta'sirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor:

a) **prokopa, ankopa** – so'z boshidagi tovushning tushib qolishi: *yilon* > *ilon*, *yag'och* > *ag'och* > *og'och*, *yigna* > *igna* kabi. Bunda til o'rta «y»da ovozning ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, o'zidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar ta'siri bor. **Prokopa**, asosan, tarixiy jarayon mahsuli bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilida uchramaydi;

b) **sinkopa** – so'z o'rtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida ko'proq uchraydi-o'zak morfemaga affiks morfema qo'shilganda, urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chib, o'zakkdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi: *burun* > *burnim*, *burning*, *burni*; *o'g'il* > *o'g'lim*, *o'g'ling*, *o'g'li* kabi. So'z o'rtasidagi unlining tushib qolishi ba'zan tarixiy (diaxron) planda sodir bo'lgan bo'lib, hozir sezilmasligi ham mumkin: *olcha* < *olicha*, *kelyapti* < *kelayapti* kabi. O'zbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi: *pastqam* > *pasqam*, *pasda* > *pasda* kabi. Ularning ba'zi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin: *erdi* > *edi* kabi;

d) **apokopa** — soʻz oxiridagi tovushning yoki qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi: *baland* > *balan*, *xursand* > *xursan*, *gʻisht* > *gʻish*, *goʻsht* > *goʻsh*, *obroʻy* > *obroʻ*, *podshoh* > *podsho* kabi. Qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik oʻzlashmalarda uchraydi: *metropoliten* > *metro*, *kilogramm* > *kilo*, *taksomotor* > *taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urgʻusiz boʻgʻindagi reduksiya) va sintagmatik (yonma-yon qoʻllangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi;

2. **Eliziya** — unli tovush bilan tugagan soʻzga unli bilan boshlangan soʻzning qoʻshilishi natijasida bir unli tovushning tushishi (125, 133- b.). Masalan, *ayta oldi* > *aytoldi*, *Dili orom* > *Dilorom* kabi. Bu hodisa unli lar singishuvining bir koʻrinishidir. Yana qarang: *sinerezis*.

3. **Sandxi hodisasi** — analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir boʻladigan fonetik oʻzgarishlar. Masalan: *ishlar edi* > *ishlardi*, *borgan emish* > *borganmish* kabi. Bu hodisa oʻz tabiatiga koʻra eliziyaga juda yaqin turadi.

4. **Aferezis** — oldingi soʻzning soʻnggi tovushi (yoki tovushlari) taʼsirida keyingi soʻz boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne uchun* > *nechun*, *mulla aka* > *mullaka* kabi (16, 85–86). Bu hodisa sandxining bir koʻrinishi, xolos.

5. **Gaplologiya** — yasama soʻz tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil boʻgʻindan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham koʻproq ixchamlashtirish, energiyani tejash asosida sodir boʻladi. Masalan, *tragikomediya* < *tragikokomediya*. Bu soʻzning tarkibida ikkita bir xil boʻgʻin («ko» — uchinchi boʻgʻin va «ko» — toʻrtinchi boʻgʻin) birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va soʻzning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun meʼyor boʻlib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya* < *mineralologiya*, *morfonologiya* < *morfofonologiya* soʻzlarida ham kuzatiladi.

6. **Tovushlarning oʻrin almashinuvi (metateza)**. Bu hodisa koʻproq jonli soʻzlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos boʻlib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq* > *turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo* > *dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *toʻgʻramoq* > *toʻrgʻamoq* (ayrim shevalarda) kabi.

Oʻrin almashinuviga uchragan tovushlar soʻz tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan boʻlishi mumkin, shunga koʻra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a) *kontakt metateza* — yonma-yon joylashgan tovushlarning oʻrin almashinuvi: *tuproq* > *turpoq* (pr > rp), *ahvol* > *avhol* (hv > vh) kabi;

b) *distant metateza* – bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o‘rin almashinuvi: *aylanayin* > *aynalayin* (bunda ikkinchi bo‘g‘in boshidagi «l» bilan uchinchi bo‘g‘in boshidagi «n» tovushlari orasida «a» unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so‘zlar hozirgi adabiy tilka me‘yor darajasiga ko‘tarilgan: *yog‘mir* (etimologik shakli) > *yomg‘ir* (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi.

7. Geminatsiya – ikkita bir xil undoshning so‘z tarkibida qavatlanishi: *muddat*, *izzat* kabi. Bunday qavatlanish ma‘lum uslubiy maqsadlarda yuzaga keltirilishi ham mumkin: Masalan, *maza*’ (bitta «z», bunda uslubiy bo‘yoq yo‘q.) – *mazza* (ikkita «z»). So‘zning bu shaklida ma‘no kuchaytirilgan. Yana qiyos qiling: *yashamagur* > *yashshamagur*, *uchalasi* > *uchchalasi*, *rossa* > *rossa*, *juda* > *judda* kabi. Geminatsiya hodisasi so‘z yasalişida ham uchraydi: *achimoq* (fe‘l) – *achchiq* (sifat), *isimoq* (fe‘l) – *issiq* (sifat), *qotmoq* (fe‘l) – *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarning kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq* > *oppoq*, *sog‘* > *soppa-sog‘* kabi.

Degeminatsiya – so‘z tarkibidagi geminatsiyaning yo‘qolishi: *men+ning* > *mening*, *sizni* > *sizzi* > *sizi*; *qayyer* > *qayer* kabi.

8. Sinerezis – so‘z tarkibida yondosh qo‘llangan ikki unlining diftonglashuvi – bir cho‘ziq unli holiga kelishi: *mutolaa* > *mutola*: *matbaa* > *matba*: *saodat* > *so:dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar* > *za:r*, *shahar* > *sha:r* kabi.

9. Spirantizatsiya – ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sirg‘aluvchi undoshga o‘tishi: *bora ber* > *boraver* (b > v), *kabob* > *kavob* (b > v), *po‘stloq* > *po‘stlog‘i* (q > g‘), *taroq* > *tarog‘i* (q > g‘) kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga ta‘siri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday otkenkasini yuzaga keltiradi?
3. Assimilatsiya, akkomodatsiya va dissimilatsiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
4. Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday otkenklarini shakllantiradi?
5. Pozitsion o‘zgarishlarning qanday turlari bor?
6. Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?

d) **apokopa** – soʻz oxiridagi tovushning yoki qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi: *baland* > *balan*, *xursand* > *xursan*, *gʻisht* > *gʻish*, *goʻsht* > *goʻsh*, *obroʻy* > *obroʻ*, *podshoh* > *podsho* kabi. Qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik oʻzlashmalarda uchraydi: *metropoliten* > *metro*, *kilogramm* > *kilo*, *taksomotor* > *taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urgʻusiz boʻgʻindagi reduksiya) va sintagmatik (yonmayon qoʻllangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi;

2. **Eliziya** – unli tovush bilan tugagan soʻzga unli bilan boshlangan soʻzning qoʻshilishi natijasida bir unli tovushning tushishi (125, 133-b.). Masalan, *ayta oldi* > *aytoldi*, *Dili orom* > *Dilorom* kabi. Bu hodisa unli lar singishuvining bir koʻrinishidir. Yana qarang: *sinerezis*.

3. **Sandxi hodisasi** – analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir boʻladigan fonetik oʻzgarishlar. Masalan: *ishlar edi* > *ishlardi*, *borgan emish* > *borganmish* kabi. Bu hodisa oʻz tabiatiga koʻra eliziyaga juda yaqin turadi.

4. **Aferezis** – oldingi soʻzning soʻnggi tovushi (yoki tovushlari) taʼsirida keyingi soʻz boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne uchun* > *nechun*, *mulla aka* > *mullaka* kabi (16, 85–86). Bu hodisa sandxining bir koʻrinishi, xolos.

5. **Gapologiya** – yasama soʻz tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil boʻgʻindan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham koʻproq ixchamlashtirish, energiyani tejash asosida sodir boʻladi. Masalan, *tragikomediya* < *tragikokomediya*. Bu soʻzning tarkibida ikkita bir xil boʻgʻin («ko» – uchinchi boʻgʻin va «ko» – toʻrtinchi boʻgʻin) birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va soʻzning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun meʼyor boʻlib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya* < *mineralologiya*, *morfonologiya* < *morfofonologiya* soʻzlarida ham kuzatiladi.

6. **Tovushlarning oʻrin almashinuvi (metateza)**. Bu hodisa koʻproq jonli soʻzlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos boʻlib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq* > *turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo* > *dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *toʻgʻramoq* > *toʻrgʻamoq* (ayrim shevalarda) kabi.

Oʻrin almashinuviga uchragan tovushlar soʻz tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan boʻlishi mumkin, shunga koʻra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a) *kontakt metateza* – yonma-yon joylashgan tovushlarning oʻrin almashinuvi: *tuproq* > *turpoq* (p > r), *ahvol* > *avhol* (hv > vh) kabi;

b) *distant metateza* – bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning almashinuvi: *aylanayn* > *aynalayin* (bunda ikkinchi bo‘g‘in boshidagi bilan uchinchi bo‘g‘in boshidagi «n» tovushlari orasida «a» unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so‘zlar hozirgi adabiy tilga me‘yor darajasiga ko‘tarilgan: *yog‘mir* (etimologik shakli) > *yomg‘ir* (adabiy tildagi shakli) kabi.

7. Geminatsiya – ikkita bir xil undoshning so‘z tarkibida qavatlanishi: *iddat*, *izzat* kabi. Bunday qavatlanish ma‘lum uslubiy maqsadlarda yuzaga kelishi ham mumkin: Masalan, *maza‘* (bitta «z», bunda uslubiy bo‘yoq) > *mazza* (ikkita «z». So‘zning bu shaklida ma‘no kuchaytirilgan). Bu qiyos qiling: *yashanagur* > *yashshamagur*, *uchalasi* > *uchchalasi*, *judat* > *judda* kabi. Geminatsiya hodisasi so‘z yasashida ham uchraydi: *achimoq* (fe‘l) – *achehiq* (sifat), *isimoq* (fe‘l) – *issiq* (sifat), *qatmoq* (fe‘l) – *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarning kuchaytiruv (intensiv) mularida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq* > *oppoq*, *sog‘* > *soppa-* kabi.

Degeminatsiya – so‘z tarkibidagi geminatsiyaning yo‘qolishi: *mening* > *mening*, *sizni* > *sizzi* > *sizi*; *qayyer* > *qayer* kabi.

8. Sinerezis – so‘z tarkibida yondosh qo‘llangan ikki unlining qo‘llanilishuvi – bir ch‘oziq unli holiga kelishi: *mutolaa* > *mutola*; *matbaa* > *matba*; *saodat* > *so:dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi yondoshning tushib qolishi nisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar* > *za:r*, *shar* > *sha:r* kabi.

9. Spirantizatsiya – ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sig‘aluvchi undoshga o‘tishi: *bora ber* > *boraver* (b > v), *kabob* > *kavob* (b > v), *po‘stloq* > *po‘stlog‘i* (q > g‘), *taroq* > *tarog‘i* (q > g‘) kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga ta‘siri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Kombinator omillarnima? Ular fonemaning qanday o‘ttenkasini yuzaga keltiradi?
3. Assimilatsiya, akkmodatsiya va dissimilatsiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
4. Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday o‘ttenkalarini shakllantiradi?
5. Pozitsion o‘zgarishlarning qanday turlari bor?
6. Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?

7. Spirantizatsiya nima?
8. Sintagmatik omillarga nimalar kiradi? Bu omil ta'sirida qanday fonetik jarayonlar sodir bo'ladi?
9. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida ba'zan tovush orttiriladi?
10. Proteza, epenteza va epiteza nima?
11. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z tarkibidagi ayrim tovushlar tushib qoladi?
12. Tovush tushishining qanday turlari bor?
13. Metateza nima?
14. Geminatsiya nima? Degeminatsiya-chi?
15. Nazalizatsiya nima? U qanday omillar ta'sirida yuz beradi?
16. Sandxi qanday hodisa? Aferezis-chi?
17. Sinerezis nima? U qanday holatda yuz beradi?

Tayanch tushunchalar

Assimilatsiya — bir xil kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Akkomodatsiya — turli kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Nazalizatsiya — unli tovushlarning so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida rezonator ton bilan aytilishi.

Reduksiya — urg'usiz bo'g'indagi unlining kuchsizlanishi.

Spirantizatsiya — portlovchi undoshning intervokal holatda sirg'aluvchi undoshga o'tishi.

Proteza — so'z boshida tovush orttirilishi.

Epenteza — so'z o'rtasida tovush orttirilishi.

Epiteza — so'z oxirida tovush orttirilishi.

Prokopa — so'z boshidagi tovushning tushib qolishi.

Sinkopa — so'z o'rtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi.

Apokopa — so'z oxirida tovush tushish hodisasi.

Sandxi — so'zning analitik shakllarida birinchi so'z oxiridagi tovush bilan ikkinchi so'z boshidagi tovush o'rtasidagi singishuv natijasida sodir bo'ladigan o'zgarishlar.

Aferezis — sandxining bir ko'rinishi.

Metateza — so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning o'rin almashinuvi.

Dissimilatsiya — so'z tarkibidagi ikkita bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining noo'xshash tovushga ko'chishi.

Geminatsiya — so'z tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi.

Degeminatsiya — so'z tarkibidagi geminatsiyaning yo'qolishi.

Sinerezis — so'z tarkibidagi ikki unlining diftonglashuvi.

BO'G'IN (Sillabema)

Adabiyotlar: 1 [13–16], 10 [74–78], 16 [35–49], 22 [119–123], 26 [147], 27 [25–26].

42- §. Bo'g'in haqida ma'lumot

Bo'g'in bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasidir. Masalan: *ona* (*o-na*), *ota* (*o-ta*), *bola* (*bo-la*) kabi. Bo'g'in nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan bir so'zga teng) segment birligidir. Fonologik nuqtayi nazardan bo'g'in *sillabema* deyiladi, uni o'rganadigan soha esa *sillabika* deb nomlanadi.

Bo'g'in unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush bo'g'inning markazi hisoblanadi – u undoshlarni o'ziga tortib, bir havo zarbi bilan aytiladigan fonetik bo'lakni (bo'g'inni) hosil qiladi. Undoshlar o'zicha bo'g'in hosil qilmaydi (sonorlar bundan mustasno). Ular unlidan oldin kelganda kuchsiz boshlanib, kuchli tugaydi; *kitob* so'zidagi «ki-» bo'g'ini boshida kelgan «k» undoshi shunday. Undosh tovush unlidan keyin kelganda, kuchli boshlanadi, so'ng kuchsizlanib tugaydi: *kitob* so'zidagi «-tob» bo'g'ini oxirida kelgan «b» undoshi shunday. Ba'zan ikki bo'g'in orasida ikkita bir xil undosh yonma-yon kelib qoladi: *muddat* (*mud-dat*) kabi. Bu hodisa geminatsiya sanaladi. Bunda ikkala «dd» bir tovushdek talaffuz etiladi, bino-barin, kuchli boshlanib, kuchli tugaydi, oralig'ida esa biroz pasayish kuzatiladi. Bular *ikki balandlikka ega undoshlar* sanaladi. Demak, bo'g'in tuzilishida undoshlar kuchsiz boshlanuvchi, kuchli tugovchi va ikki balandlikka ega xarakterida bo'ladi [16, -36]. Shunga ko'ra bo'g'in uch qisimga bo'linadi; a) bo'g'in boshi- bo'g'in yasovchi tovushning (unlining) balandligigacha bo'lgan qism; b) bo'g'in markazi (bo'g'in balandligi); d) bo'g'in markazidan keyingi qism (bo'g'in balandligidan so'nggi qism).

Unli (V) yoki unli+undosh (VC) tipidagi bo'g'inning boshi nolga teng bo'ladi: *o+ta* (birinchi bo'g'in boshi nolga teng), *ol+ma* (birinchi bo'g'in boshi nolga teng); undosh+unli (CV) tipidagi bo'g'inning oxiri harf nolga teng: *ol+ma* («ma» bo'g'inining oxiri nolga teng) kabi. O'zbek tilidagi umumturkiy so'zlarda: a) boshi nolga teng bo'g'in faqat so'z boshida uchraydi: *o+ta*, *uch+ta* kabi; b) boshi nolga teng bo'lgan bo'g'in birinchi bo'g'indan keyin qo'llanmaydi. Bu tipdagi bo'g'inning so'z o'rtasida yoki oxirida kelishi faqat arabcha va ruscha leksik o'zlashmalarda uchraydi: *ma-o-rif* (arabcha), *a-or-ta* (ruscha-baynalmilal) kabi; d) oxiri nolga teng (CV tipidagi) bo'g'in so'zning barcha qismlarida qo'llanishi mumkin: *bo+la*, *da+la* kabi; e) bo'g'in boshida undoshlarning qatorlashib kelishi faqat ruscha-baynalmilal so'zlarda uchraydi: *traktor* (birinchi bo'g'in sxemasi – CCVC) kabi.

43- §. Bo'g'in tiplari

Bo'g'in tiplari quyidagilarga bo'linadi:

1) *berkitilgan bo'g'in*. U undosh bilan boshlanadi: *olti* so'zining ikkinchi bo'g'ini (-*ti*);

2) *berkitilmagan bo'g'in*. U unli tovush bilan boshlanadi: *olti* so'zining birinchi bo'g'ini (*ol-*);

3) *yopiq bo'g'in*. U undosh bilan tugaydi: *olti* so'zining birinchi bo'g'ini (*ol-*);

4) *ochiq bo'g'in*. U unli bilan tugaydi: *olti* so'zining oxirgi bo'g'ini (-*ti*).

Tasnifning bu turida *o-ta*, *o-na* so'zlaridagi bir unli bilan iborat bo'g'in, shuningdek, *tartib*, *maktab* so'zlaridagi «undosh+unli+undosh» (CVC) tipidagi bo'g'inlar nazardan chetda qolgan. Shuning uchun mavjud adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining boshqa ko'rinishlari ham uchraydi. Masalan, M.M. Mirtojyev bo'g'in tiplarini shunday tasnif qiladi:

1) *ochiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in*: *a+na*, *o+na*, *i+liq* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

2) *ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in*: *ol+tin*, *il+gak*, *as+liy*, *ars+lon* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

3) *yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in*: *bor+moq*, *qiy+shiq*, *non+voy*, *ras+som* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari;

4) *yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in*: *da+ta*, *qo+ra*, *sa+ra* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari.

M.M. Mirtojyev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo'lishini nazarda tutib, bo'g'inning akustik tasnifini ham beradi. U shunday deydi: «Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shkala bo'yicha hisoblasak, unli 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga ko'ra bo'g'in tovushlarini tavsiflasak, bo'g'inlar har xil turlarga bo'linadi. Albatta, bunda bo'g'inning boshi va oxiri nazarda tutiladi:

1) *silliq bo'g'in* (bo'g'in boshi va oxiri yo'q, kesilgan holatda). Masalan, *a+e+ro+plan* so'zining birinchi va ikkinchi bo'g'inlari shunday;

2) *kuchayuvchi bo'g'in* (yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ma*, *de*, *shu*, *bu* so'zlarini tarkib toptirgan bo'g'in shunday;

3) *pasayuvchi bo'g'in* (ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ot*, *ol*, *it*, *et* kabi;

4) *kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in* (to'la, ya'ni yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ko'z*, *non*, *bir*, *tur* kabi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, *bri+ga+dir* so'zining birinchi bo'g'ini ham kuchayuvchi bo'g'in deb qaraladi. Ammo uning bo'g'in boshi ikki undoshdan iborat. Shunga qaramay ular ball shkalasiga ko'ra har xil, ya'ni 2-3-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borganligi kuzatiladi...» [16, -43-44].

Ilmiy adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining yana boshqa turlari ham bor. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudov bo'g'inlarni quyidagicha tasnif qiladi:

1) *to'la ochiq bo'g'in*. U faqat unidan iborat bo'ladi: *a+na*, *a+ka*, *o+pa* so'zlarining birinchi bo'g'ini;

2) *to'la yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *tar-tib*, *tar-vuz* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

3) *boshi yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, unli bilan tugaydi: *bo+la*, *ta+na* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

4) *oxiri yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in unli bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *or+tiq*, *o'r+ta* so'zlarining birinchi bo'g'inlari.

Muallif to'la yopiq bo'g'in strukturasi 7 xil bo'lishini ta'kidlaydi:

1) CVC – bet, kuch; 2) CCVC – Qrim, plan; 3) CVCC – qirg, hind; 4) CCVCC – Dnepr, sport; 5) CVCCS – tekst, punkt; 6) CCCVC – shtraf, skver; 7) CCVCCC – Dnestr, Bratsk.

Boshi yopiq bo'g'in uchga bo'linadi: 1) CV – bu; 2) CCV – *drama*, *smena* so'zlarining birinchi bo'g'ini; 3) CCCV – *Brno* kabi.

Oxiri yopiq bo'g'inning to'rt xil bo'lishi aniqlanadi: 1) VC – o'q, el, uy; 2) VCC – ayt, ilm, ark; 3) VCCC – Omsk; 4) VCCCC – Ernst.

Shunday qilib, muallif o'zbek tilidagi bo'g'inlar o'n besh strukturada ifodalanayotganligini ko'rsatadi⁴². Bunda o'zbek tilining o'z va o'zlashgan qatlam so'zlari birga qaralgan.

44- §. Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati

Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati quyidagilardan iborat:

1. So'zning, xususan, fonetik so'zning shakllanishida «qurilish materiali» va qoliplovchi vazifalarni bajaradi. Ayrim tillarda bo'g'inning distinktiv (tafovutlash, farqlash) funksiyasi ham bor. Masalan, koreys, vyetnam, xitoy tillarida bo'g'in ohang turiga qarab so'z ma'nosini farqlaydi, ayni shu xususiyati bo'lgan tillarda u **sillabema** hisoblanadi. O'zbek tilida bo'g'inning bu funksiyasi nihoyatda kuchsizdir.

⁴² Qarang: A. Mahmudov. O'zbek adabiy tilida so'zlarning fonetik strukturasi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1984, 2- son, 30-34- b.

2. Bo'g'inning pedagogik-metodik ahamiyati ham bor: birinchi sinf o'quvchilarini to'g'ri o'qish va to'g'ri yozishga o'rgatishda, ularda to'g'ri talaffuz va imlo ko'nikmalarini shakllantirishda bo'g'inlab o'qitish va bo'g'inlab yozdirish yaxshi natija beradi.

3. Orfografiya qoidalarining bir qismi bo'g'in ko'chirilishiga asoslanadi.

4. Bo'inning she'riyatda turoqlarni, ohangdoshlik va musiqiylikni ta'minlovchi vosita sifatidagi roli ham katta. U she'riy misralardagi ritmni yuzaga keltiruvchi asosiy unsurlardan biri, ayni paytda vazn o'lchovi bo'lib xizmat qiladi.

Quyidagi she'riy parchalarni qiyoslab ko'raylik:

1. Kuy avjida uzilmasin tor,
She'r yarmida sinmasin qalam.
Yashab bo'lmay umrini zinhor,
Bu dunyodan ketmasin odam.

(E. Vohidov. «Kuy avjida uzilmasin tor»).

2. She'rlarim – chechagim, hayotim,
She'rlarim boylikdir, bisotim,
Yomg'irdan namlanmas qanotim,
Oshaman bulutlar tog'idan!

(A. Umariy. «Yomg'irda»).

Keltirilgan bu ikki she'riy parchani bir-biriga ohang jihatdan solishtirsak, ularning to'qqizlik turkumiga mansubligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay bu ikki she'rning ritmik xususiyatlari bir xil emas. Buning sababi shuki, ularning har birida bo'g'inlar turlicha guruhlanib kelmoqda. Qiyos qiling:

- 1: Kuy avjida⁴ / uzilmasin tor⁵ = 9
She'r yarmida⁴ / sinmasin qalam⁵ = 9
Yashab bo'lmay⁴ / umrini zinhor⁵ = 9
Bu dunyodan⁴ / ketmasin odam⁵ = 9
2. She'rlarim³ / chechagim³, / hayotim³ = 9
She'rlarim³ / boylikdir³, / bisotim³ = 9
Yomg'irdan³ / namlanmas³ / qanotim³ = 9
Oshaman³ / bulutlar³ / tog'idan³ = 9

Tekshirish savollari

1. Bo'g'in nima?
2. Bo'g'in tuzilishining qanday xususiyatlari bor?
3. Bo'g'in markazi nima?
4. Bo'g'inning qanday tiplari bor?
5. Bo'g'inga oid qanday tasniflarni bilasiz?
6. Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
7. Sillabema va sillabika deganda nimalar anglashiladi?

Tayanch tushunchalar

Bo'g'in – nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan r so'zga teng) segment birligi.

Sillabema – bo'g'inning fonologik birlik sifatidagi nomi.

Sillabika – bo'g'in (sillabema) haqidagi ta'limot.

Bo'g'in markazi – bo'g'in balandligi, u bo'g'in tarkibidagi unliga r'g'in keladi.

Berkitilgan bo'g'in – CV, CVC tipidagi bo'g'inlar.

Berkitilmagan bo'g'in – V, VC tipidagi bo'g'inlar.

Ochiq bo'g'in – V, CV tipidagi bo'g'inlar.

Yopiq bo'g'in – VC, CVC tipidagi bo'g'inlar.

To'la ochiq bo'g'in – faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo'g'in.

To'la yopiq bo'g'in – CVC tipidagi bo'g'in.

Boshi yopiq bo'g'in – CV tipidagi bo'g'in.

Oxiri yopiq bo'g'in – VC tipidagi bo'g'in.

Silliqlik bo'g'in – faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo'g'in.

Kuchayuvchi bo'g'in – CV tipidagi bo'g'in.

Pasayuvchi bo'g'in – VC tipidagi bo'g'in.

Kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in – CVC tipidagi bo'g'in.

URG'U (Aksentema)

Adabiyotlar: 1 [13–14], 10 [78–85], 16 [49–62], 22 [111–115], 17 [26–28].

45- §. Urg'u haqida ma'lumot

Urg'u so'z tarkibidagi bo'g'inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim bo'laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta'kidlanishidir. Urg'u

muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Tilning qaysi sathidagi birliklarga aloqador bo'lishiga ko'ra urg'uning quyidagi tiplari o'zaro farqlanadi: 1) so'z urg'usi; 2) sintagma urg'usi; 3) ayiruv (ta'kidlov) urg'usi.

46- §. So'z urg'usi

So'z urg'usi bevosita so'zga aloqador bo'lgan, so'z tarkibidagi bo'g'inlardan biriga tushadigan urg'udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan o'miga va harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi har xil bo'ladi.

1. Fonetik tabiatiga ko'ra so'z urg'usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda bo'lishi mumkin:

a) *dinamik urg'u* (zarb urg'usi). Urg'uning bu turi so'z tarkibidagi bo'g'inlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik urg'uning akustik belgisi bo'lsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq a'zolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday urg'uning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik urg'uli bo'g'inda kuchli zarbning bo'lishi uning shu so'z tarkibidagi boshqa bo'g'inlardan ajralib turishini ta'minlaydi;

b) *kvantitativ urg'u*. Urg'uning bu turi urg'uli bo'g'indagi unli tovushning cho'ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi;

d) *tipik ottenkali urg'u* (sifat urg'usi). Urg'uning bu turi bo'g'indagi unlining o'ziga xos tipik ottenkasi (sifat belgisi) saqlangan bo'lishi bilan xarakterlanadi, shu belgisiga ko'ra u urg'usiz bo'g'indagi unlining notipik ottenkasidan farqlanadi;

e) *tonik (musiqiy) urg'u*. Urg'uning bu turini olgan bo'g'in ovoz tonining o'zgarishi bilan urg'usiz bo'g'inlardan farq qiladi. Demak, tonik urg'uda un paychalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

Ko'pchilik tillarning so'z urg'usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba'zan, ikkitasi shu til uchun yetakchi belgi hisoblanadi. Masalan: rus tilidagi so'z urg'usida tonik (musiqiy) urg'u belgisi yo'q, qolgan belgilarning barchasi bor: cho'ziqlik mavjud, bo'g'indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. Quyidagi misollarning qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin: a) *oltin* (o'zb.) va *karantin* (rus.), ovsin (o'zb.) va *apelsin* (rus.) so'zlarining barchasida oxirgi bo'g'in urg'ulidir, barcha urg'uli bo'g'inlarda «i» unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apelsin* so'zlaridagi «i» unlisi o'zbekcha *oltin*, *ovsin* so'zlaridagi «i» dan cho'ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni *mavzu* (o'zb.) va *meduza* (rus.), *mangu* (o'zb.) va *mangusta* (rus.) so'zlarining urg'uli bo'g'inlaridagi

«u» unlisi qiyosida ham ko'ramiz. Rus tili fonetistlarining ta'kidlashicha, ruscha unli fonemalarning urg'uli bo'g'indagi cho'ziqlik darajasi urg'usiz bo'g'indan bir yarim barobar ortiqdir⁴³; b) *го́род* (им. падеж, ед. число) — *города́* (им.падеж, мн. число), *вода́* (им. падеж, ед. число) — *воды́* (им. падеж, мн. число) — *воды́* (род. падеж, ед. число). Keltirilgan so'zlarning barcha grammatik shakllarida lab-lab, o'rta keng «o» unlisi qatnashgan, ammo u o'zining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, o'rta keng «o» uchun tipik ottenkalarni) faqat urg'uli bo'g'inda saqlagan, urg'usiz bo'g'inglarda esa bu belgilar o'zgarib, «o» unlisi qisqa «a» (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda: *gapada*, *vada*, *vady* kabi. Unli fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon bo'lishi uchun so'z urg'usining qanday ahamiyati borligini shu misollar tahlilidan anglab olish mumkin. Shuning uchun ham so'z urg'usining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi o'ringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarning saqlanish darajasini), ikkinchi o'ringa cho'ziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi o'ringa zarb belgisini qo'yadilar⁴⁴.

O'zbek tilida ham musiqiy urg'u yo'q, ammo unda cho'ziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar urg'uli bo'g'inni shu so'zdagi urg'usiz bo'g'inglardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta'kidlash kerakki, so'z urg'usining cho'ziqlik darajasi rus va o'zbek tillarida bir xil emas: rus tilidagi so'z urg'usining cho'ziqlik belgisi o'zbek tilidagidan ko'proq darajada seziladi. Buni yuqorida *oltin* va *karantin*, *ovsin* va *apelsin* so'zlari qiyosida ham ko'rib o'tdik. Demak, o'zbek tilidagi so'z urg'usida zarb birinchi o'rinda turadi, shunga ko'ra uni dinamik urg'u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

Musiqiy (tonik, melodik) urg'u yapon, xitoy, koreys tillariga xosdir. Urg'uning bu turi boshqa fonetik belgilar, xususan, zarb urg'usi bilan aralash holda shved, norvej, serb, xorvat va litva tillariga ham uchraydi.

2. O'rniga ko'ra so'z urg'usi ikki xil bo'ladi: bog'langan urg'u va erkin urg'u:

a) *bog'langan urg'uli* tillarda urg'u so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan bo'ladi. Masalan, turkiy tillarda urg'u so'zning oxirgi bo'g'ininga tushadi. Bu xususiyat o'zbek tiliga ham xos: *kitó**́**b*, *dará**́**xt*, *bolá**́***, *otá**́***, *shahá**́**r* kabi. Vengr va chex tillarida so'z urg'usi birinchi bo'g'inga, polyak tilida esa so'zning oxiridan bitta oldingi bo'g'inga tushadi. Bunday xususiyat yuqorida keltirilgan tillarning urg'u tizimiga xos doimiy va asosiy belgilardir;

⁴³ *Bu haqda qarang:* M.И.Матусевич. Современный русский язык. Фонетика. — М.: «Просвещение», 1976, с. 226.

⁴⁴ *Qarang:* M.И.Матусевич. Ko'rsatilgan asar, 225- b.

b) *erkin urg'uli* tillarda *urg'u* so'zning turli bo'g'inlariga tushadi. Rus tili ana shunday erkin *urg'uli* tillar tipiga kiradi. Unda *urg'u* so'zning birinchi bo'g'iniga (*магний, завуч*), ikkinchi, uchinchi bo'g'inlariga (*оратор, бактерия, одуванчик, бархолька*) va oxirgi bo'g'iniga (*бандероль, пейзаж*) tushishi mumkin.

Erkin *urg'uli* tillarda *urg'uning* o'rni so'z ma'nolarini farqlash funksiyasini (fonologik vazifani) ham bajaradi, ana shu funksiyasida u *aksentema* hisoblanadi: *замок (qulf)* va *зámok (qal'a, qasr, saroy, qo'rg'on)*, *напуть (bug'lamoq) — напуть (parvoz qilmoq)* kabi. Bog'langan *urg'uli* tillarda bu holat juda kam uchraydi: rus tilidan o'zlashgan so'z bilan o'zbek tili so'zlari o'rtasida shunday munosabat paydo bo'lganda (*atlas* va *átlas* kabi), sifatlar ravishga ko'chganda (*yangi* va *yángi* kabi) *urg'uning* o'rni ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lishi mumkin, ammo bu xususiyat bog'langan *urg'uli* tillar uchun yetakchi va doimiy belgi hisoblanmaydi.

3. Harakat qilish belgisiga ko'ra so'z *urg'usi* ko'chadigan va ko'chmaydigan turlarga bo'linadi:

a) *ko'chadigan urg'u* muayyan tildagi so'zlarda, ayniqsa, ularning turli grammatik shakllarida bir bo'g'indan boshqa bo'g'inga o'tib turadi, demak, harakatda bo'ladi. Bu xususiyat rus tilida ko'proq uchraydi. Masalan: *загнуть-загнуть-загонять; задать-задал-задала; рана-ранение* kabi. Rus tilidagi *urg'uning* turli o'rinlarga ko'chishi hatto bir so'zning o'zida ham uchraydi: *докрасна-докрасна, залитый-залитый, казак-казаки, иначе-иначе, загиб-загиб* kabi. Bu xususiyat rus tilidagi erkin *urg'uning* xarakatchanlik belgisidir. Bunday belgi (harakat qilish, ko'chish) o'zbek tilidagi bog'langan *urg'uda* ham uchraydi. Masalan: *temir-temirchi-temirchilik* kabi. Demak, so'z *urg'usining* harakat qilish, ko'chish belgisi erkin *urg'uli* tillarda ham, bog'langan *urg'uli* tillarda ham bor, ammo ulardan birida (masalan, rus tilida) ko'chish turli yo'nalishda — oldingi bo'g'indan keyingi bo'g'inga yoki, aksincha, keyingi bo'g'indan oldingi bo'g'inlarga qarab bo'ladi. Masalan: *травá* (*urg'u* so'zning oxirgi bo'g'inida) — *травы* (*urg'u* oxirgi bo'g'indan oldingi bo'g'inga ko'chgan), *видно* (*urg'u* birinchi bo'g'inda) — *видать* (*urg'u* oxirgi bo'g'inga ko'chgan) kabi. O'zbek tilidagi ko'chish esa asosan bir yo'nalishda sodir bo'ladi: *urg'u* o'zak oxiridan qo'shimchalarga tomon harakat qiladi. Masalan, *shahár-shaharli k-shaharliklar* kabi. Demak, o'zbek tilidagi so'z *urg'usining* harakat qilishi bu tildagi *urg'uning* oxirgi bo'g'inga bog'langanlik belgisiga xilof emas, aksincha, u ayni shu me'yor talabi asosida oxirgi bo'g'inga

ko'chmoqda. O'zbek tilida so'z urg'usining oldingi bo'g'inga qarab ko'chishi juda kam uchraydi: *yangi* (*yangi uy*) va *yangi* (*yangi kelib-keledi*) kabi. Bularidan tashqari, so'z ma'nolari kuchaytirilganda, bu ma'nolarga ustubiy bo'yoq qo'shish zarurati bo'lganda yuzaga keltiriladigan geminatsiya (bir xil undoshlarning qavatlanishi) hodisasida ham urg'uning oldingi bo'g'inlarga ko'chirilishi kuzatiladi: *mazá qilmoq* – *mázza qilmoq*, *yashamagúr* – *yáshshamagur* kabi. Bunday paytlarda urg'u fonostilistik vositaga aylanadi;

b) *ko'chmaydigan urg'u* so'z tarkibidagi bitta bo'g'inga bog'langan bo'lib, u boshqa bo'g'inlarga o'tmaydi: rus tilidagi *заво́д, наро́д, рабо́тать* so'zlarining turlanishi va tuslanishida bu hodisa kuzatiladi: *наро́д* – *наро́ды* – *наро́дов* – *наро́дами* – *для наро́да*; *рабо́тать* – *рабо́таю* – *рабо́таешь* – *рабо́тает* – *рабо́тают* – *прорабо́тай* – *прорабо́тали* kabi. O'zbek tilida bu xususiyat ayrim olmoshlarning turlanishida kuzatiladi: *hámma* – *hámmani* – *hámmaning* – *hámmaga* – *hámmada* – *hámmadan*; *bárchá* – *bárchani* – *bárchaning* – *bárchaga* – *bárchada* – *bárchadan* kabi.

O'zbek tilidagi qo'shma va juft so'zlarda urg'u ikki va undan ortiq bo'lishi ham mumkin. Bunday paytlarda oxirgi bo'g'indagi zarb kuchliroq bo'ladi va asosiy urg'u sanaladi, qolgan urg'ular ikkinchi darajali hisoblanadi: *kál'á kesák*, *temirbetón*, *gulto'j'ixo'róz*, *ak'á -uká*, *qó'zon-tovóq* kabi. Bunday ikkinchi darajali urg'ular, rus tilida ham uchraydi: *железо́бетон*, *само́ произво́льность*, *те́мно-си́ний* kabi.

So'z urg'usining til va nutqdagi roli: a) so'zning fonetik qobig'ini bir butun (kompleks) holatda ushlab turuvchi markaz bo'ladi; b) nutq oqimida so'zni boshqa so'zdan ajratib olishga yordam beradi; d) so'z urg'usining harakatchan turi so'zlarning leksik va grammatik ma'nolarini farqlashi ham mumkin; e) nutqda fonostilistik vosita bo'la oladi. Keyingi ikki holat urg'uning fonologik va aksentologik xususiyatlari sanaladi.

47- §. Sintagma urg'usi

Sintagma urg'usi – nutq oqimining ma'no jihatdan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llangan urg'u. Sintagmani aniqlash mezonni ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruksiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urg'usi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun bo'lgan

qismni maxsus ta'kidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir. Buni quyidagi nutqiy parcha tahlilida ko'rib chiqaylik: «Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi.» (Prezident I. Karimovning 1995-yil fevral oyidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasidan).

Yuqoridagi nutqiy parchada ikkita sodda yoyiq gap bor:

1. «Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir».

2. «Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi». Har bir gap nutqning fonetik bo'linishida bir frazaga teng bo'lishini hisobga olsak, keltirilgan nutqiy parchada ikkita fraza borligi ma'lum bo'ladi. Frazalar, ma'lumki, katta pauzalar bilan bir-biridan ajratiladi (pauza ham fonetik vosita – intonatsiyaning tarkibiy uzvlaridan biri). Har bir fraza taktlarga (sintagmalarga) bo'linadi. Demak, sintagmalar frazaning kichikroq (qisqaroq) pauzalar bilan ajratiladigan parchalaridir. Yuqoridagi ikki frazadan birinchisida quyidagi parchalar – sintagmalar bor: a) «Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi»; b) «yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir». Bu sintagmalardan birinchisi alohida urg'u (sintagma urg'usi) bilan yakunlangan bo'lib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega: sintagma oxiridagi «maqsadi» so'zining so'nggi bo'g'ini ochiq bo'lib, bu bo'g'indagi «i» unlisi cho'ziq talaffuz etilmoqda (kvantitativ urg'u), tovush toni ko'tarilgan (ton belgisi), kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi), bu hol shu sintagmaning ma'nosini alohida ta'kidlash imkonini bergan. Sintagma urg'usidan so'ng kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifasini bajargan. Sintagma urg'usining o'rni kuzatilgan maqsad va nutq situatsiyasiga qarab o'zgartirilishi ham mumkin. Bunday paytda u gapning grammatik jihatlariga ham ta'sir qiladi. Qiyos qiling: *Bu shifokor – Dilbarning onasi.* (*Bu shifokor – ega sostavi; Dilbarning onasi – kesim sostavi*). *Bu – shifokor Dilbarning onasi.* (*Bu – ega, shifokor Dilbarning onasi – kesim sostavi*).

48- §. Ayiruv urg'usi

Ayiruv urg'usi – gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u. U ikki turga bo'linadi: logik urg'u (mantiq urg'usi) va emfatik urg'u.

1. **Logik urg'u** – tinglovchining e'tiborini gap bo'laklaridan biriga alohida jalb etish, shu bo'lak orqali ifodalangan ma'noni maxsus ta'kidlash uchun qo'llanadigan urg'u. Gapning logik urg'u olgan bo'lagi odatda boshqa bo'laklardan kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: 1) *Men universitetda o'qiyman (boshqa birov emas, men...)*. 2) *Men universitetda o'qiyman (litseyda emas, universitetda...)*. 3) *Men universitetda o'qiyman (ishlamayman, o'qiyman...)* kabi.

Logik urg'u obyekti bo'lgan bo'lakning leksik urg'uli bo'g'ini boshqa bo'g'inlardan kuchliroq, undagi unli esa ancha cho'ziq talaffuz etiladi.

2. **Emfatik urg'u** (emotsional urg'u). Urg'uning bu turi ham biror gap bo'lagini alohida ta'kidlashga asoslanadi, ammo logik urg'uda bo'lakning (so'zning) ma'no tomoni ta'kidlansa, emfatik urg'uda shu ma'no bilan birga so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka bo'lgan subyektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi; bu urg'u gapdagi so'zning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: «*Eh, qanday go'zal manzara! Tabiiat shu daraja go'zalki, ko'rib bahri diling ochiladi!*» Bu gapda *qanday* va *go'zal* so'zlariga, aniqrog'i, shu so'zlardagi «qan-» va «-zal» bo'g'inlariga emfatik urg'u tushgan: shu bo'g'inlardagi unli tovush ancha cho'ziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Tekshirish savollari

1. Urg'u nima? Uning qanday tiplari bor?
2. Qanday hollarda urg'u aksentema sanaladi?
3. So'z urg'usining fonetik tabiatiga nimalar kiraq? Bu belgilariga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari farqlanadi?
4. O'rniga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari bor?
5. Erkin va bog'tangan urg'ular qanday farqlanadi?
6. Harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari bor?
7. Ko'chadigan va ko'chmaydigan urg'ular qanday farqlanadi?
8. Sintagma urg'usi nima?
9. Ayiruv urg'usining asosiy belgilari nimalardan iborat?
10. Urg'uning til va nutqdagi rolini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Urg'u – muayyan til fonetik-fonologik tizimidagi supersegment birliklardan biri.

Aksentema – urg'uning so'z yoki nutq oqimidagi fonologik-aksentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

Dimanik urg'u – zarb urg'usi.

Kvantitativ urg'u (miqdor urg'usi) – cho'ziqlik belgisiga ega bo'lgan urg'u.

Tipik ottenkali urg'u – bo'g'in tarkibidagi unlining asosiy ottenkasini saqlash imkonini beradigan urg'u.

Tonik (musiqiy) urg'u – ovoz tonining o'zgarishi, tovlanishiga asoslangan urg'u.

Bog'langan urg'u – muayyan tilda so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan urg'u.

Erkin urg'u – muayyan tilda so'zning turli bo'g'inlarida uchraydigan urg'u.

Ko'chadigan urg'u – muayyan tilda so'zning bir bo'g'inidan boshqa bo'g'iniga ko'chib turadigan urg'u.

Ko'chmaydigan urg'u – so'z tarkibidagi bir bo'g'inga doimiy bog'langan bo'lib, boshqa bo'g'inga ko'chmaydigan urg'u.

Sintagma urg'usi – nutq oqimining ma'no jihatidan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llanadigan urg'u.

Ayiruv urg'usi – gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u.

Fonostilistika – fonetik-fonologik birliklarning, shu jumladan urg'uning ham matndagi uslubiy xususiyatlariga oid ta'limot. U stilistikaning bir bo'limi sanaladi.

INTONATSIYA (Intonema)

Adabiyotlar: 1 [15–18], 10 [85–87], 16 [62–74], 22 [115–116].

49- §. Intonatsiya haqidagi ma'lumot

Intonatsiya – og'zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari. Intonatsiya fonetik-fonologik tizimning supersegment birligi sanaladi, uni o'rganuvchi soha esa **intonologiya** yoki **prosodika** (prosodiya) deyiladi.

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa albatta ma'lum intonatsiya bilan qo'shilib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur'ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o'zgarib, tovlanib turadi. Demak, intonatsiyasiz gap ham bo'lmaydi: har bir gapning o'ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan. Intonatsiya bir qator prosodik elementlardan tarkib topadi. Bunday elementlarga quyidagilar kiradi:

1. *Nutq melodikasi*. Bunda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko'tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi bo'g'inlarda qo'llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha bo'g'inlar bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun planiga (fikir, his-tuyg'u va hokazolarga) qarab o'zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, so'roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional bo'lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

2. *Nutq ritmi* – urg'uli va urg'usiz, cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning qo'llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o'qishda, shuningdek, she'riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta'minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta'minlovchi muhim vositalar sanaladi.

3. *Temp* – sur'at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo'laklari, ularning o'rni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta'sirida har xil bo'ladi. Masalan: darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo'ladi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urg'u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So'roq gapda eganing tezligi darak gapdagi eganikidan biroz ortiq bo'ladi, kesim tezligi esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so'z tezligi keskin pasayadi. [16, -63–66].

4. *Nutq intensivligi* – talaffuzning kuchli va kuchsiz bo'lishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo'ladi.

5. *Nutq tembri* – tovushning bo'yoqdorligi. Bunday bo'yoqdorlik asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta'sirli, quvnoq, o'ynoqi yoki, aksincha, ma'yus, g'amgin bo'lishini ta'minlaydi.

6. *Pauza* – nutq oqimidagi ayrim to'xtalishlar. Pauzaning sintaktik va nosintaktik turlari bor: sintaktik pauza gap bo'laklarini belgilash funksiyasini bajaradi; nosintaktik pauza esa so'zlovchining nafas olishini rostdash ehtiyoji bilan yuzaga keladi.

Izoh: logik urg'u va emfatik urg'ular ham, aslida, intonatsiya bilan bog'liq hodisalardir, ammo ular urg'ular tizimiga ham dahldor, shu bois ularni darslikning aksentuatsiyaga oid bo'limida ko'rish ma'qul topildi.

50- §. Intonatsiya turlari

Intonatsiya turlari – intonatsiyaning yuqorida sanab ko'rsatilgan prosodik elementlar ishtirokida shakllangan maxsus ko'rinishlari. Ufarga quyidagilar kiradi:

1. *Tugallangan intonatsiya.* Har bir gap nisbiy tugal intonatsiyaga ega bo'ladi.

2. *Tugallanmagan intonatsiya.* Ayrim so'z yoki so'z birikmasining gap emasligini bildiradigan intonatsiya. Masalan: *A'lochi talaba* (aniqlovchi-aniqlanmish qolipidagi birikma. Bunda intonatsion tugallik yo'q). *Talaba – a'lochi:* ega+kesim = gap. (Bunda gapga xos intonatsion tugallik bor).

3. *Darak intonatsiyasi* – tinch ohang.

4. *So'roq intonatsiyasi* – ko'tariluvchi ohang.

5. *Undov intonatsiyasi* – fikrni kuchli his bilan ifodalashda qo'llanadigan ohang. Bu ohang emotsional gaplarda qo'llanadi.

6. *Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi* – undalmalarga, vokativ gaplarga buyruq gaplarga xos intonatsiya.

7. *Sanash intonatsiyasi* – teng grammatik munosabatda bo'lgar so'zlarni – uyushiq bo'laklarni bog'lovchi fonetik vosita.

51- §. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli

Intonatsiyaning til va nutqdagi roli: a) gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi; b) gapning ifoda maqsadig va emotsionalfikka ko'ra turlarini farqlashda ishtirok etadi; d) sintaktil aloqalarni ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi.

Tekshirish savollari

1. Intonatsiya nima?
2. Intonatsiyaning qanday prosodik elementlari bor?
3. Intonatsiyaning turlari?
4. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli?
5. Fonetikaning intonatsiyani o'rganuvchi bo'limi qanday nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Intonatsiya — ogʻzaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari.

Nutq melodikasi — gapda ovoznning koʻtarilishi va pasayishi.

Nutq ritmi — urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlarning, ulardagi choʻziq va qisqa unilarning qoʻllanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud boʻlishi.

Temp — nutq oqimining surʻati, tezlik darajasi.

Nutq intensivligi — talaffuzning kuchli yoki kuchsiz boʻlishi.

Nutq tembri — nutq oqimida asosiy ton va qoʻshimcha tonlar nisbatidan kelib chiqadigan tovush boʻyoqdorligi.

Pauza — nutq oqimidagi ayrim toʻxtalishlar.

Tugallangan intonatsiya — gapga xos intonatsiya.

Tugallanmagan intonatsiya — soʻz birikmasiga xos intonatsiya.

Darak intonatsiyasi — tinch ohang.

Soʻroq intonatsiyasi — koʻtariluvchi ohang.

Undov intonatsiyasi — emotsional gaplarga xos intonatsiya.

Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi — undalmalarga, vokativ va buyruq gaplarga xos intonatsiya.

Sanash intonatsiyasi — uyushiq boʻlaklarni bogʻlash vazifasini bajaruvchi intonatsiya.

GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

GRAFIKA

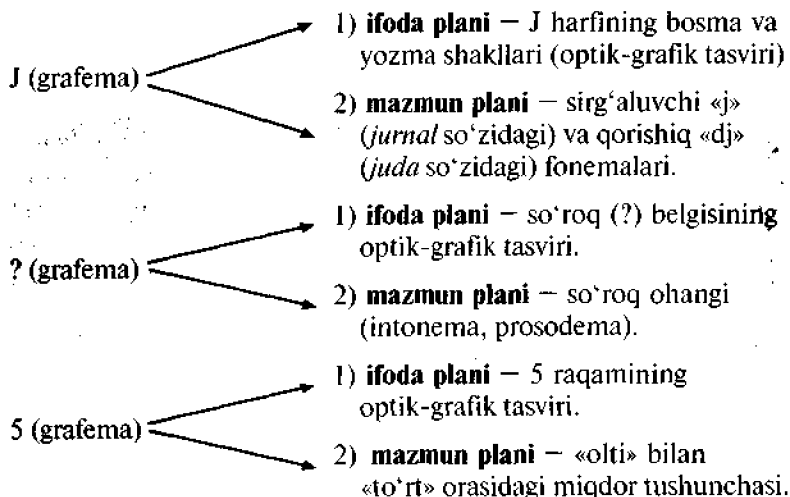
Adabiyotlar: 9 [4–19], 10 [88–100], 25 [6–11], 52 [72–75].

52- §. Grafika haqida maʼlumo

Grafika muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda **grafemalar** sanaladi⁴⁵. Yozuvning tovush tili bilan aloqasi, odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun grafema muayyan til yozuv tizimining eng asosiy strukturaviy va funksional birligi sanaladi.

⁴⁵ «Grafema» termini fanga I.A. Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgan. *Qarang*: Бодуэн де Куртене И.А. Об отношении русского письма к русскому языку. — С.-Пб., 1912, с. 27.

Grafema ifoda va mazmun planlariga ega bo'lgan bilateral (ikki tomonli) belgidir. Uni quyidagi chizmalar shaklida tavsiflash mumkin:

Yuqorida keltirilgan grafemalardan birinchisi (**J** grafemasi) alifbodagi harfga, ikkinchisi (**?** grafemasi) tinish belgisiga, uchinchisi (**5** grafemasi) esa raqamga asoslanadi, shunga ko'ra birinchi tip grafemalar **harfiy belgilar** guruhini, ikkinchi va uchinchi tip grafemalar esa **noharfiy belgilar** guruhini tashkil etadi. Muayyan til yozuvining grafik tizimi ana shunday belgilar majmuyidan tarkib topadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, grafema yozuv birligi, fonema, intonema, aksentema va leksemalar esa til birliklaridir. Binobarin, grafema bilan fonema, intonema yoki leksema o'rtasidagi aloqa to'ppa-to'g'ri (tabiiy holda) bo'lishi mumkin emas, bunga tovush tilining fizik-akustik asosga, yozuvning esa optik-grafik asosga tayanganligi yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun grafema bilan fonema, intonema va leksema o'rtasidagi aloqa **kodlashtirish** orqali ta'minlanadi: har bir grafemaning mazmun plani oldindan (grafik tizim shakllantirilgan va joriy qilingan paytda) kodlashtirib qo'yiladi.

Grafemalarning yozuvdagi lingvistik-funksional xususiyatlarini reallashtirishda ularning differensial belgilari (shakli yoki tasviridagi tafovutlar) muhim rol o'ynaydi: bu jihatdan grafemalar tovush tilidagi fonemalarga o'xshaydi, chunki fonemalar ham, ma'lumki, differensial belgilar tufayli fonologik qiymatga ega bo'ladi, farqi shundaki, fonemalarning differensial belgilari akustik-artikulatsion omillarga tayanadi, grafemalarning differensial belgilari esa optik-grafik omillarga asoslanadi. Masalan, *gul* va

kul soʻzlarining maʼnolarini farqlashda «g» va «k» fonemalaridan birinchisining jarangli, ikkinchisining esa jarangsiz boʻlishi (akustik tavofuti) tovush tili uchun qanchalik ahamiyatli boʻlsa, shu tovushlarni yozuvda ifodalovchi g va k grafemalarining shakliy tafovutlari (optik-grafik tasviri) tilning yozma formasi uchun shunchalik ahamiyatlidir.

Grafemalar oʻzlarining tildagi muqobiliga (kodlashtirilgan referentiga) va yozuvdagi vazifalariga koʻra *fonografema*, *prosodemografema*, *logografema*, *morfografema* kabi tiplarga boʻlinadi.

53- §. Fonografemalar

Fonografema tovush tilidagi fonemalarni ifodalaydi: **a** fonografemasi «a» fonemasini, **z** fonografemasi «z» fonemasini ifodalagani kabi.

Fonografemaning ifoda plani (optik-grafik tasviri) bitta harfga teng boʻlishi (masalan, **k**) yoki ikki harf qoʻshilmasidan tarkib topishi (masalan, **ng**) mumkin. Bunday paytda ular *monograf* (bir harfli fonografema) va *poligraf* (koʻp harfli fonografema) nomlari bilan farqlanadi. Poligraflar oʻz navbatida ikki harfli (*digraflar*), uch harfli (*trigraflar*) va hatto toʻrt harfli shakllarda boʻlishi mumkin. Hozirgi lotin oʻzbek yozuvida **ng**, **sh**, **ch** poligraflari mavjud. Poligraflar tilshunoslikda **analitik grafemalar** deb ham ataladi⁴⁶.

Fonografemaning mazmun planida bitta yoki bir necha fonema kodlashtirilgan boʻlishi mumkin. Chunonchi, oʻzbek yozuvidagi **oʻ** fonografemasining mazmun planida bitta «oʻ» fonemasi (oʻzbek tilining lablangan, oʻrta keng unlisi), **q** fonografemasining mazmun planida bitta «q» fonemasi (oʻzbek tilining chuqur til orqa «q» undoshi) kodlashtirilgan. Bular grafemikada *monofonemali grafemalar* deb nomlanadi⁴⁷; oʻzbek yozuvidagi **o** va **j** fonografemalarida esa boshqacharoq holat kuzatiladi: **o** fonografemasining mazmun planida ikkita fonema — oʻzbek tilining quyi keng «**o**» unlisi (*ota* soʻzi boshidagi fonema) va rus tilining oʻrta keng, lablangan «**o**» unlisi (*tonna* soʻzining urgʻuli boʻgʻinidagi «**o**» fonemasi) kodlashtirilgan; **j** fonografemasining mazmun planida ham ikkita fonema — sirgʻaluvchi **j** (*jurnal* soʻzi boshidagi undosh) va qorishiq «**j**» (**dj**) (*juda* soʻzi boshidagi undosh) kodlashtirilgan. Bunday fonografemalar grafemikada *bifonemali grafemalar* deb yuritiladi⁴⁸.

⁴⁶ *Bu haqda qarang:* Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. 3-е издание, доработанное. М.: «Просвещение», 1989, с. 73.

⁴⁷ Horejši V. Analyse structurale de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. № 4. с. 117–122.

⁴⁸ Horejši V. Analyse structurale de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. № 4. с. 117–122.

Fonografemalarning monograf, poligraf, monofonemali va polifonemali xarakterda bo'lishi ularning paradigmatic tavsifiga xosdir. Sintagmatik tavsifda (yozma nutq oqimida) esa grafemalarning yana bir qator xususiyatlari borligi ko'zga tashlanadi. Xususan, *ong, ming* so'zlaridagi *n* va *g* harflari bir tovushni (sayoz til orqa «*ŋ*» ni), *menga, senga* so'z shakllarida esa shu ikki harf bir «*ŋ*» ni emas, ikki tovushni («*n*» va «*g*»ni) ifodalamoqda. Shunga ko'ra, *ong, ming* so'zlaridagi *ng* digrafi sintagmatik planda **analitik grafema** (yozma nutq oqimida ikki harf bir tovushni ifodalagani uchun), *menga, senga* so'z shakllaridagi *n* va *g* harflari esa **oddiy grafemalar** (yozma nutq oqimida ikkita boshqa-boshqa tovushni ifodalagani uchun) hisoblanadi; Kirill o'zbek yozuvidagi *e* monografida esa boshqacharoq holat (grafik qoida) kuzatiladi: u so'z yoki bo'g'in boshida bir yo'la ikki fonemani – «*й+э*» ni ifodalaydi, demak, *sintetik xarakterdagi grafema* sanaladi (mas., *елкан* so'zida), boshi yopiq yoki to'la yopiq bo'g'in tarkibida esa *e* monografi bitta «*e*» unlisining o'zini ifodalaydi, demak, **oddiy grafema** xarakterida (bir tovushga bir harf munosabatida) bo'ladi (mas., *мен* so'zida). Bu hol turli fonetik-grafik pozitsiyada qo'llangan *э* va *e* grafemalari o'rtasida sinonimik munosabatni ham shakllantiradi. Qiyos qiling: *экин* (э-«*e*») – *текин* (э-«*e*»). Bu ikki so'zda ifoda plani (shakli) har xil bo'lgan *э* va *e* grafemalari bitta «*э*» unlisini ifodalagan. Bunday holni *парад* va *наряд* (*a* va *я* = «*a*»), *суд* va *салют* (*y* va *ю* = «*y*»), *флот* va *слёт* (*o* va *ё* = «*o*») so'zlari tarkibidagi grafemalar sinonimiyasida ham ko'ramiz. Bular rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi fonografemalarining strukturaviy va funksional, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari ancha murakkabligidan dalolat beradi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan shunday xulosa qilish mumkin:

1. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvida ham, kirill o'zbek yozuvida bo'lganidek, monograflar ko'pchilikni tashkil qiladi, ularning aksariyati yozma nutq oqimida oddiy grafema sifatida qatnashib, harf va tovush aloqasida simmetriyani – «bir tovushga bir harf» munosabatini ta'minlaydi. Qiyos qiling: *maktab* (fonemalar – 6 ta, grafemalar – 6 ta, harflar – 6 ta) – *мактаб* (fonemalar – 6 ta, grafemalar – 6 ta, harflar – 6 ta) kabi. Bu hol har ikkala tizim vositasida yozish va o'qish ko'nikmalarining shakllantirishini osonlashtiradi, shunga ko'ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida ijobiy baholanishi mumkin.

2. sh, ch, ng, ts kabi digraflarning (analitik grafemalarning) mavjudligi yozma nutq oqimida fonetik-grafik asimmetriyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Qiyos qiling: *xushchaqchaq* (fonemalar – 9 ta, grafemalar – 9 ta, harflar – 12 ta), *shoshilinch* (fonemalar – 8 ta, grafemalar – 8 ta,

harflar — II ta) kabi. Bunday asimmetriya yozish va o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishini biroz qiyinlashtiradi, shunga ko'ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida salbiy holat tarzida baholanishi mumkin.

54- §. Prosodemografemalar

Prosodemografemalar (prosodemogrammalar). Grafemalarning bu guruhi tovush tilining ritmik-intonatsion vositalarini (urg'u, ohang, melodika, pauza kabilarni) yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Xususan, *urg'u belgisi* so'zning urg'uli bo'g'inini yozuvda ko'rsatish zarur bo'lgan paytlarda ishlatiladi; u urg'uli bo'g'indagi unli tovushni ifodalagan harf ustiga qiya chiziq tarzida qo'yiladi: *atlás* («matoning bir turi»), *átlas* («geografik atlas») kabi. Tinish belgilari esa gap va nutqning mazmun mundarijasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan fonetik-fonologik vositalarni (ko'tariluvchi ohang, pasayuvchi ohang, to'liqinli ohang, sanash ohangi, pauza kabi supersegment birliklarni) yozuvda ifodalash uchun qo'llanadi. Bunday belgilar quyidagi vazifalarni bajarish uchun ishlatiladi:

a) ijtimoiy aloqani (fikir almashuvi jarayonini) yozuvda to'g'ri ifodalash uchun;

b) maqsad, mazmun yoki ma'noni, ularning o'ziga xos «rang» va «tus»larini yozuvda aniq ifodalash uchun;

d) gapning tarkibini hamda shu tarkib elementlari (komponentlari) o'rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni ifodalash uchun;

e) yozma nutqning ixcham va ravonligini ta'minlash uchun;

f) yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ifodalash uchun⁴⁹.

O'zbek tilshunosligida tinish belgilarining quyidagi 10 ta turi grafikaning markaziy sistemasiga kiritiladi:

Nuqta	(.)
So'roq belgisi	(?)
Undov belgisi	(!)
Nuqtali vergul	(;)
Ko'p nuqta (uch nuqta)	(...)
Vergul (qo'sh vergul)	(, yoki ,,)
Ikki nuqta (bayon belgisi)	(:)
Tire (qo'sh tire)	(- yoki --)
Qavs (qo'sh qavs)	((), [])
Tirnoq (qo'sh tirnoq)	(« », „ “)

⁴⁹ Bu haqda qarang: K. Nazarov. O'zbek tili punktuatsiyasi. T.: «O'qituvchi», 1976, 7-8-b.

Izoh: tinish belgilarining yuqorida sharhlangan xususiyatlari va shu asosda yaratilgan klassifikatsiyalar ularning grafik belgi (prosodemografema) sifatidagi xarakteristikasi hisoblanadi, ammo tinish belgilarining qo'llanishini me'yorlaydigan qoidalar tizimi esa grafikada maxsus ko'rilmaydi, chunki «qoidalar» «Grafika»ning emas, «Punktuatsiya»ning predmeti sanaladi.

Yuqorida sanab ko'rsatilgan tinish belgilarining misra balandligiga nisbatan joylashtirilishi ham bir xil emas: nuqta (.), vergul (,), ko'p nuqta (...) misraning pastki chizig'i bo'yicha qo'yib boriladi; qolgan belgilar, masalan, qavs (), nuqtali vergul (;), undov belgisi (!), so'roq belgisi (?), ikki nuqta (:), qo'sh tirmoq (« ») misraning ustki chizig'idan ostki chizig'igacha bo'lgan masofa hajmida yoziladi. Qo'sh tirmoqning asosan qo'l yozmada qo'llanadigan turi („ “) so'z yoki gap boshida misraning ostki chizig'i bo'ylab, shu so'z yoki gap oxirida esa misraning ustki chizig'i bo'ylab joylashtiriladi.

55- §. Logografemalar

Logografemalar (logogrammalar). Grafemalarning bu tipi tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan so'zlarni yozuvda ifodalashga asoslanadi. Bunday belgilar aslida ideografik (semasiografik) yozuv tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan fonografik yozuv tarkibida ham foydalaniladi. Yozuv tizimining murakkab optik-grafik sistema ekanligi ham shundan.

Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvida logografemalarning quyidagi turlari ishlatiladi:

Raqamlar — son turkumiga mansub so'zlarning ma'nolarini ifodalovchi logografemalar. Ular o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

a) *g'arbiy arab (g'ubor) raqamlari*: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000 kabi.

Arab raqamlari aslida Hindistonda (V asrga yaqin) kashf etilgan bo'lsa-da, Arabistonga buyuk o'zbek olimi Muhammad Xorazmiyning arab tilida yozilgan «Arifmetika» asari orqali kirib kelgan, bu asar lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaga (X asrda Ispaniyaga, XII asrda Yevropadagi boshqa mamlakatlarga) tarqalgan. Demak, Hindistonda yuzaga kelgan yuqoridagi raqamlarning «arab raqamlari» nomi bilan ommalashib ketishida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning ulkan xizmati bor;

b) *rim raqamlari* — qadimgi rimliklar ishlatgan raqamlar bo'lib, ular quyidagi belgilardan tarkib topgan: I (bir), V (besh), X (o'n), L (ellik), C (yuz), D (besh yuz), M (ming). Qolgan raqamlar shu belgilar kombinatsiyasiga asoslanadi: I (1), II (2), III (3), IV (4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9), X (10), XI (11), XII (12), XIII (13), XIV (14),

XV (15), XVI (16), XVII (17), XVIII (18), XIX (19), XX (20), XXX (30), XL (40), L (50), LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC (90), C (100), CD (400), D (500), DC (600), CM (900), M (1000), MC (1100), MD (1500) va boshqalar.

Rim raqamlari miloddan oldingi 500- yillarda etrusklar tomonidan kashf qilingan.

56- §. Morfografemalar va simvollar

Morfografemalar soʻz tarkibidagi maʼnoli qismlarni (morfemalarni) ifodalovchi belgilar. Masalan, defis (chiziqcha) raqamdan keyin qoʻllanganda tartib son tarkibidagi «-nchi» («-inchi») morfemasini ifodalaydi – shu morfema defisining referent boʻladi: *5- uy* (beshinchi uy), *20- xona* (yigirmanchi xona) kabi. Biqor, *qozon-tavoq, aka-uka* kabi juft soʻzlarning yozuvdagi shakllarida defis morfografema emas, orfografik belgi vazifasida qatnashadi (juft soʻzlar orfogrammasiga tegishli boʻlganligi uchun).

Simvollar – ilm-fanning maʼlum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar: a) *matematik simvollar* – $\sqrt{\quad}$ (ildiz), – (oluv), + (qoʻshuv), \times (koʻpaytiruv), : (boʻluv), x (iks), x^2 (iks kvadrat), – (davriylik, uzluksizlik), > (katta), < (kichik) va boshqalar; b) *astronomik simvollar* – \odot (Quyosh), \oplus (Oy), \mars (Mars), \mercury (Merkuriy), \jupiter (Yupiter), \venus (Venera, Zuhra), \saturn (Saturn) va boshqalar; d) kimyoviy simvollar – \oslash (oltin), \cup (kumush), O (mis), \hbar (qoʻrgʻoshin), \heartsuit (simob), σ (temir) va boshqalar; e) botanik simvollar – A (androtsey, changchilar), \odot (bir yillik oʻsimlik), $\odot\odot$ (ikki yillik oʻsimlik), h (buta), G (ginetsey, urugʻchi), () (gul boʻlaklari qoʻshilib oʻsgan), $_$ (daraxt), \ominus (kuzgi oʻsimlik) va boshqalar.

57- §. Diakritik harflar va diakritik belgilar

Diakritik harflar oʻz referantiga (kodlashtirilgan til birligiga) ega boʻlmagan, ammo soʻz qismlari yoki fonemalarning oʻziga xos jihatlarga (differensial belgilarga) ishora qiladigan harflardir. Masalan, kirill oʻzbek yozuvidagi ayirish (ь) va yumshatish (ъ) belgilari shunday harflar sanaladi. Qiyos qiling: *супат* va *суръат*, *тана* va *таъна*, *укол* (qattiq «л») – *апрель* (yumshoq «л») kabi.

Diakritik belgilar bir xil grafik shaklga ega boʻlgan harflardan birini ikkinchisidan farqlash uchun ishlatiladigan qoʻshimcha (yordamchi) vositalar – nuqtalar, chiziqcha, ilmoqcha yoki «belbogʻ»lar. Ular harflarning ustiga, oʻrtasiga, yoniga qoʻyiladi: ä, å, ā, ö, o, õ, ô, ş, k, f, x, ø, oʻ, gʻ.

Qiyos qiling: *o* (o'zbek tilining quyi keng, kuchsiz lablangan unli *o'* (o'zbek tilining o'rta keng, lablangan unlisi) – *Q* (o'zbek tilining e til orqa, portlovchi undoshi); *g* (sayoz til orqa, portlovchi undosh); *g'* (chuqur til orqa, sirg'aluvchi undosh).

Eslatma. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvida tutuq belgisi (') va kabi diakritik belgili bosma harflarning mavjudligi so'zlarning yozu optik-grafik tasvirini bir qadar dag'allashtirayotganligi ham shubha. Qiyos qiling: *рып* (kirill o'zbek yozuvida) – *g'o'r* (lotin o'zbek yozuvida) – *бүлмә* (kirill o'zbek yozuvida) – *bo'g'ma* (lotin o'zbek yozuvida). Demak, u yoki bu tilning g'arfk tizimi shakllantirilayotganda yozuvning jihatlari bilan bog'liq ayrim talablar e'tibordan chetda qolmasligi kerak.

Tekshirish savollari

1. Lotin o'zbek yozuvining fonografik xarakterini qanday tushuna?
2. Harfiy va noharfiy belgilar tizimiga nimalar kiradi?
3. Grafema nima?
4. Nima uchun grafemalar bilateral hodisa sanaladi?
5. Grafemaning ifoda va mazmun planlarini (ifodalovchi va ifodal chilarini) nimalar tashkil etadi?
6. Grafemaning qanday tiplari bor?
7. Fonografema, prosodemografema, logografema, morfografemalar va simvollar qanday farqlanadi?
8. Monograf, digraf va trigraflar nima?
9. Monofonemali va polifonemali grafemalar qanday farqlanadi?
10. Analitik grafemalarni qanday tushunasiz?
11. Orfografik va diakritik belgilar yozuvda qanday vazifalarni bajaradi?

Tayanch tushunchalar

Grafika – yozuv tizimining birinchi (yetakchi) komponenti. U harfiy va noharfiy belgilar vositasida yozuvning tovush tili bilan aloqasini ta'minlaydi.

Grafema – grafik tizimning eng asosiy birligi, ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari bor bo'lgan semiotik belgi.

Fonografema – grafemalarning fonemalarni ifodalashga asoslangan tipi.

Monograf – shaklan bir harfga teng grafema.

Poligraf – shaklan ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmasiga teng bo'lgan analitik grafema.

Monofonemali grafema – mazmun planida faqat bitta fonema kodlashtirilgan fonografema.

Polifonemali grafema – mazmun planida ikki va undan ortiq fonema lashtirilgan fonografema.

Sintetik grafema – nutq oqimida bir yo‘la ikki fonemani ifodalaydigan noqraf. Kirill o‘zbek yozuvidagi e, ё, ю, я harflari shunday grafemalardir.

Grafik simmetriya (fonetik-grafik simmetriya) – so‘z tarkibidagi tovush harflarning miqdoran teng bo‘lishi («bir tovushga bir harf» munosabatining ninlanishi).

Grafik asimmetriya (fonetik-grafik asimmetriya) – so‘z tarkibida biron munosabatga kirishayotgan harf va tovushlar o‘rtasidagi miqdoriy glikning buzilishi.

Grafik sinonimiya – shakli har xil bo‘lgan ikki grafemaning ma‘lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bitta fonemani ifodalashi.

Prosodemografemalar – yozuv tizimining noharfiy belgilari (urg‘u gisi va tinish belgilari).

Logografemalar – tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo‘lgan so‘zlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar).

Morfografemalar – morfemalarni ifodalovchi belgilar.

Orfografik belgi – to‘g‘ri yozish me‘yorlarini ta‘minlashda qo‘llanadigan maxsus noharfiy belgilar (mas., defis).

Diakritik belgilar – harfga qo‘shimcha ravishda birikdirilgan ishora belgilari.

Diakritik harflar – o‘z referentiga ega bo‘lmagan, ammo so‘z qismlari yoki fonemalarning o‘ziga xos jihatlariga ishora qiladigan harflar.

Simvollar – ilm-fanning ma‘lum sohalarida qabul qilingan maxsus idegrafik belgilar.

ORFOGRAFIYA

Adabiyotlar: 3 [63–77], 9 [26–38], 10 [100–114], 22 [123–126], 25 [29–53], 27 [45–49], 30 [3–21], 106 [5–21], 123 [6–27].

58- §. Orfografiya haqida ma‘lumot

Orfografiya (grek. *orthos* – «to‘g‘ri» + *grapho* – «yozaman») yozuv sistemasining ikkinchi komponent bo‘lib, u to‘g‘ri yozish me‘yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Orfografiya grafikadan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: grafika qoidalari grafemalarning mazmun planini (referentini) kodlashtirishga, orfografiya qoidalari esa ma‘lum prinsiplar asosida orfogrammalarni tanlashga asoslanadi. Chunonchi, *odam* so‘zida «d» ning yozilishi «d» grafemasining grafikada kodlashtirilgan fonemasiga

mos, shu sababli bu soʻzning yozilishi grafika tomonidan boshqariladi. *Savod* soʻzida esa boshqacharoq holatga duch kelinadi: soʻz oxiridagi «d» jarangsiz «t» ga oʻtadi (*savot* tarzida talaffuz qilinadi), demak, uni ikki xil yozish mumkin: *savod* (fonematik prinsip asosida) – *savot* (fonetik prinsip asosida). Bu ikki holatdan birini imlo uchun meʼyor (orfogramma) qilib tanlash orfografiya zimmasiga tushadi. Hozirgi oʻzbek orfografiyasida *savod* deb yozish qoidalashtirilgan. Bundan tashqari, orfografiyada qoʻshma soʻz komponentlarining qoʻshilib yoki ajratilib yozilishini, soʻz qismlarining satrdan satrga koʻchirilishini, bosh va kichik harflarning qoʻllanishini belgilab beradigan qoidalar ham borki, ular yozuvning grafikaga aloqador boʻlmagan jihatlarini tartibga solish va boshqarish imkonini beradi.

Adabiy tilning ogʻzaki shaklida soʻz tanlash, gap tuzish va toʻgʻri talaffuz meʼyorlariga amal qilish qanchalik ahamiyatli boʻlsa, uning yozma shaklida orfografiya meʼyorlariga (imlo qoidalariga) amal qilish shunchalik muhimdir. Bunday meʼyorlarga amal qilish yozma nutq mazmunining toʻgʻri va aniq idrok qilinishiga yordam beradi, yozma nutqda anarxiyaning (boshboshdoqlikning) avj olishiga yoʻl qoʻymaydi. Adabiy tilning, xususan, yozma nutqning ijtimoiy-madaniy va maʼrifiy rolini mustahkamlashda buning oʻziga yarasha ahamiyati bor.

59- §. Orfografiya prinsiplari

Orfografiya prinsiplari – orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos boʻlgan prinsiplar. Ularning quyidagi turlari bor:

1. *Fonetik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga koʻra soʻz yoki soʻz shakllari talaffuzdagi koʻrinishiga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi *tanur* soʻzining oʻzbek tilida *tandir* deb, rusch. *уемка* soʻzining esa *choʻtka* deb yozilishi shu soʻzlarning oʻzbek tilidagi talaffuz meʼyorlariga (fonetik prinsipga) asoslanadi. Shuningdek, *ek+gan*, *ek+guncha* kabi soʻz shakllari ham oʻzbek yozuvi imlo qoidalariga koʻra *ekkan*, *ekguncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik prinsipga amal qilinadi:

a) ayrim otlarga egalik affiksi qoʻshilganda: *burun* > *burni*, *koʻngil* > *koʻnglim*, *ogʻiz* > *ogʻzing*, *oʻgʻil* > *oʻgʻlim* kabi;

b) ayrim sifatlardan feʼl yasalganda: *ulugʻ* > *ulgʻaymoq*, *sariq* > *sargʻaymoq* kabi;

d) *qotmoq*, *achimoq*, *isimoq* feʼllaridan sifat yasalganda: *qot(moq)* > *qattiq*, *achi(moq)* > *achchiq*, *isi(moq)* > *issiq* kabi;

e) *son*, *ot*, *yosh*, *ong* soʻzlaridan feʼl yasalganda: *son* > *sana*, *ot* > *atamoq*, *yosh* > *yashamoq*, *ong* > *anglamoq* kabi;

f) *ikki*, *yetti* sonlariga «-ov» affiksi qoʻshilganda: *ikki* > *ikkov*, *yetti* > *yettov* kabi;

g) «-a» yoki «-ya» bilan tugagan fe'llarga «-v» yoki «-q» qoʻshilib ot yasalganda: *tanla* > *tanlov*, *sana* > *sanov*, *so'ra* > *so'roq*, *bo'ya* > *bo'yoq*, *sayla* > *saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik prinsipi yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarining o'zlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. *Fonematik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Chunonchi, *kitob*, *omad* so'zlarining oxiridagi «b» va «d» fonemalari jarangsiz «p» (*kitop*) va jarangsiz «t» (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy ottenkasiga mos ravishda «b» (*kitob*) va «d» (*omad*) harflari bilan yoziladi.

O'zbek tilshunosligida «fonematik prinsip» tushunchasi XX asrning oxirrog'ida qo'llana boshlandi⁵⁰, bungacha u morfologik prinsip bilan bir hodisa sifatida izohlanib kelingan⁵¹. Rus tilshunosligida yozuvning fonemaga tayanishi haqidagi dastlabki fikr 1928- yilda N.F. Yakovlev tomonidan aytilgan edi⁵², ammo u bu fikrni orfografiyaga nisbatan emas, yozuvning o'ziga nisbatan bildiradi. Orfografiyaga nisbatan bu fikr birinchi marta 1930- yilda R.I. Avanesov va V.N. Sidorovlar tomonidan bildiriladi: ular imloning bu tamoyilini *fonologik prinsip* deb atashadi⁵³.

Rus tili imlosining fonematik xarakteriga oid nazariya esa dastlab I.S. Ilyinskaya va V.N. Sidorovlarning maxsus maqolasida ancha keng yoritilgan⁵⁴. Keyinroq bu prinsip A.A. Reformatskiy tomonidan shunday ta'riflanadi: «Yozuvning fonematik prinsipi shundan iboratki, unga ko'ra har bir fonema qaysi pozitsiyada qo'llangan bo'lishidan qat'iy nazar o'ziga biriktirilgan harf bilan ifodalanadi»⁵⁵.

⁵⁰ *Qarang*: A. Hojiyev. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. — T.: «O'qituvchi», 1985, 65- b. M. Asqarova, K. Qosimova, H. Jamolxonov. O'zbek tili. Ped. bilim yurtlari uchun darslik. To'ldirilgan 2- nashri. — T.: «O'qituvchi», 1989, 56- b. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruzalar matni. 1-qism. — T., 2000, 105- b.

⁵¹ Begmatov E., Ismatullayev N. O'zbek imlosi. — T.: «Fan», 1979, 15–16-b.

⁵² *Qarang*: Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита (опыт практического приложения лингвистической теории). // Культура и письменность Востока. — М., 1928, кн. 1, с. 41–64.

⁵³ Avanesov R. I., Sidorov V. N. Реформы орфографии в связи с проблемой письменного языка. // «Русский язык в школе», 1930, №4.

⁵⁴ Ильинская И.С., Сидоров В.Н. Современное русское правописание. — М.: «Ученые записки кафедры русского языка Московского городского педагогического института им. В.П.Потемкина», т. XXII, вып. 2. 1953.

⁵⁵ Reformatskiy A.A. Введение в языкознание. — М., 1967, с. 373.

3. *Morfologik prinsip yoki analogiya prinsipi.* Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalari soʻzning maʼnoli qismlarini (oʻzak va affiksial morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qatʼi nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, «g» bilan boshlangan «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» qoʻshimchalari «sh», «t», «p», «s» kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan oʻzaklarga qoʻshilganda «-ka», «-kan», «-kani», «-kuncha» shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» yoziladi. Qiyos qiling: *ishga* (yozuvda) – *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) – *ketkan* (talaffuzda), *ketguncha* (yozuvda) – *ketkuncha* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) – *topkan* (talaffuzda), *misga* (yozuvda) – *miska* (talaffuzda) kabi.

Eslatma: «q», «k» bilan tugagan soʻzlarga «g» bilan boshlangan affikslarning qoʻshilishida bu qoidaga amal qilinmaydi: ular talaffuziga koʻra (fonetik prinsip asosida) yoziladi. Qiyos qiling: *oq+gan* (asl shakli) – *oqqan* (talaffuzda) – *oqqan* (ad.-orf. yozuvda), *ek+gan* (asl shakli) – *ekkan* (talaffuzda) – *ekkan* (ad.-orf. yozuvda) kabi.

4. *Grafik prinsip.* Bu prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi – grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga koʻra u, baʼzan, *fonemografik prinsip* deb ham nomlanadi⁵⁶. Chunonchi, sirgʻaluvchi «j» bilan qorishiq «j»(dj) ning yozuvda bitta j grafemasi orqali ifodalanishi, «ŋ» fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. Yozuvda bu meʼyorga amal qilinadi, xolos: *jemper* (sirgʻaluvchi «j»), *jang* (qorishiq «j») va sayoz til orqa «ŋ») kabi. Orfografiyaning bunday kodlashtirishga bevosita aloqasi yoʻq, bu grafemalarning yozuvda qoʻllanishini grafikaning oʻzi boshqaradi.

Oʻzbek tilshunosligida grafik prinsipni etimologik prinsipga asos boʻlgan tamoyil deb yoki hatto bu ikki prinsipni bir hodisa sifatida taʼriflash hollari ham bor⁵⁷. Xususan, oʻzbek grafik lingvistikasining yetakchi vakillaridan biri Faxri Kamolov uni ayni shu maʼnoda sharhlaydi: «Imlod, -deydi u, – grafik prinsip bir xalqning ikkinchi xalq bilan boʻlgan madaniy aloqasiga va yozuvning qaysi grafik sistema negizida maydonga kelishiga bogʻliqdir. Arab alfaviti asosidagi eski oʻzbek yozuvida *etimologik prinsipning* toʻla ravishda amalga oshirilishi uchun oʻsha davrning grafik sistemasi

⁵⁶ Иванова В.Ф. Теоретические основы русской орфографии. АДД. – Л., 1971, с. 17.

⁵⁷ Faxri Kamol. Oʻzbek orfografiyasi haqida (oʻqituvchilarga yordam). – T.: «Oʻquvpeddavna», 1957, 58-b. Hozirgi zamon oʻzbek tili. – T.: «Fan», 1957, 26-b. Begmatov E., Ismatullayev N. Oʻzbek imlosi. – T.: «Fan», 1979, 20–25-b. Shuabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – T.: «Oʻqituvchi», 1980, 94–97-b.

asos bo'lgan. Shuning uchun ham arabcha-forscha so'zlar, mahalliy tillarda qanday o'qilishi va qaysi xilda talaffuz etilishidan qat'i nazar, o'zining grafik shaklini to'la ravishda saqlab qolgan – arab imlosida qanday bo'lsa, aynan shu shaklda yozilgan. Bu esa arab alfavitini qabul qilgan xalqlar yozuvida umumiy qonun sifatida asosiy prinsiplardan biri hisoblangan ...»⁵⁸.

Darhaqiqat, grafik prinsipning yuzaga kelishida bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo'lgan madaniy aloqasi, uning yozuv sistemasiga tayanishi kabi omillarning roli bor: arab grafikasidagi eski o'zbek yozuvida qisqa unilarning yozuvda ifodalalmaganligi (بقا – baqo: «abadiylik», «mangulik»; صفار – sig'or: «yosh bolalar», «go'daklar» kabi), arabcha leksik o'zlashmalarning yozma shakllarida o'zbek tili fonologik tizimiga xos bo'lmagan fonemalarni ifodalovchi ع (ayn), ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo) kabi harf-grafemalarning qo'llanganligi (عنم – azm: «qat'iy qaror», «jazzm»; ثنا – sano: «maqto'v»; صابير – sobir: «sabri», «bardoshli»; ضابيت – zobit: «oqsoqol»; طالع – tole': «baxt», «taqdir»; ظفر – zafar: «g'alaba» kabilar) shundan dalolat beradi. Biroq grafik prinsipning mohiyatini o'zbek yozuviga asos bo'lgan boshqa til yozuviga xos grafik belgilar va qoidalarning aynan (manba tilning yozuvi va imlosida qanday bo'lsa, shundayligicha) saqlanishi bilan bog'lashning o'zi yetarli emas: bu prinsip manba tildagi harf-tovush munosabatlaridan chetga chiqishi, bevosita o'zbek tilining o'zidagi harf-tovush munosabatlarini qamrab olishi ham mumkin. Masalan, kirilcha o'zbek yozuvining grafik tizimidagi o grafemasi ruscha leksik o'zlashmalardagi o'rt-a-keng lablangan «o» unlisini ifodalaydi: *opera, tonna* so'zlarining yozilishi o grafemasining shu xususiyatiga asoslangan, bu xususiyat aslida rus tilining grafik tizimidagi harf-tovush munosabatlarining (grafik qoidaning) o'zbek yozuviga aynan (o'zgarishsiz) ko'chirilishiga tayanadi, Faxri Kamolovning «grafik prinsipi»da shu holat nazarda tutilgan. Biroq o grafemasining mazmun planida o'zbek tili vokalizmining quyi-keng, kuchsiz lablangan «o» unlisi (*ota, bola* so'zlarining birinchi bo'g'inidagi fonemasi) ham kodlashtirilgan. Bu holat rus tilining grafik tizimiga xos emas, chunki rus tilida quyi-keng «o» fonemasi ham, uni yozuvda ifodalaydigan grafema ham yo'q: o grafemasining o'zbekcha quyi-keng «o» fonemasini ifodalashi o'zbek tilining grafik tizimida nazarda tutilgan, shunga ko'ra *ota, bola* so'zlaridagi o grafemasining qo'llanishi ham grafik prinsipning mahsuli bo'ladi. Faxri Kamolovning etimologik yoki

⁵⁸ Faxri Kamol. O'zbek orfografiyasi haqida (o'qituvchilarga yordam). – T.: «O'quvpeddavnashr», 1957, 58- b.

grafik prinsipga bergan ta'rif esa ko'proq tarixiy-an'anaviy prinsip talablariga mosdir. Rus tilshunosi A.N.Gvozdevning uni etimologik yoki tarixiy prinsip deb nomlashida ham shu xususiyat hisobga olingan⁵⁹.

5. *Tarixiy-an'anaviy prinsip*. Bu prinsipga asoslangan imlo qoidalari so'zlarning yoki so'z shakllarining qadimdan odat bo'lib qolgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi. Chunonchi, *hurriyat* so'zi tarkibida ikkita «r»ning mavjudligi hozirgi o'zbek tili uchun me'yor sanaladi, ammo shu so'z ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* so'zida esa bir «r» yoziladi, chunki bu so'zni bir «r» bilan yozish qadimdan odat bo'lib qolgan.

Tarixiy-an'anaviy prinsip so'zning yoki so'z shakllarining haqiqiy tarkibi (fonema yoki morfemalari) yetarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan, *taqozo* so'zining oxirgi bo'g'inidagi unli ba'zan «o», ba'zan «a» holida (taqozo-taqoza kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri to'g'ri ekanligi hozircha aniq emas. Biroq, shu narsa ma'lumki, yozuvda *taqozo* shakli qo'llanib kelgan, bu omil hozirgi o'zbek yozuvi imlosiga ham asos bo'lgan.

Tarixiy-an'anaviy prinsipga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayotgan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchrab turadi: klassik adabiyot tiliga taqlid tarzida so'zlarning eski o'zbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan:

Gul fasli sanam
Sayr **ila** gulshanda bo'libdur.
G'uncha ko'z ochib
Gul yuzida xanda bo'libdur.
Gullar ichida
Shohi o'zim der edi lola,
Mag'rurligidan
Ul o'zi sharmanda bo'libdur (E.V.)

(Eski o'zbek tiliga xos birliklar — **ila**, **ul**, «-dur».)

6. *Differentsiatsiya prinsipi (simvolik prinsip)*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra, shakli bir xil bo'lgan so'zlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf o'rnida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi: *atlas* (mato) — *átlas* (geografik

⁵⁹ Гвоздев А. Н. Основы русской орфографии // Избранные работы по орфографии и фонетике. К 70-летию со дня рождения. — М.: Издательство Академии Пед. наук. 1963, с. 70–71.

atlas), *yangi* (sifat) – *yángi* (ravish), *taná* (gavda) – *ta'na* (minnat), *bandá* (qul) – *bánda* (shayka), *urish* (urmoq) – *urush* («jang») kabi. Keltirilgan soʻzlarda urgʻu (´) va tutuq (˘) belgilari orfografiyaning differentsiatsiya prinsipi talabiga koʻra qoʻllangan; *urish* va *urush* soʻzlarida esa «i» va «u» harflarining ishlatilishi ham shu prinsipga asoslangan.

7. *Shakliy-anʼanaviy yozuv*. Bu prinsip soʻz boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos boʻladi. Maʼlumki, oʻtmishda turkiy tillarda soʻz boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. Shuning uchun boshqa tillardan oʻzlashtirilgan ayrim soʻzlarning boshida ikki undoshning yonma-yon qoʻllanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati boʻlgan. Bu odat hozirgi jonli soʻzlashuvda ham uchrab turadi: *shkaf* > *ishkop*, *staj* > *istaj*, *drap* > *dirap*, *plan* > *pilon* kabi. Baʼzan soʻz oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (soʻnggisi) tushirib qoldiriladi: *sabr* > *sabir*, *nasr* > *nasir*, *nashr* > *nashir*, *goʻsht* > *goʻsh*, *gʻisht* > *gʻish* kabi. Shakliy-anʼanaviy yozuv prinsipiga koʻra bunday paytlarda soʻzlar talaffuzi asosida emas, oʻzlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi: *shkaf*, *staj*, *drap*, *plan*, *sabr*, *nasr*, *nashr*, *gʻisht*, *goʻsht* kabi.

Bu prinsipning mohiyati Faxri Kamolov tomonidan «etimologik yoki grafik prinsip» deb nomlangan tamoyil mohiyatiga juda yaqin turadi⁶⁰.

8. *Semantik-ustubiy prinsip*: a) *semantik prinsip* soʻz yoki soʻz shakllarining imlosini ularning maʼnolariga tayanib belgilaydi. Masalan, *lola*, *poʻlat* (turdosh otlar) – *Lola*, *Poʻlat* (atoqli otlar), *ishchi* («-chi» kasb oti yasovchi) – *ish-chi?* («-chi» – soʻroq yuklamasi), *senda* («-da» – oʻrin-payt kelishigi affiksi) – *sen-da!* («-da» – kuchaytiruv va taʼkid yuklamasi) kabi; b) *ustubiy prinsip* asosida tuzilgan imlo qoidalari soʻz yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi ustubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *ota*, *ona*, *vatan*, *siz*, *oʻzingiz* kabi soʻzlar yoki grammatik shakllar shu soʻzlar (shakllar) orqali ifodalangan shaxslarga yoki tugʻilib-oʻsgan yurtga, diyorga alohida hurmat-eʼtibor bildirilganda bosh harf bilan yoziladi: *Ota*, *Vatan*, *Ona*, *Siz*, *Oʻzingiz* kabi. Shuningdek, gap ichida *Tinchlik*, *Ozodlik*, *Mehnat*, *Baxt* kabi soʻzlarning baʼzan bosh harf bilan boshlanishi ham ustubiy prinsip talablaridan kelib chiqadi. Masalan, *Yashasin Ozodlik*, *Tinchlik* kabi.

Ogʻzaki nutqda soʻz maʼnosini kuchaytirish maqsadida soʻz tarkibidagi ayrim undoshlarni qavatlantirish (geminatsiya) yoki unli-farni choʻzish kabi holatlar uchrab turadi. Ular yozuvda ham harflarni qavatlantirish

⁶⁰ Faxri Kamol. Oʻzbek orfografiyasi haqida (oʻqituvchilarga yordam). – T.: «Oʻquvpeddavnashr», 1957, 58–62-b.

orqali ifodalanadi: maza va mazza, yashamagur va yashshamagur, rosa va rossa, opa va opa-a kabi. Bunday holatlar negizida ham uslubiy maqsadlar yotadi.

Bob, abzas, gap boshidagi birinchi soʻzning bosh harf bilan boshlanishi koʻproq sintaktik prinsippga tayanadi.

Orfografiyaning semantik-uslubiy prinsiplari V.F. Ivanovanning «принципы русской орфографии» monografiyasida maxsus yoritilgan⁶¹, ammo oʻzbek tilshunosligida bu masala hali yetarli tadqiq etilmagan.

Amaldagi (kirillcha va lotincha) oʻzbek yozuvlari imlo qoidalarining shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik prinsiplarga koʻproq amal qilingan.

60- §. Imlo qoidalari

Hozir Oʻzbekistonda amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) oʻzbek yozuvlaridan foydalanilmoqda. Demak, shu ikki yozuvning imlo qoidalaridan xabardor boʻlish zamon talabidir.

1. Kirillcha oʻzbek yozuvining imlo qoidalari dastlab 1940- yilning 4- iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan⁶² va shu yilning oʻzida «Birlashgan oʻzbek alfaviti va orfografiyasi» nomli toʻplamda eʼlon qilingan. Keyinchalik bu qoidalar yana bir necha marta qayta ishlandi, shular asosida 1952-, 1953-, 1955- yillarda «Oʻzbek orfografiyasining asosiy qoidalari» loyiha tarzida besh marta qayta nashr qilindi, nihoyat, uning 5- nashri 1956- yilning 4- aprelida Oʻzbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi. Hozirgi (kirillcha) oʻzbek yozuvining imlosi ana shu «... qoidalar»ga asoslangan. U quyidagi 5 boʻlimni oʻz ichiga oladi:

1. Ayrim harflarning imlosi (1–30- § qoidalari).
2. Oʻzak-negiz va qoʻshimchalar imlosi (31–55- § qoidalari).
3. Qoʻshma soʻz va soʻz birikmalari imlosi (56–58- § qoidalari).
4. Boʻgʻin koʻchirilishi (59–62- § qoidalari).
5. Bosh harflarning yozilishi (63–72- § qoidalari).

2. Yangi (lotincha) oʻzbek yozuvining imlo qoidalari 1995- yilning 24- avgustida Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning oʻzida «Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalari» nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 boʻlimni oʻz ichiga oladi:

⁶¹ Иванова В.Ф. Принципы русской орфографии. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1977, с. 201–205.

⁶² *Qarang:* Jani orfografiya projekti tasdiqlandi // Qizil Oʻzbekiston, 1940, 9-iyul. Bu sana Faxri Kamolovning yuqoridagi asarida (5- betda) «1940-yilning 10-iyulida» deb koʻrsatilgan.

1. Harflar imlosi:

- Undililar imlosi (1–7- qoidalar).
- Undoshlar imlosi (8–32- qoidalar).
- Asos va qo‘shimchalar imlosi (33–37- qoidalar).
- Qo‘shib yozish (38–50- qoidalar).
- Chiziqcha bilan yozish (51–56- qoidalar).
- Ajratib yozish (57–65- qoidalar).
- Bosh harflar imlosi (66–74- qoidalar).
- Ko‘chirish qoidalar (75–82- qoidalar).

61- §. Amaldagi (kirilcha) va yangi (lotincha) o‘zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar

Amaldagi «...qoidalar» ayrim paragraflari yangi «...qoidalar» ga kiritilmagan. Masalan: 2- paragraf (3- moddasi); 6- paragraf (2 va 3- moddalari); 8- paragraf (1- moddasi); 9- paragraf («ë» harfi), 10- paragraf («ю» harfi), 11- paragraf («я» harfi), 12- paragraf (2- moddasi), 13- paragraf (в > 6 kabi holatlar), 21- paragraf, 22- paragraf (2- moddasi), 26- paragraf (1- moddasi), 27- paragraf, 28- paragraf, 31- paragraf, 40- paragraf, 41- paragraf, 48- paragraf, 49- paragraf, 50- paragraf (2- moddasidagi «y/ю» ga aloqador qism), 52- paragraf, 58- paragraf va boshqalar. Yuqorida berilgan qoidalarning yangi qoidalar to‘plamiga kiritilmaganligi bir qator omillarga asoslanadi: «e» harfining yangi yozuvda faqat «e» unlisini ifodalashi («y»+«e»ni emas), ë, ю, я harflarining yangi alifboda yo‘qligi, ayrim qoidalarning o‘zini oqlamaganligi kabi sabablar shular jumlasidandir.

62- § Yangi to‘plamda yangicha talqinda yoxud jiddiy o‘zgarishlar bilan berilgan qoidalar

1. Rus grafikasi asosidagi o‘zbek orfografiyasida «-uq» («-уқ»), «-iq» («-иқ») qo‘shimchasining imlosi qoidalashtirilmagan, lotin grafikasi asosidagi yangi o‘zbek yozuvi orfografiyasida esa bu qo‘shimchaning imlosiga oid maxsus eslatma bor, unda shunday deyiladi: «Undosh bilan tugab, tarkibida u unlisi bor fe’lga -uq qo‘shiladi: uz-uzuq, yut-yutuq kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchiriq (shuningdek, bulduriq) kabi so‘zlarning uchinchi bo‘g‘inida «i» aytiladi va shunday yoziladi. (q. 33- qoidaning eslatma qismi).

2. Ma’lumki, otlarga egalik qo‘shimchalarining qo‘shilishida har xil holatlar uchrab turadi. Masalan, *bobo* va *avzo* so‘zlariga egalik qo‘shimchasi ikki xil tarzda – *bobo* so‘ziga «-m» va «-ng» shakllarida (*bobom*, *bobong*

kabi), *avzo* soʻziga esa «y+im», «y+ing» shakllarida («o» dan soʻng bir «y» orttirilib) qoʻshiladi: *avzo+y+im*, *avzo+y+ing* kabi. Bunday holatni «u» bilan tugagan ayrim soʻzlarda ham uchratamiz: *uyqu+m*, *uyqu+ng*, ammo *mavzu+y+im*, *mavzu+y+ing* kabi. Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvining imlosida bunday holatlarni meʼyorlashtiruvchi qoidalar yoʻq edi. Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvining imlo tizimida esa yuqoridagi kabi holatlar hisobga olingan. Unda, xususan, shunday qoida berilgan: «o, oʻ, u, e» unilari bilan tugaydigan soʻzlarga egalik qoʻshimchalari quyidagicha qoʻshiladi:

a) koʻpchilik soʻzlarga egalik qoʻshimchalari *-m*, *-ng*, *-si*; *-miz*, *-ngiz* (yoki *-lari*) shaklida tovush orttirmay qoʻshiladi: bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz orzungiz, orzusi kabi;

b) *parvo*, *obroʻ*, *mavqe*, *mavzu*, *avzo* soʻzlariga I, II shaxs egalik qoʻshimchalari qoʻshilganda bir «y» tovushi qoʻshib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim*, *parvoying*; *parvoyimiz*, *parvoyingiz*; *obroʻyim*, *obroʻying*; *obroʻyimiz*, *obroʻyingiz* kabi; III shaxs egalik qoʻshimchasi *parvo*, *avzo*, *obroʻ*, *mavqe* soʻzlariga *-yi* shaklida, *xudo*, *mavzu* soʻzlariga esa *-si* shaklida qoʻshiladi: *avzoyi*, *mavzusi* kabi (dohiy kabi «y» undoshi bilan tugagan soʻzga ham III shaxsda «-si» qoʻshiladi: *dohiyisi* kabi) (q: 35- qoidaning 3- bandi).

3. Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra *шовул* (*shovul*), *овул* (*ovul*), *қувур* (*quvur*) soʻzlarida «v» dan soʻng «y», *шовилламоқ* (*shovillamoq*), *ловилламоқ* (*lovillamoq*), *гувилламоқ* (*guvillamoq*) feʼllarida esa «v» dan soʻng «и» yoziladi. (q. 2- va 50-paragraf qoidalari). Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvida yuqoridagi ot va feʼllar uchun bitta umumiy qoida berilgan, bu qoidaga koʻra taqildiy soʻzlardan yasalgan feʼllarda ham «v» dan soʻng «i» emas, «u» yoziladi: *shovullamoq*, *lovullamoq*, *gurullamoq* kabi. (q: 37- qoidaning 1-bandi).

4. Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosida («...qoida» ning 42- paragrafida) feʼllarning orttirma daraja yasovchi «-dir» qoʻshimchasi jarangli undosh bilan tugagan koʻp boʻgʻinli soʻzlarga «-tir» shaklida qoʻshilishi aytilgan, aslida esa jarangli «z» dan soʻng «-tir» emas, «-dir» qoʻshiladi. Qiyos qiling: *choʻmiltirmoq*, *sevintirmoq*, ammo *tomizdirmoq*, *oqizdirmoq* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvi imlosida bu kamchilikka barham berilgan. Unda shunday qoida bor: «nisbat shaklini yasovchi *-dir* qoʻshimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir boʻgʻinli soʻzlarga (*kel* soʻzidan boshqa), shuningdek *z* undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchidan keyin qoʻshiladi: *quvdir*, *egdir*, *kuldir*, *yondir*, *oʻtkazdir*, *tomizdir* kabi». (q. 37- qoidaning 2- bandi).

5. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida (qoidalarning 34-paragrafida) «Г» yoki «г» bilan tugagan so'zlarga «Г» bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilganda, so'z oxiri va qo'shimcha boshidagi undoshlar, aytilishiga mos holda yozilishi qoidalashtirilgan: *боГ* — *боққа* (*bog' — boqqa*), *моГ* — *моққа* (*tog' — toqqa*), *меГ* — *теккан* (*tog' — tekkan*) kabi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa bunday so'zlar talaffuziga (fonetik prinsipga) ko'ra emas, morfemalarning asl holiga mos ravishda (morfologik prinsip asosida) yoziladi: *bog'ga*, *tog'ga*, *sog'ga*, *og'gan*, *sig'guncha*, *barigga*, *teggan* kabi (qarang: 37- qoidaning «d» bandi).

6. 1956- yil «qoidalarini» ning 43- paragrafiga ko'ra «-гин» («-gin»), «-гир» («-gir»), «-гиз» («-giz»), «-газ» («-gaz») qo'shimchalari jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda aytilishiga muvofiq «-кин» («-kin»), «-қин» («-qin»), «-қир» («-qir»), «-қиз» («-qiz»), «-қиз» («-qiz»), «-каз» («-kaz»), «-қаз» («-qaz») shakllarida yoziladi: *морткин*, *мурткин*, *тушкин*, *мортқиз*, *ўтказ*, *ўткир*, *чопқир* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra «-gin» qo'shimchasi «-k» yoki «-q» bilan tugagan so'zlardan boshqa so'zlarga qo'shilganda, so'z qat'iyatli «-q» bilan tugashidan va qo'shimchalarning bosh tovushi k yoki g z yilishidan qat'iy nazar, «g» bilan yozilishi aytilgan. Qiyos qiling: *морткин* (1956- yil qoidasiga ko'ra), *тортигин* (1995- yil qoidasiga ko'ra), *мурткин* (1956- yil qoidasiga ko'ra), *топқин* (1995- yil qoidasiga ko'ra). Bircuq, «-gir», «-giz», «-gaz» qo'shimchalari bu qoida

7. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining «...asosiy qoidalarida» ikki otdan tuzilgan qo'shma sifatning ajratib yozilishi aytilgan: *дупот* (*ot + ot = qo'shma sifat*), *бодом қовоқ* (*ot + ot = qo'shma sifat*), *ғўза пўчоқ* (*ot + ot = qo'shma sifat*), *қўй қуз* (*ot + ot = qo'shma sifat*) kabi (58- paragraf, 3- qoida). Qo'shma sifatlar imlosiga oid bu qoida amalda o'zini oqlagan yuq. *оромбахш*, *буғдойранг*, *шаҳомбахш* so'zlari «ot + ot = qo'shma sifat» qolipida tuzilgan bo'lishiga qaramay, ayarli barcha imlo lug'atlarida qo'shib yozilgan, *девсифат*, *одамсифат* so'zlari esa (ular ham «ot + ot = qo'shma sifat» qolipida shakllangan) lug'atlarda har xil berilmoqda. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi «qoidalarida» bu tipdagi qo'shma sifatlarning imlosi bir qadar tartib solingan: «qoidalar»ning 38- bandida *xona*, *noma*, *baxsh*, *rang*, *mijoz*, *sifat* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlarning qo'shib yozilishi qayd etilgan: *qabulxona*, *tabriknoma*, *orombaxsh*, *kamquvvat*, *bug'doyrang*, *sovuqmijoz*, *devsifat*, *suvtalab* kabi. (q. 38- qoida). Shu qoida talablaridan kelib chiqqan holda, *havo rang*,

jigar rang, bodom qovoq, qo'y ko'z kabi qo'shma sifatlarning komponentlari ham lotincha o'zbek yozuvida qo'shib yozilishi kerak: *havorang, bodomqovoq, qo'yko'z, jigarrang* kabi.

8. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra *минг бошу* (*ming boshi*), *ўн бошу* (*o'n boshi*), *сўз бошу* (*so'z boshi*) kabilar «birikmalik xususiyatini saqlagan so'zlar sifatida ajratib yoziladi (q. 58- paragraf, 12- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa «qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shilib yoziladi: *mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi*» (q. 46- qoida).

9. 1956- yil «qoidalari»da ikkinchi komponenti «ë» lashgan tovush bilan boshlangan *шер юрак, муз ёрап, уш ёқмас, қўн ёзма* tipidagi so'zlarning ajratib yozilishi aytilgan (q. 58- paragraf, 14- qoida). Lotin grafikasidagi yangi yozuvda bunday so'zlar qo'shilib yoziladi: *sheryurak, muzyorar, ishyoqmas* kabi (q. 39- qoida).

10. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *еру осмон* (*yeru osmon*), *ору номус* (*oru nomus*), *туну кун* (*tunu kun*), *кечаю кундюз* (*kechayu kunduz*), *ёшу қару* (*yoshu qari*), *қўю қўзу* (*qo'yu qo'zi*) kabi juft so'zlarda defis (chiziqcha) qo'yilmaydi (57- paragraf, eslatma). Lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra ham bunday so'zlar ajratib yoziladi, ammo ularning qismlari orasida *-u* (*-yu*) bog'lovchisi kelsa, shu elementlardan oldin chiziqcha qo'yiladi: *do'st-u dushman, kecha-yu kunduz* kabi (51- qoidadagi eslatmaning 2- bandi).

11. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra yil va oylarni (chislolarni) ko'rsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha (defis) yozilmaydi: *1956 йил 22 сентябрь* kabi (47- paragraf qoidasi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra bunday o'rinlarda chiziqcha qo'yiladi: *1991- yilning 1- sentabri, 60- yillar* kabi (56- qoida).

12. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *алла* (*alla*), *қай* (*qay*) elementlari so'zga qo'shib yoziladi: *аллаким* (*allakim*), *аллақандай* (*allaqanday*), *қайбур* (*qaybir*), *қайвақт* (*qayvaqt*) kabi (58- qoida, 13- bandi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *qay* so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *qay kuni*. Agar *qay* so'zi *yoq, yer* so'zlari bilan ishlatilganda, bir «y» tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shilib yoziladi: *qayoqqa, qayerga* kabi (60- qoida).

Izoh: lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek imlosida *алла* (*alla*) komponentli so'zlarga qoida berilmagan, ularga munosabat ham bildirilmagan.

13. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *бир оз* (*bir oz*) ravishi komponentlari ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *biroz* so'zining komponentlari qo'shib yoziladi (60- qoida).

14. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida (yildan-yilga), *кўндан-кўн* (*ko'pdan-ko'p*) tipidagi birliklar just so'zlar doirasida qaralgan, shu bois ularning komponentlari orasida chiziqchanning (defisning) yozilishi qoida lashtirilgan (57- paragraf, 1- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qis mi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalarning komponentlari, shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi ko'pdan *ko'p*, *tekindan tekin*, *yangidan yangi*, *ochiqdan ochiq*, *qizigandan qizigan* asiz) yoziladi (64- qoida).

15. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ning — *нуқтаи назар* (*nuqtai nazar*), *ойнаи жаҳон* (*oynai jahon*), *дарду бедаво* (*dardi bedavo*) kabilarning ajratib yozilishi nazarda tutilgan (58- paragraf, 7- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu qoidaga bitta o'zgarish kiritilgan: endilikda (yangi yozuvda) izofa undosh bilan tugagan so'zlarga «i» shaklida (masalan, *dardi bedavo* kabi), unli bilan tugagan so'zlarga esa «yi» shaklida (masalan, *nuqtai nazar* kabi) qo'shiladi (65- qoida).

16. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi «qoidalarini» ning 69- va 71- paragraflari bir xil hodisaning birikmali nomlarini ikki xil yozishga yo'l ochadi: birikma muhim yig'ilish nomi bo'lganda, uning bosh harf bilan, birikma muhim tarixiy voqea nomi bo'lganda esa undagi birinchi so'z bosh harf bilan, qolganlari kichik harf bilan boshlanadi. *Крим Конференцияси* (69- paragraf qoidasiga mos) — *Крим конференцияси* (71- paragraf qoidasiga mos).

Izoh: birinchi misolda *Qrim Konferensiyasining muhim yig'ilish nomi* ekanligi, ikkinchi misolda esa shu birikmaning muhim tarixiy voqea nomi hisoblanishi nazarda tutilgan.

Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida faqat bittasi saqlangan, unga ko'ra «Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Razon hayiti, Navro'z bayrami kabi» (70- qoida). Demak, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida yashashiga chek qo'yilgan, shu bilan mazkur ikki qoidaning parallel yashashiga chek qo'yilgan, shu bilan mazkur qoidaning izchil bo'lishi ta'minlangan.

17. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosining «Ko'chirish qoidalari» da rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosining berilmagan quyidagi qoidalari bor:

77- qoida: o'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

8 — Hozirgi o'zbek adabiy ili

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: *diagramma, mono-grafiya* kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik* kabi.

79- qoida: ...bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: *ToshDU* kabi.

Izoh: 79- qoidaning bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga (*AQSh, BMT* kabilarga), shuningdek, ko'p xonali raqamlarga (16, 245, 1994, XIX kabilarga) aloqador qismi rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ham bor.

80- qoida: Harflardan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-«A» sinf, V «B» guruh, 110 kg, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81- qoida: Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: «Navro'z-92» (festival), «Oqituvchi-91» (ko'rik tanlov), «Andijon-9», «Termiz-16» (g'o'za navlari), «Boing-767» (samolyot), «Foton-774» (televizor) kabi.

82- qoida: *A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliyev* kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, *v.b.* (va boshqalar), *sh.k.* (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Tekshirish savollari

1. Orfografiya nima? U grafikadan qanday farqlanadi?
2. Orfografiya qoidalarining tuzilishi qanday prinsiplarga asoslanadi?
3. Amaldagi (kirilcha) o'zbek yozuvi imlo qoidalari qachon tasdiqlangan? Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari-chi?
4. Amaldagi «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, paragraflari...).
5. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, modda va bandleri).
6. Amaldagi (kirilcha) o'zbek yozuvi imlosidagi qaysi qoidalar yangi (lotincha) o'zbek yozuvi imlo qoidalari sirasiga kiritilmagan? Sabablari?
7. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida harflar imlosiga oid qanday farqlar bor?
8. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida asos va qo'shimchalar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?
9. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida qo'shma so'zlar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

10. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida chiziqchaning qo'llanishiga did imlodida qanday tafovutlar bor?
11. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida bosh harflar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

Tayanch tushunchalar

Orfografiya – muayan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.

Orfogramma – so'zning yoki so'z formasining imlo qoidasiga mos ravishda yozilgan shakli.

Orfografiya prinsiplari – imlo qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar: fonetik prinsip, fonematik prinsip, morfologik yoki fonematik-morfologik prinsip, grafik prinsip, tarixiy-an'anaviy prinsip, shakliy-an'anaviy yozuv prinsipi, semantik-uslubiy prinsip kabi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI YOZUV TIZIMLARI HAQIDA TARIXIY-XRONOLOGIK MA'LUMOT

Adabiyotlar: 2 [3–22], 10 [114–127], 54 [73–75], 55 [71–74], 66 [19–24], 67 [58–60], 68 [23–27].

63- §. O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish va yozuv tizimlari

O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishga oid manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tili XIX–XX asrlarda⁶³ yoki XX asrning 20–30- yillarida⁶⁴ shakllangan degan qarashlar mavjud. Demak, uning yozuv tizimlarini ham XX asr boshidan to hozirga qadar bo'lgan va bo'layotgan jarayonlar bilan bog'lab o'rganish maqsadga muvofiqdir. Undan oldingi davrlarda qo'llangan yozuvlarni (sug'd, turkiy run, uyg'ur va arab alifbolaridagi yozuvlarni) esa «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi», «Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi» kurslari doirasida ko'zdan kechirgan ma'qul.

⁶³ Шербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода.// Сб. «Академику В.А. Гордлевскому». – М.: 1953, с. 323. *Yana qarang:* Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. – T.: «O'qituvchi», 1995, 23- b.

⁶⁴ Abdurahmonov G'., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti. – T.: «O'zbekiston», 2002, 43- b. *Yana qarang:* G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: 1973, 26- b.

64- §. O'zbek yozuvining XX asr tarixi

O'zbek yozuvining XX asr tarixi murakkab jarayonlarga boyligi bilan xarakterlanadi: bu davrda o'zbek yozuvi bir necha marta tub isloh qilindi bir grafik tizimdan boshqa grafik tizimga ko'chirildi. Jahon xalqlarini yozuv tarixida bunday hodisa kamdan kam uchraydi.

Mavjud manbalar tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek yozuvining XX asr tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi:

1- davr – arab grafikasiga asoslangan yillar (1900–1929)⁶⁵.

2- davr – lotin grafikasiga asoslangan yillar (1929–1940).

3- davr – rus grafikasiga asoslangan yillar (1940–1995).

4- davr – ikki yozuvlilikka (rus va lotin grafikalaridagi yozuvlarga) asoslangan yillar (1995–2010)⁶⁶.

65- §. Birinchi davr (arab grafikasiga asoslangan yillar)

Bu davrning 1916- yilgacha bo'lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga qaratilgan jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e'tibor savod chiqarish, o'qish-o'qitish ishlarini tashkil etish kabi masalalarga qaratiladi, shu maqsadda bir qator o'quv-uslubiy kitoblar yaratiladi: «Ustodi avval» (Saidrasul Saidazizov, 1902), «Birinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1911), «Ikkinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1912), «Turkcha qoida» (M.M. Faxriddinov, 1913), «Rahbari soni» (Abdullaxo'ja Saidmuhammadxo'jayev, 1916) kabi qo'llanmalar shular jumlasidandir. Bunday kitoblarda yozuvni isloh qilish masalalarini ko'rish maqsad qilinmagan, ammo ularni yaratish, shular asosida savod chiqarish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida yozuvni qoidalashtirish, uning alifbosi va imlosini o'zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi sezila borgan, bunday zarurat sezgisi esa, o'ylaymizki, yozuv islohotiga jiddiy zamin hozirlagan.

Yozuv tariximizning 1918- yildan keyingi davrlari alifbo va imloni milliyalashtirish, soddalashtirish, keyinroq esa ularni butunlay boshqa grafik tizimga ko'chirish harakatlarining yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi. Xususan:

⁶⁵ Bu yozuv eski turkiy til (XI–XIII asrlar) va eski o'zbek tili (XIV–XIX asrlar) davrlarida ham qo'llangan.

⁶⁶ Lotin grafikasidagi o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati O'zbekiston Respublikasining 2004- yil 30- apreldagi Qonuniga muvofiq 2005- yilning 1- sentabridan 2010- yilning 1- sentabrigacha uzaytirilgan. *Qarang:* «Xalq so'zi», 2004- yil 26- iyun soni.

1918- yilda Toshkentda til-imlo va adabiyot masalalari bilan shug'ullanuvchi to'garak-seminar — «Chig'atoy gurunji» jamiyati tashkil topadi. Unga Fitrat (Abdurauf Abdurahimov) va Qayyum Ramazonov boshchilik qilishadi. Shu yilning o'zida Turkiston Muxtor Jumhuriyati Maorif Xalq Komissarligida «Turk shu'basi» tashkil etiladi. Bu shu'ba o'zbek maktablari ishi bilan shug'ullanadi, xususan, ta'lim dasturlari va maktab darsliklarini yaratish bo'yicha ish olib boradi. Ish jarayonida alifbo, imlo va istiloh (termin) masalalari bilan bog'liq muammolarga duch kelingan, natijada, shu muammolarni hal etish zarurati paydo bo'lgan⁶⁷.

1919–1920- yillarda «Chig'atoy gurunji» jamiyati alifboni isloh qilish bilan bog'liq qator ishlarni amalga oshiradi: «Bitim yo'llari» kitobchasi yaratiladi, unda arab yozuvini o'zbek tili tovushlari tizimiga moslashtirish lozimligi aytiladi, shu maqsadda alifboga ئو («u» unlisi uchun), ئو («o» unlisi uchun), ئا («a» unlisi uchun), ئى («i» unlisi uchun), ئى («e» unlisi uchun) harflarini kiritish tavsiya etiladi⁶⁸.

1921- yilda Toshkentda 1–5- yanvar kunlari o'zbek alifbosi va imlosi masalalariga bag'ishlangan birinchi O'lka qurultoyi bo'lib o'tadi, unda Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Botu (M.Hodiyev) ma'ruzalari tinglanadi.

Fitrat o'z ma'ruzasida arab alifbosining o'zbek tili xususiyatlariga moslashmaganligini, unda unli tovushlarni ifodalash uchun belgilar yetishmasligini, unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflarning shaklan farqlanmaganligini, har bir harfning to'rt shakli borligini yozuvdagi jiddiy nuqsor deb baholaydi, bunday nomukammalikdan qutulish uchun esa arab alifbosidagi harflarning to'rt xil shaklidan faqat bittasini (so'z boshidagi shaklini) qoldirish, unli tovushlar uchun 6 ta harf belgilash, so'zlardagi ohangdoshlikni yozuvda aks ettirish imkonini yaratish, chet (olinma)

⁶⁷ Bu haqda qarang: Abdullayev Yo'ldosh. Moziy va yangi alifbo. — «O'zbekiston ovozi», 1995- yil, 24- yanvar.

⁶⁸ Bu haqda qarang: Faxri Kamol. O'zbek orfografiyasi. Filologiya fanlari nomzodi darajasini olish uchun dissertatsiya. — T., 1946, 3- b.
Ибраимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования. // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков ... — М.: «Наука», 1972, с.159. Абдуллаев Ф.А., Камалов Ф.К., Абдурахманов Г.А. Узбекский язык // Закономерности развития литературных языков ... — М.: «Наука» 1973, с. 278. Qurbanova M. Fitrat — tilshunos. — T.: «Universitet», 1996- yil, 3–4- b. Yana shu muallif: Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi. — T.: «Universitet», 1997- yil. 11–15-b.

so'zlarni o'zbek tili xususiyatlariga moslab yozish kerakligini aytadi⁶⁹. Bu fikrga Elbek ham qo'shiladi⁷⁰. Ashurali Zohiriy esa Fitratning taklifiga e'tiroz bildirib, chet so'zlarning, xususan, arabcha va forscha o'zlashmalarining arab imlosidagi shakllarini o'zgartirmay yozish ma'qulligini, aks holda bunday so'zlarning ma'nolari o'zgarib ketishi mumkinligini aytadi. Shu tariqa imlochilar ikkiga – yangi imlochilar va o'rta imlochilar guruhiga bo'linib ketadi⁷¹.

Botu (M. Hodiye) arab alifbosidan butunlay voz kechib, lotin grafikasi asosida yangi alifbo tuzish kerakligini aytadi. Bu haqda u shunday deydi: «... Butunlay hozirgi arab harflarini tashlab, ko'p millatlar tomonidan qabul qilingan lotin yozuvini tilimizdagi tovushlarga muvofiq bir holg'o keltirib qabul qilish kerakdir»⁷².

Shu ma'ruzasida Botu o'zining lotin harflari asosida tuzilgan alifbosining loyihasini qurultoy ishtirokchilariga ko'rsatadi, muzokaraga chiqqan S. Usmonxo'jayev Botuning fikrini va loyihasini ma'qullaydi, ammo qurultoy qatnashchilarining ko'pchiligi amaldagi (arabcha) alifboni ayrim tuzatishlar kiritish bilan saqlash kerak degan fikrni quvvatlaydi⁷³.

Qurultoyda yozuv va alifboga oid quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. Bu vaqtga do'vr o'zbeklar orasida yurub kelgan yozuvlar yo'lsiz va qoidasiz bo'lg'onligidan, qo'nferans yozuvlarimizni isloh etiluvini tilaydir.
2. Imlomizning islohi uchun olti cho'zg'uli imlo qabul etilsa.
3. Harf-cho'zg'ularimiz ayri-ayri shaklda bo'lur.
4. O'zbek so'zlarida qalinlik va ingichkalik qoidasi qabul etilsun.
5. Harflarning hammasi ikki turli shakldan bir turli shaklga tushirulsin.
6. Tilimiz orasiga kirib qolg'on yot so'zlar o'z harflarimiz bilan yozilsun»⁷⁴.

1922- yilda Toshkentda Turkiston Respublikasi «O'zbek madaniyati va maorifi xodimlari qurultoyi» bo'lib, unda imlo masalalari bo'yicha

⁶⁹ Bu haqda qarang: Qurbonova M.M. Fitratning tilshunoslik merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – T., 1993, 55–56-b. Ибрагимов С. Орфография узбекского языка // Орфография тюркских литературных языков. – М.: «Наука», 1973, с. 22.

⁷⁰ Elbek. Yozuv yo'llari. – T.: Turkiston jumphuriyati davlat nashriyoti, 1921, 29- b.

⁷¹ Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 56- b.

⁷² Qarang: 1921- yil yanvarda bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til vas imlo qurultoyining chiqorg'on qarorlari. – T.: «Turkdo'nashr», 1992, 22- b. Abdullayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola.

Yana shu muallif: Xamrohim (Hamrohimi). – T.: «O'qituvchi», 1996, 9- b.

⁷³ Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 59-60-b.

⁷⁴ 1921- yil yanvarda bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til va imlo qurultoyining chiqorg'on qarorlari. – T.: «Turkdo'nashr», 1992, 19- b.

Shokirjon Rahimiy, Ne'mat Hakim va Y.D. Polivanov ma'ruzalari tinglanadi. Shokirjon Rahimiy o'z ma'ruzasida til va yozuvning ijtimoiy hayotdagi roli xususida gapirib, shunday deydi: «Har qaysi ulusning adabiyotining tugallashmasi shu ulusning til va yozuvining tartiblik va yo'sunlik bo'lishiga bog'liqdir. Tartibsiz va qoidasiz til, yozuv bo'yicha tuzilgan adabiyotning bir kun emas bir kun bitishiga hech gumon yo'qdir. Til jon bo'lsa, yozuv uning badanidir. Sog' bo'lmag'on bir tanda jonning yashamog'i qiyindir. Bizning yozuvimiz kasal. Buning ilojiga tezdan kirishilmasa ish havplidir».

Qurultoyda yozuvni lotin alifbosiga ko'chirish masalasi ham ko'riladi, hatto lotin harflari asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbosi (loyiha) kengash ishtirokchilariga ko'rsatiladi.

Yuqoridagi takliflar muhokama qilib bo'lingach, quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. O'zbek imlosini isloh qilish zarur: bunda o'qish va yozishga o'rgatishni yengillashtirish nazarda tutilishi, ayni vaqtda tegishli ilmiy asoslar va bu sohadagi yangi yo'nalishlar e'tiborga olinishi kerak.

2. Lotin alifbosi o'zbek tili uchun to'liq yaroqli ekanligini e'tirof qilib, bu ishni hozirda amalga oshirishdagi katta qiyinchiliklarni hisobga olib, bu ish kelajakning vazifasi ekanligi ko'rsatilsin, hozirda esa arab alifbosini isloh qilish bilan kifoyalanilsin. (Bu qarorda o'zbek tili unilalarining soni 6 ta, undoshlarining soni esa 23 ta ekanligi qayd etilgan⁷⁵.)

1922- yilning 5- dekabrda Ozarbayjon turk yangi alifbo qo'mitasi Turkiston Maorif Xalq Komissarligiga yangi (lotincha) turkiy alifbo loyihasini yuboradi⁷⁶.

1923- yilda Buxoroda 9–10- oktabr kunlari O'rta Osiyo o'zbeklarining alifbo va imlo masalalariga bag'ishlangan birinchi konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda 1922- yildagi qaror asosida isloh qilingan yangi arab alifbosi qabul qilinadi. Alifboga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz: unilalar uchun – ئو («u»), ئو («o'»), ئا («o»), ئه («a»), ئي («i»), ئى («e») harflari; undoshlar uchun – ب («b»), پ («p»), ت («t»), ج («j»), چ («ch»), ح («h»), خ («x»), د («d»), ر («r»), ز («z»), ژ («j»), س («s»), ش («sh»), غ («g»), ف («f»), ق («q»), ك («k»), گ («g»), ك («ng»), ل («l»), م («m»),

⁷⁵ Abdullayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola. Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 58- b.

⁷⁶ Abdullayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola. Yana shu muallif: Хамроҳим (hamrohim), 10- b.

ن («n»), و («v»), ه (ruscha «a»), ی («y»), harflari. Arab tilining spetsifik tovushlarini ifodalab kelgan ث («se»), ذ («zol»), ص («sod»), ض («zod»), ط («to»), ظ («zo»), ع («ayn») harflari bu alifboga kiritilmaydi. Konfere-nsiyada yangi alifbo bilan birga imlo qoidalari ham qabul qilinadi⁷⁷, bu alifbo va imlo qoidalari Turkiston Maorifi Komissarligi tomonidan 1923-yilning 18- oktabrida tasdiqlanib, 1929- yilgacha amalda qo'llanib keladi⁷⁸.

1924- yilning 11- aprelida Maorif Xalq Komissarligida alifbo masalalariga bag'ishlangan maxsus majlis o'tkaziladi. Unda Moskvadan yuborilgan lotin alifbosi (turkiy xalqlar uchun tavsiya etilgan loyiha) muhokama qilinadi⁷⁹.

1925- yilning 29–31- noyabrida Samarqandda til mutaxassislari va o'zbekshunoslar kengashi o'tkaziladi. Unda yozuvga oid quyidagi qaror qabul qilinadi: «Bugun ishlatilmoqda bo'lgan imlomizning yetishmasliklariga qaramasdan aytish mumkinki, ko'p imlolardan mukammaldir ... shuning uchun-da boshqadan bir lotin harf va imlosi masalasini ko'tarish ortiqchadir»⁸⁰. «Butun turk olamining ko'pchiligi tomonidan arab harflari asrlardan beri ishlatilib kelib, turklarning aksariyatining tarix va adabiyot bilan bog'langanligini e'tiborga olib, biz, turklar uchun arab harflarini olishni muvofiq topamiz»⁸¹.

1926- yilning 26- fevral–6- mart kunlari Bokuda turkologlarning birinchi Butunittifoq qurultoyi bo'lib o'tadi, unda arab va rus grafiklari asosida ish ko'rayotgan turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish masalasi ko'riladi. Qurultoyda turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish taklifi ma'qullanadi, bu taklifning har bir Respublikada maxsus ko'rib chiqilishi tavsiya etiladi. Ana shu tavsiyadan so'ng O'zbekistonda lotin grafikasiga ko'chish harakati ancha tezlashadi. Chunonchi, «Maorif va o'qituvchi» jurnalida chiqqan bir maqolada bu haqda shunday deyiladi: «Nima uchun arabdan lotinga o'tish kerak?». Shu so'roqqa qisqa qilib shunday javob beramiz:

⁷⁷ *Bu haqda qarang:* Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Ko'rsatilgan to'plam, 160- b va 172–173- b.

⁷⁸ Ибрагимов С.И. Yuqoridagi to'plam, 160- b.

⁷⁹ *Qarang:* Abdullayev Yo'ldosh. Moziy va yangi alifbo. // «O'zbekiston ovozi», 1995- yil, 24- yanvar. *Yana qarang:* O'zDMA, 34- fond, saqlanish birligi 1188, 74- b.

⁸⁰ *Qarang:* «Maorif va o'qituvchi» jurnali, 1925, 9–10- son, 121- b. *Yana qarang:* Faxri Kamol. O'zbek orfografiyasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – T., 1946, 3–4- b.

⁸¹ *Qarang:* «Maorif va o'qituvchi» jurnali, 1925, 11–12- son, 141–143- b. *Yana qarang:* Фахри Камол. Ko'rsatilgan dissertatsiya. – T., 1946, 3–4- b.

1. Arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir.

2. Arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyida turadir. Arabda nuqtalar, alomatlar, bosh, o'rta va so'nggi harflar bordir. Lotin esa bulardan uzoqdir.

3. Arab alifbosi o'qitish, o'rganish ishida lotindan ortda turg'oni, texnika tomonining buzuqligi ustiga stenografiya, teleografiya ishida ham to'sqinlik qiladir»⁸².

1926- yilning 19–21- mayida Samarqandda o'zbek ziyolilarining alifbo muammolariga bag'ishlangan ilmiy kengashi bo'lib o'tadi va kengash qaroriga binoan yangi alifbo loyihasi tuziladi, O'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi tomonidan tasdiqlanadi⁸³.

1926- yilning 10- iyunida O'zbekiston Ijtimoiy Sho'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi bo'lib o'tadi. Unda yangi alifboga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish maqsadida Ijroiya Qo'mita huzurida O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy qo'mitasini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Shu qarorga ko'ra yangi alifbe Markaziy qo'mitasining 44 kishidan iborat tarkibi va uning a'zosi (Y.Oxunboboev) belgilanadi⁸⁴.

1926- yilning 16- oktabrida O'zbekiston Ijroiya Sho'rolar Jumhuriyati Markaziy Qo'mitasi o'zining 88-sonli qarori bilan yangi alifbo Markaziy va mahalliy qo'mitalari nizomini tasdiqlaydi. Bu Nizomda Markaziy va mahalliy qo'mitalar strukturasi, tuzilishi va vazifalari belgilanadi⁸⁵.

1927- yilning iyun oyida Bokuda yangi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi o'zining birinchi plenumini o'tkazadi. Unda lotin grafikasi asosida tuzilgan birlashgan turk alifbosi qabul qilinib, barcha turkiy Respublikalarga tarqatiladi. 6- rasmda shu alifbodan ko'chirma nusxa keltiriladi.

1928- yilning yanvarida Toshkentda Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo'mitasining ikkinchi plenumi bo'lib o'tadi. Plenumda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish yo'lida uchrayotgan to'siqlarni yengib, alifbo islohotini tezlashtirish kerakligi alohida ta'kidlanadi. Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo'mitasining ikkinchi plenumidan so'ng yangi o'zbek

⁸² In'omov R. Lotin alifbosi uchun kurash // «Maorif va Oqitg'uvchi» jurnali, 1926, 3-son. 5- b.

⁸³ Qarang: «Maorif va Oqitg'uvchi» jurnali, 1926, 5-son, 50- b.

⁸⁴ Bu haqda qarang: Постановление 4-сессии ЦИК Совета Узбекистана 1-го созыва «О необходимости введения новоузбекского (латинского) алфавита, об образовании Комитета по введению ново-узбекского алфавита» // Центральный Архив АН Республики Узбекистан. Фонд №4, опись №2, ед. хр. 14, с. 1–3. Yana qarang: «Maorif va Oqitg'uvchi» jurnali, 1926, 5. son, 53- b.

⁸⁵ Положение о центральных и местных комитетах по введению нового узбекского (латинского) алфавита // Постановление Центрального Исполнительного Комитета советов Узбекской Республики от 16 октября 1926 г. за № 88. — Центральный Архив АН Республики Узбекистан. фонд №4, опись №2, ед. хр. 14, с. 6–8.

o a	B b	C c	ç ç	d d	e e
o o	f f	g g	h h	i i	b b
J j	k k	l l	m m	n n	ñ ñ
o o	o o	p p	q q	of of	r r
S s	t t	u u	v v	x x	y y
Z z	Z z	S s	apostrof ma'ym		
o'zbek jangi alifbe markazi qo'mitasi					

6- rasm.

(lotin) alifbosi Markaziy Qo'mitasi ham o'zining ikkinchi plenumini o'tkazadi, bu plenumda yangi o'zbek alifbosini amalga kiritishning besh yillik rejasi tasdiqlanadi⁸⁶.

1928- yilning 7- martida O'zbekiston Respublikasi 2- chaqiriq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Oliy Kengashining 3- sessiyasi yangi o'zbek alifbosi Markaziy Qo'mitasining hisobotini va 5 yillik rejasi haqidagi axborotini tinglaydi hamda bu ishni amalga oshirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi.

Sessiya majlisining bayonnomasida (uning 6- moddasida) qayd etilishicha, O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi yangi o'zbek alifbosini Davlat alifbosi deb tan oladi va bu haqda maxsus qaror tayyorlab, uni matbuotda e'lon qilishni Markaziy Ijroiya Qo'mita Prezidiumiga topshirdi⁸⁷.

1928- yilning 11- avgustida O'zbekiston Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasi shu yilning 7- martida bo'lib o'tgan sessiya topshirig'ini amalga oshirish maqsadida 123- sonli maxsus qaror qabul qiladi. Qarorga

⁸⁶ Краткие тезисы для доклада о работе ЦК НУА // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №1, ед.хр. № 2, с. 1-6.

⁸⁷ *Bu haqda qarang:* По докладу о пятилетнем плане введения нового узбекского (латинского) алфавита // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись № 2, ед. хр. 14, с. 14-16.

binoan yangi (lotinlashtirilgan) o'zbek alifbosi *Davlat alifbosi* deb e'lon qilinadi hamda bu alifboga asta-sekin (bosqichma-bosqich) o'tish tartibining yangi alifbo Markaziy Qo'mitasi rejasiga muvofiq amalga oshirilishi lozimligi ko'rsatiladi. Bu qarorga yangi alifboga to'la o'tishni 1932- yilning oxirigacha yakunlash nazarda tutiladi⁸⁸.

1928- yilning 1- Iekabrida O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi o'zining 209- sonli qarori bilan shu yilning 11- avgustida qabul qilingan 123- sonli qaroriga o'gartirish kiritadi, bu yangi (209-sonli) qarorda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish muddatini 2 yilga qisqartirish (uni 1930- yilning 1- yanvarigacha tugallash) nazarda tutiladi⁸⁹.

66- §. Ikkinch davr (lotin grafikasiga asoslangan yillar)

Ikkinchi davr. Bu davr lotinlashtirilgan o'zbek yozuviga to'la o'tish bilan boshlanadi.

1929- yilning 15-23- mayida Samarqandda Respublika til-imlo konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda asosan 3 ta masala — adabiy til, istiloh (termin) va imlo masalalari ko'riladi. Bu konferensiyada adabiy til me'yorlarini belgilashda singarmonizmli qishloq shevalarining xususiyatlarini hisobga olish lozimligi haqida takliflar bo'ladi, shu asosda alifboda ham unilarni fodalovchi 9 harfning bo'lishi ma'qullanadi; alifboga bosh harflar qo'shilad va harflar tartibi belgilanadi⁹⁰.

1929- yilning 10-avgustida O'zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi kollegiyasining yig'ilishi bo'lib, unda may oyida bo'lib o'tgan til-imlo konferensiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalari tasdiqlanadi⁹¹. «Qoidalar» 29 moddadan iborat bo'lib, ularda singarmonizmli sheva xususiyatlarini

⁸⁸ Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита — государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд № 4, опись № 2, ед. хр. 14, с. 9—10.

⁸⁹ О дополнении постановления Центрального Исполнительного Комитета от 11 августа 1928 года №123 «Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита — государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств» статьей 12-ой // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд № 4, опись № 2, ед. хр. 14, с. 11.

⁹⁰ *Bu haqda qarang:* Til va imlo konferensiyasining qarorlari. — T.: «O'zdamnash», 1930. *Yana qarang:* Jomonov Rashan. Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 5- son, 19—24- b. Faxri Kamol. Ko'rsatilgan dissertatsiya. 6—7- b.

⁹¹ *Bu haqda qarang:* Ибрагимов С. Орфография узбекского языка // Орфография тюркских литературных языков. — М.: «Наука», 1973, с. 222.

yozuvda ifodalashga ko'proq o'rin beriladi. Yozuvning ayni shu ji jamoatchilikda e'tiroz tug'diradi, bu e'tiroz 1933-yilda o'zbek orfografi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi⁹².

1934- yilning yanvar oyida Toshkentda o'zbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika Qurultoyi o'tkaziladi, unda alifbodan 3 ta harf (ø, y, ь) chiqariladi, natijada «o» – «ø», «u» – «y», «i» – «ь» juftliklari o'rnida «o», «u» va «i» harflarining o'zini qo'llash qoidalashtiriladi, biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga to'la barham berilmaydi: «a» bilan «ə» harflarining qo'llanishidagi noizchiliklar, «-ga» va «-oʻa», «-gan» va «-oʻan», «-gac» va «-oʻac», «-lik» va «-liq» ... kabi ko'p variantlilikning yozuvda saqlanganligi jonli til bilan imlo o'rtasida jiddiy tavofutlarni yuzaga keltiradi, izchil va barqaror savodxonlikni ta'minlash ishiga xalaqit beradi.

1938- yilning boshlarida O'zbekiston Fanlar Komitetining A.S. Pushkin nomli Til-adabiyot institutida A.K. Borovkov (rahbar), Olim Usmonov, Faxri Kamolov, B. Avizovlardan iborat maxsus mualliflar guruhi tuzilib, unga lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi va orfografiyasini matbuotda bildirilgan fikrlar asosida qayta ko'rish va takomillashtirish vazifasi yuklatiladi⁹³.

1938- yilning 9- dekabrda lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi va imlosining yuqoridagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan yangi loyihasi muhokama uchun matbuotda e'lon qilinadi⁹⁴. Loyihada alifbo sirasiga quyidagi o'zgarishlar kiritilganligini ko'ramiz: a) «ə» harfi alifbodan chiqariladi, uning vazifasi «a» harfiga yuklanadi; b) kuchsiz lablangan «o» unlisi uchun alifboga usti chiziqli «a» harfi kiritiladi; d) alifbodagi harflar tartibi qisman o'zgartiriladi: ç, q, oʻ, h, η harflari alifbo oxiriga olinadi. Natijada alifbo loyihasi quyidagi 30 harfdan tarkib topadi: a, b, v, g, d, e, z, z, i, j, k, l, m, n, a, o, p, r, s, t, u, f, x, c, ş, oʻ, q, ç, h, η, ' (apostrof).

Loyihada bevosita imlo bilan bog'liq o'zgarishlar borligi ham ma'lum bo'ladi: «-gan» va «-oʻan», «-gac» va «-oʻac», «-gunca» va «-oʻunca», «-ga» va «-oʻa», «-mak» va «-maq», «-rak» va «-raq» kabi juft qo'shimchalarning ingichka va yo'g'on variantlaridan faqat bittasi imlo uchun standart sifatida belgilanganligini, *kşi*, *pcaq* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inida qisqa «i»

⁹² O'zbek adabiy tilining birlashgan yangi imlo loyihasi. – T., 1933- yil.

⁹³ *Bu haqda qarang:* Отчёт о работе научно-исследовательского института языка и литературы им. А.С.Пушкина при Комитете наук СНК (за 1-й квартал, 1938 год) // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд № 4, опись № 2, ед. хр. № 29, стр. 27, 43–44.

⁹⁴ *Qarang:* «O'qituvchilar gazetasi», 1938- yil, 9- dekabr.

lisining yozilishi (*kisi, picaq kabi*), *jazuci, toquci* kabi so'zlarning *jazuvci, quvci* shaklida bir «v» qo'shib yozilishi qoidalashtirilganligini ko'ramiz.

1938-yilning 12-dekabrda yuqoridagi loyiha A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix instituti ilmiy kengashida muhokama qilinadi, ammo bu muhokama paytida yozuvni rus grafikasiga ko'chirish kerakligi haqida ham takliflar bo'ladi: bunga mamlakatda rus grafikasiga o'tish jarayoni ommaviy tus olganligi asos qilib ko'rsatiladi. Darhaqiqat, 1936–38-yillar orasida 30 ga yaqin xalqning (abazin, avar, adigey, bolqor, buryat, darg'in, yoqut, ingush, cherkes, koryak, lak, lezgin, nanay, nenes, no'g'ay, oltoy, bsetin, tatar, xakas, chechen, chukchi, shor, even, evenk, eskimos, qorachay, qrim-tatar, qumiq xalqlarining) yozuvlari rus grafikasi tizimiga ko'chirib bo'lingan, boshqa Ittifoqchi Respublikalarda esa bu jarayonga tayyorgarlik boshlangan edi. Institutning ilmiy kengashi shu omilni hisobga olib, rus grafikasiga o'tish bo'yicha takliflar tayyorlashni Olim Usmonovga topshiradi⁹⁵.

1939-yil, aytish mumkinki, rus grafikasi asosidagi o'zbek alifbosini shakllantirish yili bo'lgan: shu yilning boshida bu alifboni (shuningdek, orfografiyani ham) tuzish ishi A.S.Pushkin nomli Til, adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish esa F.Kamolov, G.Nosirova va Z.Ma'rufovlarga topshiriladi⁹⁶.

1939-yilning 25–27-mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga bag'ishlangan respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi o'zbek orfografiyasining 1938-yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari ko'rilgan bo'lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tish vaqti kelganligi albhida ta'kidlanadi⁹⁷.

1939-yilning 13-oktabrida Toshkentda poytaxt ziyolilarining shahar partiya komiteti tomonidan uyushtirilgan yig'ilishi bo'ladi. Unda rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosiga ko'chish masalasi ko'riladi. Yig'ilish qarorida

⁹⁵ *Qarang:* Протокол совещания научных работников УзНИИЯЛ им А.С.Пушкина// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед. хр. № 30, стр. 9–10.

⁹⁶ *Qarang:* Тематический план работы Института языка и литературы на 1939 год// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед. хр. № 33, с. 110.

⁹⁷ *Qarang:* A.S.Pushkin nomidagi Til-adabiyot ilmiy tekshirish instituti huzurida o'zbek Yangi orfografiyasi va uning muhokamasi haqida chaqirilgan sessiyaning stenogrammasi. 1939-yil, 25–27-mart. T. // Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Markaziy arxivini, fond №4, oпись, №1, ед. хр. №19. 1–39- b.

bu haqda shunday deyiladi: «Biz, intelligensiya yig'ilishining qatnashchilari, bu eng muhim masalani mehnatkashlarning keng muhokamasiga qo'yishni tabriklaymiz va o'z vaqtida qilinayotgan ish deb topamiz.

Biz O'zbekiston Hukumatidan lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi alifbega o'tishni tezlashtirishni so'raymiz»⁹⁸.

1939- yilning 22- oktabrida O'zbekiston Xalq Komissarlari Kengashi Raisining o'rinbosari Qori Niyozov huzurida rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosining proektini muhokama qilishga bag'ishlangan yana bir muhim kengash bo'lib o'tadi. Unda Faxri Kamolov proekt haqida doklad qiladi. Muzokaraga chiqqanlar proyektini asosan ma'qullab, uni tezroq omma muhokamasiga qo'yish va joriy qilish zarurligini aytishidi.

1939- yilning 23- oktabrida «O'qituvchilar gazetasi»da «O'zbek adabiy tilining rus grafikasi asosidagi yangi alfaviti» nomli bosh maqola chop etiladi. Unda shunday deyiladi: «Hozirgi kunda RSFSR da 36 millat rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chdi. Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog'iston va boshqa qardosh respublikalar yangi alfavitga o'tish oldida turadilar...». «Rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga o'tish – kelajakda ham shakl, ham mazmun jihatdan bir ... madaniyat va tilga qo'shilib ketuvchi o'zbek xalqi madaniyati va tilining taraqqiyotini tezlatish demakdir».

1939- yilning 18- noyabrida matbuotda «Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbesi» ning proekti muhokama uchun e'lon qilinadi. Unga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz; a, б, в, г, д, е (ё), ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, ъ, қ, қ, ф, h, н.

1940- yilning 26–28- martida Toshkentda yangi o'zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga bag'ishlangan Respublika ilmiy kengashi bo'lib o'tadi. Kengash alifbo loyihasi bo'yicha bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga quyidagi o'zgarishlarni kiritadi: a) «ы» va «ш» harflari alifbodan chiqariladi; b) «ч», «h», «ъ» harflari «ж», «х» va «ѝ» bilan almashtiriladi; d) «ё» mustaqil harf deb belgilanadi. Natijada loyiha quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ъ, ы, ь, э, ю, я, ѝ, ж, қ, ф, х, н⁹⁹.

⁹⁸ *Qarang:* «O'qituvchilar gazetasi». 1939- yil, 23- oktabr.

⁹⁹ *Qarang:* O'zbekiston maorif xalq komissarligi tomonidan yangi o'zbek orfografiyasini qabul qilish (rus grafikasi asosida) yuzasidan chaqirilgan kengash majlisining stenogramma hisoboti // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг марказий архиви, фонд №4, опись, №1, ед.хр. №19. 335- б.

67- §. Uchinchi davr (rus grafikasiga asoslangan yillar)

Uchinchi davr: 1940- yilning 5-8- mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining I- chaqiriq III sessiyasi bo'lib o'tadi. Sessiya o'zining 8- maydagi yig'ilishida rus grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosining 35 harfdan iborat quyidagi loyihasini tasdiqlaydi: a, b, v, g, d, e, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ь, ь, э, ю, я, ў, қ, ғ, ҳ.

Oliy Kengash O'zbekistonning barcha xalq komissarliklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar deputatlari kengashlarining oblast ijroiya komitetlariga respublikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifbega ko'chish ishlarining hammasini ikki yil ichida o'tkazish, bu ishni 1942- yilning 1- yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi¹⁰⁹.

1940- yilning 4- iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi yig'ilishida «O'zbek adabiy tilining orfografiyasi» (loyiha) ham ba'zi o'zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi¹⁰¹. Shunday qilib, o'zbek yozuvi tarixining yangi bosqichi — rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940—1941- o'quv yilida maktablarning quyi sinflarida o'quv jarayoni yangi yozuvga ko'chiriladi.

1941—1942- o'quv yilida maktablarning yuqori sinflarida ham o'quv jarayoni yangi (kirilcha o'zbek) yozuvga ko'chiriladi.

1943—1946- yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. Shu yillar ichida yozuv imaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ularga g'ayri qonuniy o'zgarishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga yetarli amal qilmasslik kabi nuqsonlarga yo'l qo'yilayotganligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946- yilda orfografiya qoidalarining yangi to'plami yaratiladi, imlo lug'ati va qiyin so'zlar lug'atini tuzishga kirishiladi.

1947—1950- yillarda A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi: bu komissiya 1946- yilda tuzilgan va nashr ettirilgan qoidalar to'plamini matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

1950—1952- yillarda til va imlo masalalariga bag'ishlangan bir necha konferensiya va kengashlar bo'lib o'tadi. Ularda orfografiya loyihasi bo'yicha bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

¹⁰⁹ Bu haqda qarang: Стенографический счёт заседания 3-ей сессии Верховного Совета на узб. яз. с приложением, т. 6 // Центральный Архив Республики Узбекистан, ОФОР, фонд 2454, № описи 1, ед. хр. 361 с. 1—264.

¹⁰⁰ Qarang: Yangi orfografiya proyektini tasdiqladi // Qizil O'zbekiston, 1940- yil, 9- iyul soni.

1953–1955- yillarda matbuotda bilingan tanqidiy fikrlar va takliflar asosida «O‘zbek orfografiyasi asosiy qoidalarining bir necha yangi loyihalari yaratiladi, ulardan so‘nggisi O‘zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumiga topshiriladi.

1956- yilning 4- aprelida «O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» (qayta ishlangan va takomillashtirilgan va) Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi [133]nti) O‘zbekiston Oliy Kengashi

1956–1990- yillarni rus grafikasiga jiddiy sinov yillari bo‘ladi deb baholash moslangan o‘zbek yozuvi uchun imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin: bu yillar ichida alifbo va anchagina kamechiliklari borligi ham ma’lum bo‘lgan jihatlari bilan birga, ayrim milliy tovushlari uchun maxsus im bo‘lib qoldi: o‘zbek tilining orfografiyaning ortiq darajada rus harflarining yo‘qligi, grafika va moslashtirilganligi bir qator mutaxassislarining fonologik xususiyatlariga baholanib kelindi. [Bu haqda qarang: 56, 57; 59, -45–47; 60, -36–38; 61, -64–67; 36–39; 57, -54–57; 58, -55–62, -60–61].

1990–93- yillarda o‘zbek yozuvi muammasi bilan bog‘liq yangi davr boshlandi: bu davrda ruschalashtirish sistemadagi alifbo bilan almashtirish g‘oyasi paydo bo‘ladi va shu g‘oya atrofida to‘rt xil yo‘nalish shakllanadi. *Birinchi yo‘nalish* tarafdorlari o‘zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitga ko‘chirish masalasini o‘rtaga qo‘yadi; *Ikkinchi yo‘nalish* tarafdorlari arab grafikasidagi eski o‘zbek yozuviga qaytishni yoxud uni (eski yozuvni) ma’lum vaqt davridagi yozuv bilan parallel qo‘llashni, shu tarzda bu ikki yozuvdan birining tanlanishini vaqt ixtiyoriga berishni taklif qiladilar; *Uchinchi yo‘nalish* tarafdorlarining aniq shakllangan xulosa va takliflari bo‘lmasa-da, ularning fikrlarida qadimgi turkiy (urxun) alifbosini tiklashga moyillik bordek tuyuladi. *To‘rtinchi yo‘nalish* tarafdorlari esa amaldagi alifboni ma’lum o‘zgarishlar bilan saqlash kerakligini aytishadi.

Yuqoridagi yo‘nalishlarning tarafdorlari o‘rtasidagi bahslar, oxir oqibatda, o‘zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga ko‘chirish g‘oyasining ustun kelishi bilan yakunlanadi [61, -64–7; 62, -60–61].

68- §. To‘rtinchi davr (ikkinchi o‘zuvlilik yillari)

1993- yilning 2- sentabrda o‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n uchinchi sessiyasi «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida» qonun qabul qiladi. Qonunga muvofiq yangi o‘zbek alifbosining tarkibi quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilanadi. b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, Q, r, s, t, u, v, x, y, z, ç, g‘, j, ñ, ò, s,) tutuq belgisi (apostrof) [135].

1995- yilning 6- mayida O'zbekiston Oliy Majlisi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi qonunga o'zgartirish kiritadi. Unda shunday deyiladi:

1. 1- moddadagi «31 harf va 1 ta tutuq belgisi (apostrof)» dan so'zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi» so'zlari bilan almashtirilsin.

2. Cc, Jj harflari mustaqil belgi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. Öö harfi O'o' shaklida, Ğğ harfi G'g' shaklida, Şş harfi Sh sh shaklida, Çç harfi Ch ch shaklida, Ññ harfi Ng ng shaklida, Q harfi belgisi q shaklida ifodalansin.

4. Aa, Ii, Gg, G'g', Qq, O'o', Zz harflari va Ch ch harflari birikmasining yozma shakli tegishlicha *Aa Ii Gg Ğğ Qq Öö Zz Ch ch* tarzida ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
I. KARIMOV.

Shunday qilib, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining o'zgartirilgan yangi varianti quyidagi ko'rinishda tasdiqlandi:

Bosma	Yozma	Harf nomi	Kiril. harflar	Bosma	Yozma	Harf nomi	Kiril. harflar
Aa	<i>Aa</i>	a	А	Qq	<i>Qq</i>	qe	Қ
Bb	<i>Bb</i>	be	Б	Rr	<i>Rr</i>	er	Р
Dd	<i>Dd</i>	de	Д	Ss	<i>Ss</i>	es	С
Ee	<i>Ee</i>	e	Э	Tt	<i>Tt</i>	te	Т
Ff	<i>Ff</i>	ef	Ф	Uu	<i>Uu</i>	u	У
Gg	<i>Gg</i>	ge	Г	Vv	<i>Vv</i>	ve	В
Hh	<i>Hh</i>	he	Х	Xx	<i>Xx</i>	xe	Х
Ii	<i>Ii</i>	i	И	Yy	<i>Yy</i>	ye	Й
Jj	<i>Jj</i>	je	Ж	Zz	<i>Zz</i>	ze	З
Kk	<i>Kk</i>	ke	К	O'o'	<i>Öö</i>	o'	Ў
Ll	<i>Ll</i>	el	Л	G'g'	<i>Ğğ</i>	g'e	Ғ
Mm	<i>Mm</i>	em	М	Sh sh	<i>Şş</i>	she	Ш
Nn	<i>Nn</i>	en	Н	Ch ch	<i>Çç</i>	che	Ч
Oo	<i>Oo</i>	o	О	Ng ng	<i>Ññ</i>	nge	Њ
Pp	<i>Pp</i>	pe	П				

1995- yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvining asosiy imlo qoidalari ham tasdiqlanadi. (137)

Yuqorida keltirilgan qonunni amalga oshirish bo'yicha qabul qilingan qarorda (Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995- yil, №6, 120- mudda) ko'rsatilishicha, o'zgartirilgan yangi alifboga to'la o'tish muddati 2005- yilning 1- sentabriga qadar uzaytiriladi [136].

2004- yilning 30- aprelida O'zbekiston Respublikasining «... ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» gi Qonuni qabul qilinadi. Unga ko'ra lotin o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati 2005- yilning 1- sentabridan 2010- yilning 1- sentabrigacha ko'chiriladi, shu tariqa O'zbekistonda ma'lum muddat ichida (1995–2010- yillar orasida) o'ziga xos yangi vaziyat – ikki yozuvlilik holati yuzaga keltiriladi.

Tekshirish savollari

1. O'zbek xalqi XX asrda qanday yozuvlardan foydalangan?
2. Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuviga qaysi yillarda qanday o'zgartirishlar kiritilgan?
3. Arab grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan nechanchi yilgacha foydalanildi?
4. Arab grafikasidan lotin grafikasiga ko'chish jamiyoni qanday kechdi?
5. Lotin grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosiga yo'l-yo'lakay qanday o'zgartirishlar kiritildi?
6. Rus grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosi qachon qabul qilindi?
7. Rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlandi?
8. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan yangi yozuvga o'tish g'oyasi qachon yuzaga kelqi? Sabablari?
9. Yangi (lotincha) o'zbek alifbosining birinchi va ikkinchi variantlari qachon qabul qilinqi?
10. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlangan?

Tayanch tushunchalar

Chig'atoy gurungi – 1918- yilda Toshkentda tashkil topgan ma'rifat-shug'ullanganlar jamiyati. U o'zbek tili va uning imlosi masalalari bilan shug'ullangan.

Yangi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi – Sobiq Ittifoqda turkiy xalqlarning alifbolarini uyg'unlashtirish masalalari bilan shug'ullangan komitet. U 1926-1938-yillar orasida faoliyat ko'rsatgan.

O'zbekiston Yangi alifbosi Markaziy Qo'mitisi – 1926- yilning 10- iyuni kuni O'zbekiston Ijtimoiy Shoiralar Jumhuriyati Kengashining 1- chaqiriq

4-sessiyasi qarori bilan tashkil etilgan komitet. U yangi (lotincha) o'zbek alifbosiga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish vazifasini bajargan.

Alifbe, alifbo — muayyan yozuv tizimi harflarining ma'lum tartibda joylashtirilgan majmui. **Alifbe** atamasi hozir «harflar majmui» ma'nosida emas, «boshlang'ich savod kitobi» ma'nosida ko'proq ishlatiladi.

Orfografiya — muayyan yozuv tizimining imlo qoidalari.

ORFOEPIYA

ORFOEPIYA HAQIDA MA'LUMOT

Adabiyotlar: 3 [53–56], 4 [49–50], 10 [116–124], 27 [35–41].

69- §. Orfoepiya

Orfoepiya so'zlarni, ularning tarkibidagi tovushlarni, shuningdek, o'zak va qo'shimchalardan iborat so'z formalarini to'g'ri talaffuz qilish me'yorlari tizimidir. Tilshunoslikning bu tizim haqidagi bo'limi ham *orfoepiya* deyiladi.

Orfoepik me'yorlar aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi — jonli tildagi turlicha talaffuz ko'rinishlaridan adabiy til an'analariga, taraqqiyot traditsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi. Masalan, o'zbek shevalarida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'q-jo'q, ko'z-go'z, ota-ata, aka-oka, anor-onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevalarda *-yap(ti), -op(ti), -utti, -vot(ti)* shakllarida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham o'quvchi va talabalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarining shakllantirilishiga ta'limning barcha bosqichlarida jiddiy e'tibor beriladi.

70- §. Unli tovushlar orfoepiyasi

I unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zlarda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) q, g', x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz etiladi: *qish, g'isht, xil* kabi; 3) y, ng undoshlaridan oldin ingichka va biroz cho'ziq talaffuz etiladi: *chiy, kiy,*

ming kabi; 4) h bilan yondosh bo'lganda ham biroz cho'ziq va ingichka talaffuz qilinadi: *hid, hind, his* kabi; 5) ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida kuchsiz va qisqa (*bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, viqor* kabi), urg'uli bo'g'inida esa kuchliroq va cho'ziqroq (*nozik, alik, rostlik* kabi) talaffuz etiladi; b) so'z oxiridagi ochiq bo'g'inida biroz kengayadi («i» dan kengroq, «e» dan torroq unli tarzda talaffuz qilinadi): *tepki, bordi, oftobi, xuddi, rozi* kabi.

U unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zlarda va ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa (*tush, tus, pul, buloq, bug'doy* kabi), urg'uli bo'g'inida esa kuchliroq va cho'ziqroq (*bulut, yetuk, popuk* kabi) talaffuz etiladi; 2) k, g, y undoshlaridan keyin ingichka (old qator unli tarzida), q, g', x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kul* va *qul*, *atirgul* va *norg'ul*, *yuk* va *xulq* kabi; 3) -uvchi, -uv affikslari tarkibida cho'ziqroq aytiladi: *yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv* kabi.

O' unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zlarda, shuningdek ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi: *bo'r, to'r, ro'mol, so'roq* kabi; 2) takroriy formalarning birinchi komponentida (urg'uli bo'g'inida) cho'ziq talaffuz qilinadi: *ko'p-ko'p, zo'r-zo'r, mo'l-mo'l* kabi; 3) sayoz til orqa k, g, til o'rta y va bo'g'iz undoshi (h) dan so'ng yumshoq (old qator) unli tarzida, chuqur til orqa q, g', x undoshlaridan so'ng qattiq va yo'g'on (orqa qator) unli tarzda talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ko'l* va *qo'l*, *go'r* va *g'o'r*, *ho'l* va *xo'r*, *yo'l* va *qo'r* kabi.

E unlisi: 1) so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in ichida bir oz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi.

A unlisi: 1) sayoz til orqa k, g undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevalarda va jonli tilda bu unlining urg'usiz bo'g'inida «a»ga yaqin talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (orfoepik me'yor) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa k, g undoshlaridan so'ng yumshoq, chuqur til orqa q, g', x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kosib* va *qoshiq*, *kotib* va *qolip*, *komil* va *qobil*, *gov* va *g'ov*, *govmish* va *g'ovlamoq* kabi; 3) urg'uli bo'g'inida kuchliroq va biroz cho'ziq talaffuz etiladi: *bog'bon, obod* so'zlarining birinchi va oxirgi bo'g'inlaridagi o unlisi

talaffuzini qiyoslang: 4) y va h undoshlari bilan yondosh qo'llanganda ham o unlisi biroz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *yor va qor, hokim va xolis* kabi.

71-§. Undosh tovushlar orfoepiyasi

Undosh tovushlar orfoepiyasi ko'proq kombinator va pozitsion omillar ta'sirida yuz beradigan fonetik hodisalarga bog'liq bo'ladi. Xususan: 1) b, d jarangli undoshlari so'z oxirida jarangsiz p, t tarzida talaffuz etiladi, bu hol o'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yor hisoblanadi: *kitob > kitop, borib > borip, yozib > yozip, savod > savot, obod > obot* kabi; 2) b, d undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assimillatsiyaga uchrab, p, t holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi: *ibtidoiy > iptidoiy, ketdi > ketti*; 3) j, z undoshlarining jarangsiz undoshlar ta'sirida sh, s deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yordir: *ijtimoiy > ishtimoiy, mazkur > maskur* kabi; 4) b, q undoshlarining intervokal holatda (ikki unli orasida) sirg'aluvchi v, g' undoshlariga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas: *bora ber > boraver, keta ber > ketaver* kabi.

72-§. So'z qismlari talaffuzi

1. Q, K bilan tugagan otlarning egalik affiksleri bilan turlangan shakllari quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zlarda *qishloq > qishlog'imiz, qishlog'ingiz, qishlog'i; telpak > telpagim, telpaging, telpagi* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *o'q > o'qi, tok > toki* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2. Q, K, G, G' bilan tugagan otlarning jo'nalish kelishigidagi shakllari quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq+ga > qishloqqa, chelak+ga > chelakka, tog'+ga > toqqa, pedagog+ga > pedagogka* kabi. Boshqa barcha holatlarda: a) jarangsiz undoshlardan so'ng -ka, jarangli undoshdan va unliidan so'ng -ga talaffuz etiladi: *otka, oshka, qopka, ammo uyga, ovga, tolga, tomga, bolaga, akaga* kabi.

3. Fe'llarda: a) *ong+la > angla, son+a > sana, yosh+a > yasha* kabi; b) *ek+gan > ekkani, ket+gan > ketkani, oq+gan > oqqan, tush+gan > tushkani* kabi.

4. Olmoshlarda: *u+n+da > unda, bu+n+da > bunda, shu+n+da > shunda* (bir «n» orttiriladi), *men+ning > mening, sen+ning > sening* (bir «n» tushirib qoldiriladi).

5. *Bir so'zidan dona son yasalganda, o'zakdagi «r» undoshi «t»ga o'tadi: bir+ta > bitta* kabi.

73- §. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlar orfoepiyasi

1. Turkiy tillarda, ma'lumki, *f* undoshi bo'lmagan, shuning uchun jonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagi «f» n «p» deb talaffuz qilish hollari uchraydi: *ulfat* > *ulpat*, *faner* > *paner*, *ferma* > *perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni «f» bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undoshi tovushlarning qatorlashib ketishi turkiy tillarga xos bo'lmagan. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf* > *ishkop*, *stakan* > *istakon*, *plan* > *pilon*, *traktor* > *tiraktir* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi: *aql* > *aqil*, *fikr* > *fikir*, *ilm* > *ilim*, *hukm* > *hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zlarni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zlarning yozuvdagi shaklini (imlosini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so'zlarda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydi, bu hol arab tilidan o'zlashgan *oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *mutolaa* kabi so'zlar talaffuziga ta'sir qilgan: *oila*, *doir*, *rais* so'zlarida bitta «y» orttirilgan (*oyila*, *doyir*, *rayis* kabi), *maorif*, *saodat*, *mutolaa* so'zlari esa unliarning diftonglashuviga – *mo:rip*, *so:dat*, *mutola:* kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan so'z o'zlashtirishning faollashganligi, ruscha o'zlashmalarning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yorlarini o'zbek tiliga aynan singdirish tendensiyasining ustun bo'lganligi o'zbek tilida ikki unli ning so'z tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me'yorga aylantirdi: *biologiya*, *geometriya*, *geologiya*, *geodeziya* va boshqalar. Bu hol arabcha o'zlashmalarda (*oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *matbaa*, *mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashtirilgan *ta'na*, *da'vo*, *ma'no*, *e'lon*, *me'mor*, *mo'rabar* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inidagi unli arabcha «ayn» tovushi ta'sirida bo'g'iz artikulyatsiyasi bilan cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarda «i» unlisi o'zbek tilining «i» unlisidan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *tish* (o'zb.) – *tip* > *ti:p* (rus.), *til* (o'zb.) – *tir* > *ti:r* (rus.) kabi.

6. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz ochiq bo'g'inidagi «i» o'zbekcha «i» dan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bilan* (o'zb.) – *bilet* (rus.), *kinoya* (o'zb.) – *kino* (rus.) kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashtirilgan so'zlarning so'nggi ochiq, urg'uli bo'g'inida «i» unlisi o'zbekcha «i»dan tor va cho'ziq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *maxsi* (o'zb.) – *taksi* (rus.), *tepki* (o'zb.) – *konki* (rus.) kabi. Urg'uli bo'g'inning boshqa tiplarida (yopiq, to'la yopiq bo'g'inlarda) ham ruscha «i» o'zbekcha «i»dan cho'ziqroq va torroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *metin* (o'zb.) – *nikotin* > *nikoti:n* (rus.), *ovsin* (o'zb.) – *apelsin* > *apelsi:n* (rus) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashtirilgan bir bo'g'inli so'zlarda «u» unlisi o'zbek tilidagi «u»dan cho'ziqroq va kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *dud* (o'zb.) – *dub* > *du:b* (rus), *pul* (o'zb.) – *puls* > *pu:ls* (rus.), *tush* (o'zb.) – *tush* > *tu:sh* (rus.) kabi.

9. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'uli bo'g'inida «u» unlisi o'zbek tilidagi «u»dan ancha cho'ziq va biroz yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bú-da* (o'zb.) – *búdka* (rus.), *mangú* (o'zb.) – *mangústa* (rus.), *mavzú* (o'zb < arab.) – *medúza* (rus.) kabi.

10. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi «u» qisqa talaffuz qilinadi, ammo o'zbek tilidagi «u» ayni shu fonetik pozitsiyada ruscha «u»dan ham qisqaroq bo'ladi. Qiyos qiling: *dushman* > *dəshmən* (o'zb.) – *turbina* (rus.), *muzday* > *məzdəy* (o'zb.) – *muzey* (rus) kabi.

11. So'z boshidagi berkitilmagan, urg'usiz bo'g'inida «u» unlisi ruscha so'zlarda yo'g'onroq, o'zbekcha so'zlarda ingichkaroq (yumshoqroq) talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *uklad* (rus.) – *uxlamoq* (o'zb.), *uzual* (rus.) – *uzum* (o'zb.) kabi.

12. Ruscha leksik o'zlashmalarda «u» unlisi yumshoq undoshdan so'ng o'ta ingichka (old qator unli tarzida), qattiq undoshdan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *abajur va manikur* (*абажур ва маникюр*), *ultimatum va kastum* (*ультиматум ва костюм*), *plug va salut* (*плиз ва салют*) kabi. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarda yumshoq undoshdan keyin kelgan «u» o'zbekcha «u» dan ham ingichkaroq va yumshoqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *burro* (o'zb.) – *byuro* (rus.) kabi.

13. Ruscha leksik o'zlashmalarning urg'usiz bo'g'inidagi «e» unlisi o'zbekcha «e» dan ancha tor («i» ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon*, *televizor* > *tilivizor*, *adres* > *adris* kabi.

14. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda «a» unlisi o'zbekcha «a» dan yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *kana* (o'zb.) – *kanal* (rus.) kabi.

15. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan «o» unlisi urg'uli bo'g'inida o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan «o» dan kengroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ton* (rus.) – *to'n* (o'zb.), *tok* (rus.) –

to'k (o'zb.), *tort* (rus.) – *to'rt* (o'zb.) kabi. Urg'usiz bo'g'inda esa ruscha «o» reduksiyaga uchrab, o'ta kuchsizlanadi va «qisqa «i» yoki «a» tarzida talaffuz qilinadi: *traktor* > *təraktör*, *samolyot* > *samalyot* kabi.

16. Jonli tilda «r» bilan boshlangan arabcha, forscha va ruscha so'zlarning boshida bir «o» tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: *ro'za* > *o'raza*, *rus* > *o'ris*, *ro'mol* > *o'ramol* kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

17. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning oxirida lab-tish «v» undoshi jarangsiz «f» tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv* > *aktif*, *passiv* > *passif*, *ustav* > *ustaf*, *kursiv* > *kursif* kabi; «v» ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assimilatativ holatda ham yuz beradi: *avtomat* > *afiomat*, *stavka* > *stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yor sanaladi, ammo o'zbek tilining o'z so'zlarida qo'llanadigan lab-lab «v» undoshi so'z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham «f» ga o'tmaydi: *ov*, *birov*, *ovqat*, *shavkat* kabi. (Bu holat ham orfoepik me'yor sanaladi).

18. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hol o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *átlas*, *trolléybus*, *tramváy* kabi.

19. O'zbek tilidagi urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin: *hamma*, *jami*, *hamisha*, *afsuski* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilish imkonini beradi.

Tekshirish savollari

1. Orfoepiya nima?
2. Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati?
3. Unli tovushlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. Unlilar qanday pozitsiyada ingichka talaffuz qilinadi?
5. Unlilar qanday undoshlar ta'sirida yo'g'on talaffuz etiladi?
6. B,d undoshlari qanday pozitsiyada jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi?
7. J,z undoshlari qanday o'rinlarda jarangsizlanadi?
8. B,q undoshlarining sirg'atuvchi «v» va «g'»ga o'tishi qanday holatda yuz beradi?
9. Qanday paytlarda o'zak oxiridagi «k» undoshi «g'»ga, «q» undoshi «g'»ga o'tadi?
10. «G» undoshi bilan boshlangan affikslar qanday so'zlarga qo'shilganda «-ka», «-kan», «-qa», «-qan» tarzida talaffuz qilinadi?
11. Qanday so'zlar o'zagidagi «o» fe'l yasovchilar qo'shilganda «a»ga o'tadi?
12. Boshqa tillardan olingan o'zlashma so'zlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?

Orfoepiya — to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari tizimi.

Qisqa talaffuz — urg'usiz bo'g'indagi unlining qisqa va kuchsiz (bilinar-bilinmas) talaffuz etilishi.

Cho'ziq talaffuz — urg'uli bo'g'indagi unlining urg'usiz bo'g'indagi unidan cho'ziqroq bo'lishi. Bu xususiyat ruscha leksik o'zlashmalarda, ayniqsa, sezilarli bo'ladi.

Ingichka talaffuz — unli tovushlarning sayoz til orqa «k», «g», «ng», til o'rta «y» va bo'g'iz undoshi «h» bilan yondosh bo'lganda old qator fonema tarzida ingichka talaffuz etilishi.

Yo'g'on talaffuz — unli tovushlarning chuqur til orqa «q», «g'», «x» undoshlari ta'sirida orqa qator fonema tarzida yo'g'onlashuvi.

Jarangsizlanish — ayrim jarangli undoshlarning so'z oxirida yoki assimilatib holatlarda jarangsiz undosh tarzida talaffuz etilishi.

Intervokal holat — undosh fonemaning ikki unli orasida qo'llanishi. Bunday pozitsiyada (ko'p bo'g'inli so'zlarda) portlovchi «q» undoshi sirg'aluvi «g'» tarzida (*qishloq* > *qishlog'imiz* kabi), jarangsiz «k» undoshi jarangli «g» tarzida (*telpak* > *telpagim* kabi) talaffuz qilinadi.

LEKSIKOLOGIYA

LEKSIKOLOGIYANING OBYEKTI, PREDMETI VA VAZIFALARI

Adabiyotlar: 4 [56–59], 11 [3–6], 26 [6–9], 27 [49–53], 32 [58–59].

74-§. Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari

Leksikologiyaning obyekti tilning lug'at boyligidir. Bu boyluk tilshunoslikda *leksika* deb ataladi, u muayyan tildagi barcha so'zlarni va shu so'zlar bog'lanishidan tarkib topgan ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalarni (frazemalarni) o'z ichiga oladi. *Leksika* atamasi ba'zan tor ma'nolarda ham qo'llanadi: dialektal leksika, kasb-hunar leksikasi, ilmiy leksika, vulgar leksika, Tohir Malik asarlari leksikasi kabi.

Leksikologiyaning predmeti — lug'at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish.

Leksikologiyaning vazifalari: a) muayyan til lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik

va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini o'rganish; b) lug'aviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlari va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; d) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish.

75- §. Leksikologiyaning turlari

Leksikologiya barcha tillarning lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umum-nazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lug'at boyligi masalalari bilan ham shug'ullanadi. Shunga ko'ra u dastlab ikki turga — umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga bo'linadi.

1. **Umumiy leksikologiyada** barcha tillarning lug'at tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar ko'riladi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining lug'at tarkibiga ta'siri, buning lug'at tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi, lug'aviy birliklarning zamoniylilik, tarixiylik, ekspressiv-stilistik jihatdan qatlamlanishi, ma'lum tematik va leksik-semantik guruhlarga uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir.

2. **Xususiy leksikologiyada** muayyan bir tilning lug'at boyligi o'rganiladi: o'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, nemis tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning lug'at boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiya tajribalari va xulosalariga tayanadi. U o'z navbatida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiya kabi turlarga bo'linadi:

a) **tavsifiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda — shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda — tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, so'zlarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday qilinadi.

76- §. Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi bo'limlari bilan hamkorlikda ish ko'radi,

bunday hamkorliksiz tilning lugʻat boyligidagi leksik-semantik hodisalarni, lugʻat tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini togʻri yoritib boʻlmaydi: *semasiologiyada* lugʻaviy birliklarning mazmun plani – semantik tarkibi va shu bilan bogʻliq masalalar tadqiq qilinadi; *onomasiologiyada* narsa-hodisalarni yoki tushunchalarni nomlash prinsiplari oʻrganiladi; *etimologiyada* soʻzlarning kelib chiqishi aniqlanadi; *frazeologiyada* tilning lugʻat boyligidagi koʻchma maʼnoli turgʻun konstruksiyalar – frazemalar xususida bahs yuritiladi.

Tilning leksik, fonetik va grammatik sathlari ham oʻzaro bogʻliqdir: fonetik birliklar soʻzni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama soʻzlarni shakllantiradi, soʻzlarning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik maʼnolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, soʻz yasalishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada boʻlishini taqozo qiladi.

77-§. Leksikologiyada lugʻat boyligining sistema sifatida oʻrganilishi

Leksikologiyada tilning lugʻat boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boyluk soʻzlar va iboralarning oddiy, mexanik yigʻindisi emas, balki oʻzaro aloqada boʻlgan, birining boʻlishi ikkinchisining boʻlishini taqozo qiladigan lugʻaviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi soʻz va elementlar yaxlit bir «organizm»ning «toʻqimalari» va «hujayralari» munosabatida boʻladi: soʻzlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik maʼno va uning semalari oʻrtasidagi butun va qism munosabatlari, soʻz maʼnolarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi soʻz ekanligini hisobga olsak, leksikologiyada bevosita soʻzning oʻzi bilan bogʻliq masalalar ham koʻriladi: soʻzning til birligi sifatidagi mohiyati, soʻz strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik maʼno va uslubiy semalar, leksik maʼno va etimon, leksik maʼno taraqqiyoti, uzual va okkazional maʼnolar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksikologiya nimani oʻrganadi?
2. Leksika nima?
3. Leksikologiyaning maqsadi va vazifalari haqida maʼlumot bering.
4. Leksikologiyaning qanday turlari bor?
5. Leksikologiya tilshunoslikning qaysi boʻlimlari bilan aloqada boʻladi? Sabablari?

Leksikologiyaning obyekti – tilning lugʻat boyligi, leksik tizimi.

Lugʻaviy birliklar – soʻz va iboralar (leksema va frazemalar).

Lisoniy omillar (lingvistik faktorlar) – tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar.

Nolisoniy omillar (ekstralingvistik faktorlar) – til taraqqiyotiga (shu jumladan, leksik tizim rivojiga) tashqaridan taʼsir oʻtkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tuzum, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, adabiyot-sanʼat va boshqalar.

Umumiy leksikologiya – leksikologiyaning barcha (yoki koʻpchilik) tillar lugʻat boyligi taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatlarni aniqlash va yoritish bilan shugʻullanuvchi turi

Xususiy leksikologiya – leksikologiyaning muayyan bir til lugʻat boyligi haqida maʼlumot beruvchi turi.

Tavsifiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning lugʻat boyligini shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti bilan bogʻlamay oʻrganadigan leksikologiya.

Tarixiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning lugʻat boyligini tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bogʻlab oʻrganadigan leksikologiya.

Semasiologiya – leksik birliklarning semantik tarkibi va u bilan bogʻliq masalalarni oʻrganuvchi soha.

Onomasiologiya – leksik birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari hamda qonuniyatlari haqida maʼlumot beruvchi soha.

Etimologiya – tilshunoslikning soʻz va morfemalarning kelib chiqishini oʻrganuvchi boʻlimi.

SOʻZNING LEKSIK BIRLIK SIFATIDAGI MOHIYATI

Adabiyotlar: 4 [53–66], 11 [6–8], 19 [47–54], 26 [11–15], 27 [49–55].

78-§. Soʻz – tilning eng muhim nominativ birligi

Soʻz tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-taʼm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *daraxt* (predmet nomi), *ong* (mavhum tushuncha nomi), *ishlamoq* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-taʼm nomi), *katta* (hajm nomi), *besh* (miqdor nomi) kabi. Tilning lugʻat boyligidagi bunday soʻzlar leksik birliklar sanaladi.

Tilda nomlash xususiyatiga ega bo'lmagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so'zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma'nolarni ifodalaydi, shunga ko'ra grammatik so'zlar yoki morfema-so'zlar hisoblanadi: yordamchi so'zlar, modal so'zlar, taqlidiy so'zlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir. Bular tilshunoslikda ifodalovchi so'zlar (undovlar, modal so'zlar, yuklamalar), ko'rsatuvchi so'zlar (bog'lovchilar, ko'makchilar), olmoshlovchi so'zlar (olmoshlar) va atovchi so'zlar (atoqli otlarning ma'lum turlari) kabi guruhlariga ajratiladi [27, -50-51].

Leksik mazmunli so'zlar leksikologiyada, grammatik mazmunli so'zlar esa grammatikada (so'z turkumlari bilan bog'lab) o'rganiladi.

Tilshunoslikda leksik mazmunli so'zlarning strukturasi har xil ta'riflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli so'zlarning ifoda plani (tovushlardan tarkib topgan moddiy tomoni) *leksema* deb, mazmun plani (ifodalanuvchisi) esa *semema* deb ta'riflanadi. Demak, leksema va semema leksik birlikning (so'zning) o'zaro aloqada bo'lgan ikki tomoni ekanligi aytiladi¹⁰². Boshqa manbalarda esa leksema so'zning ifoda planigina emas, balki uning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat yaxlit butunlik ekanligi ta'kidlanadi. Bu butunlik nominativ funksiyadagi so'z yoki so'z birikmasi shaklida bo'ladi. U onomasiologiyada tilning lug'at tarkibidagi bir komponent (*vokabula*) sifatida, semasiologiyada esa ma'lum ma'nolar tarkibidan iborat birlik (*semantema*) sifatida o'rganiladi¹⁰³.

O'zbek tilshunosligida leksemaning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishi keng tarqalgan, bunda uning ifoda plani (tovush tomoni) *nomema* [19, -54-55] termini bilan, mazmun plani esa *semema* [19, -55] termini bilan nomlanmoqda. Mazkur darslikda ham shu an'anaga amal qilindi.

79- §. Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifi

Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifida quyidagi belgi-xususiyatlarning alohida o'rni bor:

1. Har qanday leksema ikki tomonning - ifoda va mazmun planlarining (nomema va sememaning) birligidan tarkib topadi:

a) leksemaning ifoda plani uning fonetik qobig'idir (fonemalar, bo'g'inlar va so'z urg'usidan iborat moddiy-material shakli). Masalan, *quloq* leksemasining ifoda planida 5 ta fonema (q, u, l, o, q), 2 ta bo'g'in (qu-loq) va 1 ta so'z urg'usi (quloq) bor.

¹⁰² Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. - «Вопросы языкознания», 1963, №1.

Новиков Л.А. Семантика русского языка. - М.: «Высшая школа», 1982, с. 114.

¹⁰³ Колдухов В.И. Введение в языкознание. - М.: «Просвещение», 1979, с. 184-186.

Leksemaning ifoda plani bo'g'in tiplari, uning fonetik tarkibi bilan bog'langan bo'ladi: o'zbek tilining o'z qatlamidagi umumturkiy leksemalarning ko'pchiligi bir va ikki bo'g'inli tub so'zlardir. Bir bo'g'inli tub leksemalarning fonetik tarkibi undosh+unli+undosh (*bosh, ko'z*), unli+undosh (*osh, o'n*) sxemalarida bo'ladi; bo'g'in va so'z boshida ikki undosh qatorlashib kelmaydi, ammo so'z oxirida ikki undoshning ketma-ket kelishi uchrab turadi: *to'rt, qirq* kabi. Ikki bo'g'inli tub leksemalarning birinchi bo'g'inini unli (**o-na**), unli+undosh (**ol-ti**), undosh+unli+undosh (**kat-ta**), undosh+unli (**bo-la**), ikkinchi bo'g'inini esa undosh+unli (**o-ta**), undosh+unli+undosh (**ol-tin**) sxemalarida bo'ladi. Ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari (ochiq bo'g'in bo'lishi) ko'p uchraydi (*ke-cha, qay-g'u, bo-la, bo-bo* kabi).

O'zbek tilining o'zlashgan qatlamidagi leksemalarning bo'g'inlarida, binobarin, so'zning ifoda planida ham bir qator o'ziga xosliklar bor. (Bu haqda «O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti» bahsiga qaralsin.)

Yasama so'zlarda o'zak morfema va so'z yasovchi morfemalar leksemaning ifoda plani bo'ladi: *ish-chi* > *ishchi*, *bosh-la(moq)* > *boshla(moq)* kabi. Fonemalar esa o'zak va affikslarning ifoda plani vazifasida qo'llanadi: *ishchi* – *i, sh/ch, i*; *boshlamoq* – *b, o, sh/l, a/m, o, q* kabi.

Leksik mazmunli juft va takroriy so'zlar ham yaxlitlangan bir leksema hisoblanadi: *katta-kichik* (bitta leksema), *bola-chaqa* (bitta leksema) *jangir-jungir* (bitta leksema) kabi [27, -55].

Leksemaning ifoda planidagi turli shakllar uning **tashqi formasi** sanaladi:

b) leksemaning mazmun plani deyilganda uning ma'nosi (yoki ma'nolari) va uslubiy bo'yoqlari (ma'no qirralari) nazarda tutiladi. Masalan, *quloq* leksemasining mazmun planida quyidagi leksik ma'nolar bor: «eshitish a'zosi» (*odamning qulog'i*), «dutor, tanbur torlarini sozlash uchun o'rnatilgan murvatlar» (*dutorning qulog'i*), «qozonning yon tomonlaridan chiqarilgan tutqich-dastalar» (*qozonning qulog'i*) kabi. *Chehra* leksemasining mazmun planida esa leksik ma'no qo'shimcha ottenka – uslubiy bo'yoq bilan qoplangan. Bu bo'yoq kishi kayfiyati, ruhiy holati yoki xulq-atvorining yuzdagi aksini ifodalaydi: *chehra degan ko'ngilning oynasidir* (Hamza).

Leksemaning mazmun planidagi leksik ma'no (yoki ma'nolar) va uslubiy semalar uning **ichki formasi** sanaladi.

Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning shakl va mazmun kategoriyalari munosabatiga asoslanadi: shakl mazmunning

bo'lishini taqozo qiladi, mazmun esa shaklsiz yuzaga kelmaydi, ifodalanmaydi ham. Qiyos qiling: *shahar*, *hashar* leksemalarining ikkalasida bir xil fonemalar qatnashgan, ammo bu fonemalarning joylashish tartibi, demak, leksemaning shakli har xil. Bu hol shu ikki leksema ma'nolarining tilda farqlanishini ta'minlaydi. Ulardagi fonemalar tartibini o'zgartirish esa shaklning yo'qolishiga olib keladi: *shahar* (so'z, leksema) – *ashhar* (so'z emas), *hashar* (so'z, leksema) – *rashah* (so'z emas). Demak, tovushlarning har qanday yig'indisi so'z (leksema) bo'lavermaydi: bunday yig'indi til birligining (leksik birlikning) shakli darajasiga ko'tarilishi uchun u albatta mazmun bilan bog'langan bo'lishi kerak.

2. Leksemalarga xos muhim belgilardan yana biri shuki, ularning har biri u yoki bu leksik-grammatik guruhlarga mansub bo'ladi: predmet nomlari ot turkumiga, belgi-xususiyat nomlari sifat turkumiga, miqdor anglatuvchi so'zlar son turkumiga, harakat-holat mazmunli so'zlar esa fe'l turkumiga kiradi. Bunday mansublik leksemalarning nutqdagi grammatik shakllarini belgilaydi: otlar egalik, kelishik, ko'plik yoki birlik shakllarida, sifatlar oddiy, ortirma yoki qiyosiy daraja shakllarida, fe'llar shaxs-son, zamon, mayl, bo'lishli yoki bo'lishsiz, nisbat shakllarida qo'llanadi. Bu hol tilning leksik va grammatik sathlari o'rtasidagi aloqadorlikdan kelib chiqadi.

3. Leksemalar albatta yaxlitlangan, bir butun birlik bo'ladi, shu xususiyati bilan grammatik shakllardan, so'zlar biriktirishi va gapdan farq qiladi. Chunonchi, *maktab* leksemasi leksik birlik sifatida o'zgarmasdir, ammo uning grammatik shakllari nutqda o'zgarib turadi: *maktabning*, *maktabni*, *maktabga*, *maktabda*, *maktabdan* kabi. Shuningdek, «beshta olma» birikmasini «beshta qizil olma» deb qo'llash (birikma tarkibiga «qizil» so'zini qo'shish) mumkin, ammo *maktab* leksemasi tarkibiga boshqa bo'g'in yoki so'z kiritilmaydi.

4. Leksemada bitta bosh (asosiy) urg'u bo'ladi, u shu leksemaning yaxlitligini, bir butun birlik bo'lishini ta'minlovchi muhim supersegment birlikdir: *qovóq*, *oshqovóq*, *temir*, *temirbetón* (so'nggi so'zning ikkinchi bo'g'inida ikkinchi darajali urg'u, oxirgi bo'g'inida esa bosh urg'u qo'llangan) kabi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkin: har qanday leksema shakl va ma'no butunligiga ega. Leksemaning shakli uning tashqi formasi, mazmun plani esa shu leksemaning ichki formasi bo'ladi. Shakl ma'noni borliq tusiga kiritadi, shu orqali ma'noning tilda va inson ongida yashashini ta'minlaydi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nima uchun soʻz nominativ birlik sanaladi?
2. Leksik soʻzlar va grammatik soʻzlar qanday farqlanadi?
3. Leksik va grammatik mazmunli soʻzlar tilshunoslikning qaysi boʻlimlarida oʻrganiladi?
4. *Leksema*, *nomema*, *semema* atamalarini tushuntiring.
5. Leksemaning ifoda va mazmun planlari haqida maʼlumot bering.
6. Tub va yasama soʻzlarning ifoda planlari qanday farqlanadi?
7. Leksemaning tashqi va ichki formalari haqida maʼlumot bering.
8. Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning qaysi kategoriyalariga mos?
9. Leksemaning yaxlit bir butun birlik ekanligi nimalarda namoyon boʻladi?
10. Leksemaning leksik birlik sifatidagi asosiy belgilarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Nominativ birlik – nomlash xususiyatiga ega birlik.

Leksik soʻz – leksik mazmunli soʻz (leksema).

Grammatik soʻz – leksik maʼnosi boʻlmagan, grammatik mazmunli soʻz (morfema-soʻz).

Semema – leksik maʼno.

Nomema – leksemaning tovush tomoni, nomi.

LEKSEMANING SEMANTIK TARKIBI

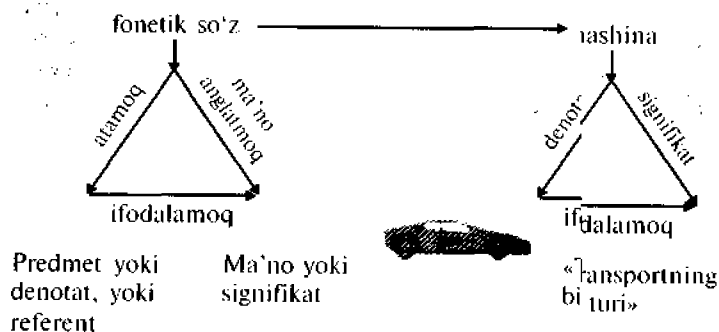
Adabiyotlar: 11 [10–14], 19 [54–57], 27 [61–73], 32 [60–64].

Leksemaning semantik tarkibi leksik maʼno, qoʻshimcha ottenkala (maʼno qirralari, uslubiy semalar) va turkumlik semalarini oʻz ichiga oladi

80- §. Leksik maʼno

Leksik maʼno leksemaning nimanidir nomlashi (atashi), anglatish va ifodalashidir. U quyidagi uch hodisa oʻrtasidagi bogʻlanishdan tarkil topadi: a) fonetik soʻz (leksemaning fonetik qobigʻi, shakli); b) fonetil soʻz tomonidan nomlangan predmet, hodisa, tushuncha (denotat, referent) d) fonetik soʻz tomonidan ifodalangan maʼno (signifikat, u inson ongid; denotat haqida shakllangan maʼnodir). Demak, fonetik soʻz predmetni denotatni ataydi (denotativ maʼno), fonetik soʻz inson ongidagi signifikatni

ifodalaydi (signifikativ ma'no). Ana shu uchta birlik o'rtasidagi bog'lanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik ma'no sanaladi. Bu quyidagi semantik uchburchak shaklida tasvirlash mumkin:

Leksik ma'noning yana bir muhim belgisi shuki u leksemaning til sistemasidagi boshqa so'zlar bilan turli darajada aloqaga kirisha olish imkoniyatini (valentligini) ham belgilaydi. Masalan, *non* va *yemoq* leksemalarining ma'nolari shu ikki so'zning nutqda birjihatini taqozo qiladi («*non yemoq*» kabi), ammo *non* va *ichmoq* leksemalari o'aro birika olmaydi, chunki bu ikkala leksemaning ma'nolari, semik tarkibi bunga yo'l qo'ymaydi.

Leksik ma'no leksemaning ifoda plani (fonetik so'z) bilan tarixan bog'langandir, ammo bundan ma'no va tovushlar o'rtasida tabiiy bog'lanish bor degan xulosa chiqmasligi kerak, chunki tovush — m'nosiz birlik, fizik-akustik hodisa; ma'no esa mavhum umumlashmadir. Tovushlar bilan ma'no o'rtasida tabiiy bog'lanish bo'lganda edi, bir ma'no tilda bitta so'z bilan ifodalanardi, aslida esa tilda bir ma'noning bir necha so'z bilan nomlanish hollari ham uchraydi: *kulgi* va *xanda*, *yolg'onchi* va *damchi*, *chelak* va *satil* kabi sinonimlarning borligi buning isbotidir. Demak, leksik ma'no fonetik birliklardan tarkib topgan fonetik so'zga (yoki bir necha fonetik so'zga) shu til egasi bo'lgan jamoa tomonidan birlashtirilgan bo'ladi. Buni quyidagicha tavsiflash mumkin: borliqdagi narsa-hodisalarning sezgi a'zolarimiz orqali ongimizga ta'sir qiladi, natijada inson ongida shu narsa-hodisalarning in'ikosi (obrazi) qoladi, unga nom tarzida birlashtirilgan so'zning shakli ham ongimizda o'z aksini topadi. Shunday qilib bu ikki hodisa — predmet in'ikosi va so'z shakli obrazi o'rtasida doimiy, mustahkam aloqa bog'lanib, bir butun birlik yuzaga keladi: har safar narsa-hodisani ko'rganda yoki sezganda, ongimizda shu narsaning in'ikosi bilan birga, uning nomi bo'lgan so'zning qiyofasi ham gavdalanadi yoki, aksincha, so'zni eshitganda shu so'z qiyofasi

bilan birga u atagan narsa-hodisaning in'ikosi, obrazi tiklanadi. Ana shu ikki hodisa o'rtasidagi doimiy aloqa, bog'lanish leksik ma'no bo'ladi¹⁰⁴. So'z va uning ma'nosi birgalikda inson ongida tushunchani shakllantiradi. Demak, so'zni tushunchaning tildagi belgisi (знак понятия) deyish mumkin¹⁰⁵. Biroq so'zning ma'nosi bilan tushuncha bitta narsa emas. Ma'no tushunchaning shakllanishida ishtirok etadi, unga poydevor bo'lib xizmat qiladi, ammo so'zning tarkibiy qismi bo'lganligidan til birligi sanaladi, tushuncha esa, garchi so'z va uning ma'nosi bilan aloqada bo'lsa-da, inson tafakkurining mahsuli sifatida logik kategoriya hisoblanadi. Masalan, shox-shabbali, ko'p yillik o'simlik haqidagi tushuncha barcha millat vakillari ongida bir xil bo'lsa-da, uning shakllanishida poydevor vazifasini bajargan so'zlar (nomlar) har xildir: o'zbek tilida *daraxt*, rus tilida *derevo*, nemis tilida *der Baum*. Shuning uchun *daraxt* so'zining ma'nosini nemis va rus bilmaydi, o'zbek esa *der Baum* va *derevo* so'zlarining ma'nolarini anglay olmaydi (agar shu tillardan xabari bo'lmasa), bunday holat ulardan birining (tushunchaning) logik kategoriya ekanligidan, ikkinchisining (so'z va ma'noning) esa lingvistik kategoriya ekanligidan kelib chiqadi, so'z va uning ma'nolari qaysi tilga mansub bo'lsa, o'sha til sistemasini ichida qaraladi, shuning uchun bir tushuncha nomi turli tillarda turlicha bo'lishi bilan birga, ularning ma'nolarida anchagina tafovutlar ham uchraydi: *bosh* (o'zb.) va *golova* (rus.) so'zlarining asosiy (to'g'ri) ma'nolari o'zaro tengdir, ammo o'zbek tilidagi *bosh* so'zining ko'chma ma'nolari — «ko'chaning boshi», «o'choq boshi», «daryo boshi», «boshi berk ko'cha» birikmalarida reallashgan semalari ruscha *golova* so'zining semantik tarkibida yo'q.

81- §. Qo'shimcha ottenkalar

Qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari) leksemaning semantik tarkibidagi ikkinchi hodisadir. Ular leksik ma'noga ustama sema tarzida birliktirilgan bo'ladi. Bu haqda «ifoda semalari» bahsiga qarang.

82- §. Turkumlik semalari

Turkumlik semalari — leksemaning mazmun planidagi uchinchi komponent. Bunday semalar leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydi, shu asosda leksemalarning leksik-grammatik guruhlanishi — so'z turkumlariga uyushishi ta'minlanadi. Qiyos

¹⁰⁴ Qarang: Головин Б.Н. Введение в языкознание. — М.: «Высшая школа», 1977, с. 71.

¹⁰⁵ Головин Б.Н. Ko'rsatilgan asar, 73- b.

qiling: *daftar* – «predmetning bir turi» (leksik ma'no), *kitob* – «predmetning boshqa bir turi» (leksik ma'no), *yozmoq* – «harakatning bir turi» (leksik ma'no), *yurmoq* – «harakatning boshqa bir turi» (leksik ma'no). Bu ma'nolar yuqorida keltirilgan har bir leksemaning o'zinikdir: *kitob* leksemasi «daftar»ni, *daftar* leksemasi «kitob»ni anglatmaydi; shuningdek, *yozmoq* leksemasi «yurmoq»ni, *yurmoq* leksemasi esa «yozmoq»ni ifodalamaydi. Biroq *daftar* va *kitob* leksemalarining ikkalasida «predmetlik» semasi, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarining ikkalasida esa «harakat» semasi ham borki, ular *daftar* va *kitob* leksemalarini ot turkumiga, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarini esa fe'l turkumiga birlashtiradi. Har bir so'z turkumining ichki kategoriyalariga xos ma'nolar – otlarda egalik, kelishik, birlik, ko'plik; fe'llardagi shaxs-son, zamon, mayl; sifatlardagi daraja ham turkumlik semalariga asoslanadi. Demak, leksik ma'noda xususiylik, individuallik, grammatik ma'noda esa umumiylik ustun turadi. Bunday tafovutlanish leksemaning mazmun mundarijasidagi leksik ma'no semalari bilan turkumlik semalari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi («Leksik ma'noning semantik tarkibi» bahsiga ham qarang).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Leksik ma'no nima?
3. Fonetik so'z nima?
4. Denotat, referent nima?
5. Signifikat nima?
6. Valentlik haqida ma'lumot bering.
7. Leksik ma'no bilan so'zning nomi o'rtasidagi bog'lanishni qanday tushunasiz?
8. Leksik ma'no va tushuncha haqida ma'lumot bering, leksik ma'noning lingvistik kategoriya, tushunchaning esa logik kategoriya ekanligini tushuntiring.
9. Leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nodan tashqari yana nimalar bo'lishi mumkin?
10. Ifoda semalari va turkumlik semalari haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik ma'no – leksemaning nimanidir nomlashi, atashi, anglatishi.

Fonetik so'z – leksemaning fonetik qiyofasi, nomi.

Denotat – leksema tomonidan nomlangan narsa-predmet, voqelik.

Referent – til birligi ifodalaydigan tushuncha, fikr predmeti.

Signifikat – til birligi ifodalaydigan ma’no.

Valentlik – leksemaning birikma yoki gap tarkibida boshqa leksemalar bilan aloqaga kirisha olish xususiyatlari.

Tushuncha – obyektiv borliqdagi predmet yoki hodisalarning inson miyasida aks etgan umumiy tasavvuri.

Turkumlik semalari – leksik ma’noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma’nolarini belgilaydigan, shu asosda leksemalarning soʻz turkumlariga uyushishini ta’minlaydigan semalar.

LEKSIK MA’NONING SEMANTIK TARKIBI

Adabiyotlar: 11 [13–17], 19 [57–67], 26 [15–17], 27 [62–71].

83-§. Leksik ma’noning semalari

Leksik ma’no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik boʻlsa-da, keyingi vaqtlarda bu butunlik tarkibida ma’lum ma’no qismlari – *semalar* borligi aniqlanmoqda. Masalan, *daraxt* leksemasining leksik ma’nosida quyidagi semalar borligini koʻramiz: 1) «predmet»; 2) «oʻsimlik»; 3) «koʻp yillik oʻsimlik»; 4) «yerda oʻsuvchi»; 5) «yogʻochlashgan tanali»; 6) «ildizli»; 7) «shox-shabbali»; 8) «bargli». Bu semalar birlashib, *daraxt* leksemasining leksik ma’nosini shakllantiradi. Leksik ma’noning semasiologiyada *semema* deyilishi ham shundan.

Semalar ma’no xususiyatiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Atash semalari (denotativ semalar).
2. Ifoda, tasvir, qoʻshimcha ma’no semalari (konnotativ semalar)
3. Vazifa semalari (funktional semalar) [19, -58].

84- §. Atash semalari

Atash semalari – semema tarkibidagi nomlash, atash semalariga oid. Ular ot, sifat, son, feʼl turkumidagi barcha leksemalarning leksik ma’nolarida bor. Shuning uchun ular *ideografik semalar* deb ham ataladi [27, -67].

85- §. Ifoda semalari

Ifoda semalari semema tarkibidagi uslubiy ma’no qirralaridir. Ular leksemalarning atashdan, nomlashdan tashqari, shaxsiy munosabatlarni ifodalashiga yoxud shu leksemalarning qoʻllanishi doirasini belgilashiga xizmat qiladi. Masalan, *buyum* va *matoh* leksemalari «tirikchilik-roʻzgʻorda

qo'llanadigan mol» ma'nosiga ega, ammo *matoh* so'zida bu leksik ma'no salbiy bo'yoq bilan qoplangan: «Jon ota, *matohlarini* olib borib bering, igitar meni qizim desangiz, olib borib bering...» (X.Sei.ov.).

Ba'zan semantik tarkibida qo'shimcha ma'no qirrasini bo'lmagan eksemalar o'zi qo'llangan kontekst yoki nutqiy muhit talabi bilan uslubiy semali leksemaga aylanadi. Bu hodisa leksemaning o'ziga xos bo'lmagan kontekstda qo'llanishi tufayli sodir bo'ladi. Masalan, *burun* va *tumshuq* so'zlaridan har birining o'z konteksti bor: *burun* leksemasi asosan odamga nisbatan, *tumshuq* leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan qo'llanadi. Qiyos qiling: 1) *Sharofatning yupqa tablari ko'karib pirqiradi, burni oqarib, kataklari kerildi.* (A.Qahhor); 2) *Laylakning bo'yi noscha, tumshug'i bor arnovcha. Lapanglaydi uchganda, uyasidan ko'chganda.* (Uyg'un). Keltirilgan misollarning ikkalasida *burun* va *tumshuq* so'zlari o'z kontekstida qo'llangan, shu bois ularda qo'shimcha ma'no qirralari, uslubiy bahotlenkalari ifodalanmagan. Yana misol: *U bir ko'rgli borib muttahaq jozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* M. Ismoilij.) Bu gapda *tumshuq* so'zi o'ziga xos bo'lmagan kontekstda — odamga nisbatan qo'llangan, natijada unda odamga (qoziga) nisbatan hurmatsizlik, nafrat munosabatlari ifodalangan.

O'zbek tilida uslubiy bahoning morfemalar yordamida ifodalanishi teng tarqalgan: *oyi-oyijon, tili-tillari, dadam-dadamlar, aka-ukaginam* kabi. Masalan: 1) Mushfiq va mehribon *oyijonim*. O'z tashvishlari bilan Sizni nutgan beaql. adashgan qizingizni ma'zur tuting. (E. Samandar.); 2) Og'a, og' borsangiz avval *Dadamlarga* salom ayting, Yugurib chiqqan ul mushfiq *Onamlarga* salom ayting. (Hamza); 3) Men uning *tillarini* kesib olaman, jo'limga bir tushsin yashshamagur. (E.Samandar.); 4) Bir oydan so'ng jo'zin yumib Mamaniyoz, *Ko'kanchaga* meros qopti bud-shud, oz-oz. G'.G'.); 5) Seni o'zimdek bilaman. Ol, *ukaginam*. (S. Ahm.); 6) Ana ichqon, mushukvoy, Ana xo'roz kuchukvoy. (G'.G'.).

86- §. Vazifa semalari

Vazifa semalari ham semema tarkibiga kiradi, ammo ular atash, fodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini valentligini, distributsiyani), shu orqali gapda ma'lum vazifa bajarishini elgifaydi. Masalan, *choy* leksemasining leksik ma'nosi (sememasi) tarkibida qayta ishlangan «suyuqlik», «ichimlik», «quruq», «quritilgan», «choy risimligi» semalari bor. Bu semalar choy leksemasining *o'stirmoq, ichmoq, aynatmoq va damlamoq* fe'llari bilan birika olishini ta'minlaydi: *choy 'stirmoq, choy damlamoq, choy ichmoq, choy qaytanmoq* kabi. Biroq, *choy*

leksemasi nutqda *yemoq* fe'li bilan birika olmaydi, bunga *chay* va *yemoq* soʻzlarining leksik ma'nolaridagi semalar tarkibi yo'l qo'ymaydi.

Bir mazmuniy guruhga mansub leksemalarning sememalari qiyoslanganda, ularning semantik tarkiblarida integral (birlashtiruvchi) va differensial (farqlovchi) semalar borligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday semalar leksemalarni o'zaro birlashtirish va farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi *amaki*, *amma*, *tog'a*, *xola*, *jiyan* leksemalarining barchasida «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bor, shu semalar ularni bitta mazmuniy guruhga birlashtiradi, shunga ko'ra *integral (birlashtiruvchi) semalar* sanaladi; ayni paytda keltirilgan leksemalarning ma'no tarkibida farqlanish belgilari — *differensial semalar* ham mavjud: *amaki* sememasidagi «otaning akasi yoki ukasi» semasi *tog'a* sememasida yo'q, *tog'a* sememasidagi «onaning akasi yoki ukasi» semasi esa *amaki* sememasida uchramaydi, demak, bu ikki sema yuqoridagi ikki so'zning ma'nolarini farqlash imkonini beradi; *amaki* va *amma*, *tog'a* va *xola* sememalari ham «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bilan birlashadi, ammo «erkak» va «ayol» semalari bilan o'zaro farqlanadi; *jiyan* leksemasida esa «yoshi kichik», «akaning yoki ukaning farzandi» semalari farqlash vazifasini bajaradi.

Leksik ma'noni (sememani) tarkibiy qismlarga — semalarga parchalab o'rganish semasiologiyada komponent tahlil usuli deyiladi. Bu usul leksemalarning paradigmatlarini, mazmuniy, tematik va hokazo guruhlari ni aniqlashda qo'l keladi.

87- §. Terminlar

Terminlar fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: *gulkosa*, *shona* (botanikada); *to'riburchak*, *kvadrat* (geometriyada); *ega*, *kesim* (tilshunoslikda), *qofiya*, *turoq*, *vazn* (adabiyotshunoslikda) kabi.

Terminlarning ifoda plani so'zga (*hujayra*, *to'qima*) yoki turg'un birikmaga (*o'q ildiz*, *popuk ildiz*) teng bo'ladi. Har ikki ko'rinishda ham termin leksema deb hisoblanadi, bunda uning nominativ birlik ekanligi e'tiborga olinadi¹⁰⁶.

Terminlarning mazmun planida muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi: Masalan, **boshoq** terminining mazmun planida «poya uchida o'sadigan to'pgul yoki to'pmevaning bir xili» tushunchasi ifodalangan.

¹⁰⁶ Bu haqda qarang: Кодухов В.И. Введение в языкознание. — М.: «Высшая школа», 1979, с.184.

3. Shaklan soʻzga teng termin aslida leksemaning oʻzidir, chunki u koʻpincha til sistemasida mavjud boʻlgan yoki shu tilning soʻz yasalish modellari asosida shakllangan leksemaning terminlashishi natijasida yuzaga keladi, natijada terminning ifoda plani ham, mazmun plani ham leksema bazasiga tayanadi. Qiyos qiling: **tish** (leksema: «odamning tishi», «hayvonlar tishi») – **tish** (termin: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»). Bunda leksemaning mazmun plani (leksik maʼnosi) terminning mazmun planiga (tushunchaga) tengdir. Demak, terminlarda koʻpincha leksik maʼno bilan tushuncha oʻzaro teng boʻladi. Baʼzi sohalarda leksema oʻzining koʻchma maʼnosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: **gul** – botanikada: «oʻsimlikning urchish (koʻpayish) organi»; **gul** – amaliy sanʼatda: «Biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki oʻyib tushirilgan bezak, naqsh». Bu misollarda *gul* leksemasi oʻzining bosh maʼnosida botanikada, koʻchma maʼnosida esa amaliy sanʼatda terminlashgan. Ammo bir sohaning oʻzida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (koʻp maʼnoli termin boʻlishi) terminologiya-ning izchilligiga xilof boʻladi. Masalan, *urugʻ* leksemasi uzoq yillar botanikada ikki tushunchaning nomi boʻlib keldi: 1) «oʻsimlikning urugʻi» (ruscha: семья); 2) «turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya» (ruscha: род). Bunday polisemiya keyingi yillarda taksonomik kategoriya maʼnosidagi **urugʻ** terminining **turkum** termini bilan almashtirilishiga sabab boʻlgan. Baʼzan termin oʻta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio*, *televizor*, *telefon* soʻzlari ham maʼlum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qoʻllanadigan, barchaga tushunarli boʻlgan soʻzlarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikda **determinlashish** deyiladi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sema va semema haqida maʼlumot bering.
2. Semalar maʼno xususiyatlariga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?
3. Atash (denotativ) semalari nima? Ifoda va vazifa semalari-chi?
4. Ideografik semalarning integral va differensial semalarga boʻlinishini tushuntiring.
5. Termin, uning ifoda va mazmun planlari haqida maʼlumot bering.
6. Terminlarda leksik maʼno bilan tushunchaning teng kelish holatlarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

1. **Sema** – leksik maʼno (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent va maʼno qirralari.

LEKSIK MA'NO TARAQQIYOTI

Adabiyotlar: 4 [67–70], 11 [21–26], 19 [73–78], 26 [26–29], 27 [81–89], 84 [49–51], 98 [29–32].

92- §. Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot

So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarimas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar – ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va b. lar. Masalan, **oyoq** so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u xontaxta, kursi, stol, stul, karavot kabi mebellarning «oyog'i»ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyog'i*, *kursining oyog'i*, *stolning oyog'i*, *karavotning oyog'i* kabi. Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan; 2) lingvistik (lisoniy) omillar – til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lug'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoq* va *ochiq gapirmoq* kabi, ammo «ochiq eshik»ni «aniq eshik» deb bo'lmaydi bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xoslik ularning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llar ham har xildir: ma'noning ko'chishi, kengayishi va torayishi, bundagi miqdor va hajm o'zgarishlari shular jumlasidandir.

93- §. Ma'noning ko'chishi

Ma'noning ko'chishi – bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, **nafas** leksemasining bosh (to'g'ri) ma'nosi «o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda **nafas** leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr-

it o'rtasidagi ana shu aloqa va bog'lanish **nafas** leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari uchraydi:

1. Metafora yo'li bilan ma'no ko'chirilishi:

a) ifodalanayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakliy o'xshashlik asosida: *burun* («*odamning burni*» – bosh leksik ma'no) – *burun* («choynakning burni» – hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **tez** («*oz vaqt ichida, darrov*» – bosh leksik ma'no: *majlis tez tugadi*) – **tez** («darrov achchig'lanadigan, jizzaki» – hosila ma'no: *tez odam*); **cho'qqi** («tik narsalarning eng yuqori nuqtasi» – bosh leksik ma'no: *tog' cho'qqisi*) – **cho'qqi** («erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori pog'ona, daraja, ko'rsatkich» – hosila ma'no: *ilm-fan cho'qqisi; baxt cho'qqisi*);

d) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtayi nazaridan o'xshatish asosida: **bosh** («tananing bo'yindan yuqoridagi qismi» – bosh leksik ma'no: *odamning boshi*) – **bosh** («tik narsalarning tepa qismi» – hosila ma'no: *shamol bo'lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi*);

e) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **urmoq** («qo'l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq» – bosh leksik ma'no: *Bektemir miltiq qo'ndog'i bilan uning peshanasiga bir urdi*) – **urmoq** («tanqid qilmoq» – hosila ma'no: *Otabuvanni kovlab, gazetaga urib chiqishdi*).

2. Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi (funktional ko'chirish): **tomir** (*anat.* «qon tomirlari» – bosh leksik ma'no) – **tomir** (*biol.* «o'simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan to'qima naychalar» – hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan «qon tomirlari» va «o'simlik tanasidagi to'qima naychalar» bajarayotgan vazifadagi o'xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va to'qimalar bo'ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning ko'chirilishi **o'q** (nayzaning o'qi) – **o'q** (miltiqning o'qi) – **o'q** (zambarakning o'qi) kabi nomlanishlarda ham bor.

I z o h: Ba'zan ma'noning ko'chirilishida metafora va funksiyadoshlik (vazifadoshlik) omillari birga qatnashadi: **tish** («odamning tishi») – **tish** («arraning tishi») kabi. Bunda odam tishlari va arra tishlari o'rtasidagi shakliy-vazifaviy o'xshashliklar ma'no ko'chirilishiga olib kelgan; **qanot** («qushning qanoti») leksemasining ko'chma ma'noga ega bo'lishi (samolyotning qanotini ifodalashi) ham shakliy-vazifaviy o'xshashlikka asoslangan.

3. Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: *metonimia* – «qayta nomlash»). Bunday ko'chirilish predmetlar yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagi ko'rinishlari bor:

a) o'simlikning nomi shu o'simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga ko'chiriladi: **muskat** (uzumning bir navi) – **muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino), **choy** (o'simlikning bir turi) – **choy** (shu o'simlikning barglaridan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti) – **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining bo'lishini taqozo qilgan hamda birga qo'llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetdan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi: *bir piyola choy ichmoq* (*piyola o'z ma'nosida*) – *bir piyola ichmoq* (*piyola* – ko'chma ma'noda);

d) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: *sinf* («o'quv xonasi») – *sinf* («o'quvchilar guruhi»), *shahar* («yirik aholi punkti») – *shahar* («shahar aholisi») kabi. Masalan: «*Yangi yilni kutish bahonasida tunni bedor o'tkazgan shahar tongni ko'zda uyqu bilan kutib oldi*» (T.M.);

e) narsa nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligiga nom bo'lib ko'chadi: *kun* («quyosh») – *kun* («sutkaning yorug' qismi»), *oy* («planeta») – *oy* («yilning o'n ikkidan bir qismi»). Ba'zan buning aksi ham bo'ladi: vaqt o'lchovi nomi vaqtni o'lchaydigan asbobga nom bo'lib ko'chadi: **soat** («sutkaning yigirma to'rt dan biriga teng vaqt») – soat («vaqtni sutka davomida o'lchab boradigan asbob»);

f) belgining nomi shunday belgisi bor bo'lgan narsaga (predmetga) ko'chiriladi: **ko'k** (rang nomi) – **ko'k** («ko'kat») – **ko'k** («osmon»); **yupqa** («qalinning aksi») – **yupqa** (taom nomi) [27, -84]. Bunday ko'chirilish leksik-semantik yo'l bilan yangi so'zning yasashiga ham olib keladi. Qiyos qiling: **ko'k** (1) – sifat, **ko'k** (2) – ot, **ko'k** (3) – ot; **yupqa** (1) – sifat, **yupqa** (2) – ot kabi. Demak, **ko'k** (1), **yupqa** (1) sifatlaridan **ko'k** (2), **ko'k** (3) va **yupqa** (2) otlari yasalgan. Bunday yasash dialektikaning miqdor o'zgarishidan sifat o'zgarishiga o'tish qonuni asosida sodir bo'ladi hamda polisemiya bilan so'z yasashi va omonimiya hodisalari o'rtasida o'ta murakkab munosabatlar borligidan dalolat beradi [27, -202–203]. Ularni maxsus tadqiq qilish o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalaridan biridir;

g) asar muallifining nomi nutqda «asar» ma'nosida qo'llangan bo'lishi mumkin: *Navoiyni o'qidim*, *Oybekni o'qiyapman* kabi. Bunday paytlarda muallif nomi aytiladi-yu, uning asari (yoki asarlari) nazarda tutiladi. Demak, bunda ham metonimiya bor, ammo u til metonimiyasi emas, nutq metonimiyasidir [27, -84–85].

4. Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: *synekdoche* — «birga anglamoq», «qo'sib anglamoq»). Bunday ko'chirilish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga ko'chiriladi: **qo'l** (butun) — **qo'l** (qism — «barmoq» ma'nosida: *Besh qo'l barobarmas*), **bosh** (butun) — **bosh** (qism — «miya», «aql-xush» ma'nolarida: *Tog'ning ko'rki tosh bilan, odunning ko'rki bosh bilan*);

b) qismning nomi butunga ko'chiriladi: **olma** (qism — «meva») — **olma** (butun — daraxt: *olma gulladi*, **eshik** (qism — «uyning eshigi», «hovlining eshigi») — **eshik** (butun — «uy», «hovli»: *Eshigimda juda ko'p odamlar ishlagan. O.*), **tirnoq** (qism) — **tirnoq** (butun — «bola», «farzand»: *Sizga og'ir. Peshanangizga tirnoq birmidi. Ko'nglingiz yarim. R.F.*), **tuyoq** (qism) — **tuyoq** (butun — «uy hayvoni», «mol»: *Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan. O.*).

94- §. Ma'noning kengayishi

Ma'noning kengayishi — leksemaning ma'no hajmida tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, *yaylov* so'zi dastlab «tog'ning tepasidagi o'tloq»ni ifodalagan: qadimgi turkiy tilda *yay* (*yay*) so'zi «yoz»ni, *yaylag'* so'zi esa «yozlaydigan joy»ni anglatgan [105, -226—227]. Chorvadorlar yoz payti molni tog'ning tepasidagi o'tloqlarda («yaylag'»da) boqishgan, qishda esa «yaylag'»dan «qishlag'»ga tushib yashashgan. Hozirgi paytda *yaylov* so'zi faqat tog'ning tepasidagi «mol boqiladigan o'tloq»ni emas, balki umuman «mol boqiladigan maydon»ni anglatadi, bunday maydon tog'ning tepasida ham, dashtadirlarda va hatto pasttekisliklarda ham bo'lishi mumkin. Bunday ma'no kengayishi *qishloq* so'zining semantikasida ham sodir bo'lgan: u dastlab «qish faslida yashaydigan joyni»ni anglatgan, hozir esa umuman «aholi yashaydigan punktning bir turi» ma'nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga o'tishini ma'no kengayishi deb baholash holatlari ham bor [27, -86—87]. Masalan: *Rizamat* (atoqli ot) — *rizamat* (mahalliy, xo'raki va mayzboq uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor Rizamat ota Musamuhamedov tomonidan yetishtirilgan va shu sohibkor nomi bilan atalgan (demak, so'zning ma'no hajmi kengaygan).

95- §. Ma'noning torayishi

Ma'noning torayishi — leksemaning ma'no hajmida keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan: *vatan* (keng ma'noda:

«kishi tugʻilib oʻsgan mamlakat, ona-yurt») – *vatan* (tor maʼnoda: «kishi tugʻilib oʻsgan shahar yoki qishloq»).

Turdosh otning atoqli otga oʻtishi ham tilshunoslikda maʼno torayishi deb qaraladi. Masalan: *bolta* (turdosh ot) – *Bolta* (atoqli ot), *lola* (turdosh ot) – *Lola* (atoqli ot) kabi.

96- §. Leksik maʼno taraqqiyoti natijalari

Leksik maʼno taraqqiyoti natijalari ikki xil boʻladi: 1) soʻzning semantik tarkibidagi maʼnolar miqdori koʻpayadi, demak, miqdor oʻzgarishi yuz beradi, bu hol polisemiyaga (koʻp maʼnolilikka) va omonimiyaga olib keladi. Xususan, metafora, vazifadoshlik (funksiyadoshlik) va sinekdoxa yoʻllari bilan maʼno koʻchirilishida koʻproq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik maʼnolar miqdori koʻpayadi: **koʻz** («koʻrish aʼzosi») – **koʻz** («uzukning koʻzi») – **koʻz** («taxtaning koʻzi») – metafora; **tish** («odamning tishi») – **tish** («arraning tishi») – metafora va funksiyadoshlik; **gilos** («mevaning bir turi») – **gilos** («gilos daraxti») – sinekdoxa. Metonimiya yoʻli bilan maʼno koʻchishida natija ikki xil boʻladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda maʼnolar oʻrtasidagi bogʻlanish saqlanadi): **til** («nutq aʼzosi») – **til** («aloqa-aralashuv quroli»); b) omonimiya paydo boʻladi. Bunda maʼnolardagi bogʻlanish kuchsizlanadi, uzoqlashadi, hatto unutiladi, natijada shakli bir xil boʻlgan ikki soʻz yuzaga keladi. Masalan, **issiq** (sifat) leksemasi asosida **issiq** (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Bunda: «belgi» kategorial semasi «predmet» kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida «norma (oʻlchov)», «ortiq» semalari tashlangan; «harorat» semasi yana ham abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibida «harorat» predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar soʻngan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan [112, -11-12]. Bu hol **issiq** (sifat) va **issiq** (ot) omonimlarining yuzaga kelishiga sabab boʻlgan. Bunday omonimlashishni bir soʻz turkumidagi **kun** (quyosh) va **kun** («sutkaning ertalabdan kechqurungacha boʻlgan qismi») soʻzlarida ham koʻramiz; 2) soʻzning semantik tarkibida maʼno hajmi oʻzgaradi. Bunda maʼnolar miqdori ortmaydi, bitta maʼnoning hajm koʻlami kengayadi yoki torayadi, xolos.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksik monosemiya hodisasini qanday tushunasiz? Leksik polisemiyaning chi?
2. Monosemiya hodisasi qanday lugʻaviy birliklarga xos?

3. Polisemiyaning yuzaga kelishi qanday sodir bo'ladi?
4. Ko'p ma'nolikka olib keluvchi lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (**ekstra-**lingvistik) omillar haqida ma'lumot bering.
5. Ma'no taraqqiyotining qanday yo'llari bor?
6. Metafora yoli bilan ma'noning ko'chishi?
7. Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi?
8. Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi?
9. Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi?
10. Leksik ma'no miqdorining ortishi?
11. Leksik ma'no hajmining o'zgarishi: ma'noning kengayishi va torayishi?
12. Leksik ma'no miqdorining o'zgarishida polisemiya va omonimiyanning yuzaga kelishi?

Tayanch tushunchalar

1. **Monosemiya** – bir ma'nolilik hodisasi.
2. **Polisemiya** – ko'p ma'nolilik hodisasi.
3. **Metafora yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi** – predmetlar, hodisalar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi.
4. **Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi** – predmetlarning bajaradigan vazifasidagi o'xshashlik asosida ulardan birining nomini ikkinchisiga nisbatan qo'llash.
5. **Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi** – narsa-hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'noning ko'chirilishi.
6. **Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi** – butunning nomi bilan qismning yoki, aksincha, qismning nomi bilan butunning atalishi orqali yuz beradigan ma'no ko'chirilishi.

LEKSIK MA'NO TIPLARI

Adabiyotlar: 11 [26–28], 19 [73–78], 26 [17–23], 27 [89–95], 32 [64–67], 35 [64–65], 83 [60–64].

97- §. Leksik ma'nolarning guruhlanishi

So'zning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar dastlab ikkita katta guruhga – hozirgi leksik ma'nolarga va avvalgi leksik ma'nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma'no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma'nolar esa til taraqqiyotining o'tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma'no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma'nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o'rganiladi.

98- §. Hozirgi leksik ma'nolar

Hozirgi leksik ma'nolar o'z navbatida *bosh ma'no* va *hosila ma'no* kabi tiplarga bo'linadi, ular kontekst talabiga ko'ra *to'g'ri ma'no* va *ko'chma ma'no*, *nominativ (nomlovchi) ma'no* va *majoziy ma'no*, *erkin ma'no* va *bog'li ma'no* (yoki *bog'langan ma'no*) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma'nolar tizimiga asoslanadi. Masalan, «O'zbek tilining izohli lug'ati»da [121, -136-138] **bosh** leksemasi-ning 15 ta leksik ma'nosi va yana bir necha ideomatik ma'nolari (frazemalar tarkibidagi qo'llanishi) izohlangan: 1. Tananing bo'yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi... 2. *Ko'chma s.t.* Aql-xush, miya. 3. Boshliq, rahbar. *Yaxshi yigit — davraning boshi*... 4. *Sft.* Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. *Bosh vrach*... 5. *Sft.* Eng muhim, asosiy. *Bosh masala*... 6. *Sft.* Eng oldingi, birinchi. *Bosh kelin*... 7. *Ko'chma.* Odam, kishi. *Bir boshga bir o'lim*... 8. (*Snq sonlar bilan*) chorva hisobida har bir adad jonivor. *O'n bosh ot. Ikki bosh qo'y*... 9. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi. *Shamol bo'lmasa daraxtning boshi qimirlamaydi*... va b.lar.

Bosh ma'no so'zning semantik tarkibidagi boshqa ma'nolarning o'sib chiqishi uchun asos bo'lgan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining bosh ma'nosi «Itlar turkumiga mansub yirtqich sutemizuvchi hayvondir». U *to'g'ri ma'no* (voqelik bilan bevosita bog'langanligi uchun), *nominativ ma'no* (voqelikni, predmetni nomlaganligi uchun), *erkin ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanmaganligi uchun) sanaladi.

Hosila ma'no bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining hosila ma'nosi «O'taketgan ayyor, makkor odam»dir. Bu ma'no ayrim kishilarning xatti-harakatini tulkining hiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Haqiqatda esa bu tulkilar uni laqillatadilar.* (A.Q.)

So'zning hosila ma'nosi kontekst talahidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (so'zning to'g'ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bo'lib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki g'oyalarni konkret obraz orqali ifodalashga xizmat qilganligi uchun), *bog'li ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

I z o h. Hosila ma'no ayrim hollarda bosh ma'no darajasiga ham ega bo'lib qoladi. Buni **til** leksemasi ma'nolari misolida ko'rsa bo'ladi. Qiyos qiling: **til** (1) — «maza-ta'm bilish xususiyatiga ega anatomik a'zo» (bosh ma'no); **til** (2) — «kishilar orasida fikrlashish vositasi vazifasini bajaruvchi sistema, ijtimoiy hodisa» (hosila ma'no); **til** (3) — «Nutqning o'ziga xos

xususiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan turi; ilmiy uslub, badiiy uslub va b.lar» (hosila ma'no); **til** (4) – «harbiy asir» (hosila ma'no); **til** (5) – «asbob, mexanizm va sh.k.ning osilib, qimirlab turadigan qismi»: *qo'ng'iroqning tili* (hosila ma'no) kabi. Keltirilgan ma'nolar o'rtasida quyidagi munosabatlar bor: **til** leksemasining 1- ma'nosi 2 va 5- ma'nolarga nisbatan bosh ma'nodir; **til** leksemasining 2- ma'nosi shu so'zning 3, 4- ma'nolariga nisbatan bosh ma'no bo'ladi, ammo 1- ma'noga nisbatan u hosila ma'nodir. Shunga ko'ra bu ma'nolar tizimida 1- ma'no **to'ng'ich bosh ma'no**, 2- ma'no esa **nisbiy bosh ma'no** sanaladi [27, -90].

99-§. Avvalgi leksik ma'nolar

Avvalgi leksik ma'nolar ham dastlab ikki turga bo'linadi: 1) eski leksik ma'no; 2) etimologik leksik ma'no. Bulardan birinchisi tarixiy semasiologiyada, ikkinchisi esa tilshunoslikning etimologiya bo'limida o'rganiladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir. Masalan, **yog'och** leksemasining «daraxt» ma'nosi eski leksik ma'no (semantik arxaizm, arxaizm-ma'no) sanaladi. Bu so'z «daraxt» ma'nosida eski turkiy til va eski o'zbek tilida qo'llangan: (yig'och), [107, 1- t., -310]; *yig'och*, *archa yig'ochi*¹⁰⁸. Hozir esa u shu ma'noda deyarli ishlatilmaydi (tarixiy mavzularda yozilgan badiiy, ilmiy asarlar tili bundan mustasno, albatta).

Etimologik leksik ma'no – leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U **ma'no etimoni** deb ataladi. («Etimon» bahsiga qarang).

ETIMON

Adabiyotlar: 11 [28–30], 103 [529], 125 [136].

100- §. Etimon haqida ma'lumot

Etimon (yun.: *etymon* – «haqiqat») – muayyan leksemaning kelib chiqishiga asos bo'lgan so'z (tub yoki yasama) yoxud so'z birikmasi: *qatun* > *xatun* > *xotin* (etimon – *qatun*), *bu kun* > *bukun* > *bugun* (etimon – «*bu kun*» so'z birikmasi), *qashlag'* > *qashlaq* > *qishloq* (etimon – *qashlag'*) kabi. Demak: a) hozirgi o'zbek tilidagi *xotin* leksemasining shakl etimoni

¹⁰⁸ Bobur Zahiriddin Muhammad. Asarlar. Uch jildlik. 2- jild. Boburnoma. – T.: «Badiiy adabiyot», 1965. 207- b.

qatun, ma'no etimoni esa «yuqori martabali kishining umr yo'ldos bo'lgan. Hozir bu so'zning ma'nosi kengaygan: u «biror erkak kishining umr yo'ldoshi»ni va umuman «ayol»ni ham anglatadi¹⁰⁹; b) *bugun* so'zining shakl etimoni «bu kun» so'z birikmasidir, ma'no etimoni esa «so'z borayotgan paytda kechirilayotgan yoki kechirilgan kun» haqidagi axborot, [121, 1- t, -144]; d) *qishloq* leksemasining shakl etimoni «qyishlag'»dir, u quyidagi morfemalardan tarkib topgan: qyish (fasl) + la (fe'l yasovchi) + + g' (ot yasovchi). Keyinchalik etimon tarkibida fonetik o'zgarishlar yuz bergan: qyishlag' > qyishlaq > («g'» undoshi «q»ga o'tgan) > qishloq («a» unlisi «o»ga o'tgan, «ы» unlisi qattqlik belgisini yo'qotgan)¹¹⁰; bu so'zning ma'no etimoni esa «aholi yozda dalalarga ketib, qishda qaytib kelib yashaydigan joy» ma'nosidir. Hozir bu ma'no kuchsizlanib, sezilmas holga kelgan, so'nib qolgan.

Ba'zan bir necha til so'zlarining etimoni bitta bo'ladi. Buni qadimgi hind tilidagi **sakxara** so'zi taqdirida ko'rish mumkin: u *shakar* (o'zbekcha, forsha), *sheker* (turkcha), *suker* (nemischa), *sukor* (ukraincha), *sukkar* (arabcha), *saxar* (ruscha), *sakxaron* (yunoncha), *syukr* (fransuzcha), *sugar* (inglizcha) leksemalari uchun dastlabki «poydevor» bo'lgan; bu so'z (etimon) qadimgi hind tilida «shag'al», «yirik qum» ma'nolarini anglatgan, keyinchalik, u metafora yo'li bilan ma'no ko'chirilishi asosida «shirin ta'mli qumsimon modda», «qumsimon shirinlik» ma'nosiga ega bo'lgan. Demak, **sakxara** so'zining «yirik qum» ma'nosi yuqorida keltirilgan barcha so'zlar uchun ma'no etimonidir.

Etimon vazifasini bajargan so'zning shakli va ma'nosi turli omillar ta'sirida ko'pincha o'zgarib ketadi, bu hol uning asl «nusxa»si va «ma'no»sini xiralashtirib qo'yadi, ularni aniqlash va tiklash ishlarini ham qiyinlashtiradi. Hozirgi **kartoshka** leksemasi tarixida xuddi shunday bo'lgan: *tartufolo* (italyancha: *tartyfola* – «yer qo'ziqorini») so'zi nemis tiliga o'tgach, *kartofiel* (kartofiel) shakliga kirgan, so'ng rus tiliga *kartofel* (*картофель*) shaklida o'zlashgan, ammo rus dehqonlari uni soddalashtirib *kartoshka* deb qo'llay boshlashgan, o'zbek tiliga ham u shu shaklda kirib kelgan, farqi shundaki, rus tilida *kartofel* adabiy til birligi, *kartoshka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti bo'lsa, o'zbek tilida *kartoshka* adabiy til birligi, *kartishka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti tarzida ishlatilmoqda. Demak: o'zbek tilidagi *kartoshka* so'zining shakl etimoni italyancha **tartufolo** so'zi, ma'no etimoni (etimologik ma'nosi) esa «yer qo'ziqorini»dir: ma'lumki, kartoshkaning

¹⁰⁹ *Qarang:* Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. 4- qism. – T.: «Universitet», 1999, 8- b.

¹¹⁰ Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan lug'at. 105–196- b.

atam Janubiy Amerika. U yerdagi mahalliy hindular kartoshkani *patata* deb atashgan, shu nom bilan u XVI asrda Ispaniyaga keltirilgan, keyinchalik kartoshka Yevropaning boshqa mamlakatlariga tarqalgan, natijada Yevropadagi ayrim xalqlar kartoshkaga yangi nom qo'yishgan: fransuzlar *la pomme de terre* (*pommes de terre* – «yer olmasi») deb, italyanlar esa *tartufo* («yer qo'ziqorini») deb atashgan, bunda uning shakli qo'ziqoriga o'xshash bo'lganligi, ammo qo'ziqoridan farqli ravishda yer ustida emas, tuproq ostida yetilishi nazarda tutilgan¹¹¹.

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning *etimologiya* turlari shug'ullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va strukturalar turlari jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lug'atlar tuzishda ahamiyatlidir (darslikning «Leksikografiya» bo'limiga ham qarang).

111 *o'z etimologiyasining ilmiy* (faktlar tahliliga asoslangan), *soxta* (g'ayri ilmiy) va *xalq etimologiyasi* (xalqning taxminiga tayangan etimologiya) turlari bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1 Leksemaning hozirgi va avvalgi ma'nolari qanday farqlanadi?
- 2 Bosh ma'no nima? Hosila ma'no-chi?
- 3 Kontekst talabiga ko'ra ma'noning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
- 4 To'ng'ich bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no haqida ma'lumot bering.
- 5 Avvalgi leksik ma'nolarning qanday turlari bor?
- 6 Iki leksik ma'no va etimologik leksik ma'no haqida ma'lumot bering.
- 7 Etimon nima?
- 8 Shakl va ma'no etimolari haqida ma'lumot bering.
- 9 Tilshunoslikning qaysi bo'limi leksemalarning etimonini aniqlash bilan shug'ullanadi?

Tayanch tushunchalar

Hozirgi leksik ma'no – leksemaning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi.

Avvalgi leksik ma'no – leksemaning o'tmishdagi leksik ma'nosi.

Bosh ma'no – leksemaning semantik tarkibidagi hosila ma'nolarning asosiy qismini tashkil etishiga asos bo'lgan ma'no.

Hosila ma'no – bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'no.

Fakt leksik ma'no – leksemaning hozirgi paytda arxaiklashib qolgan ma'nosi.

¹¹¹ Bu haqda qarang: Фейлер М. Как рождаются и живут слова. – М.: «Просвещение», 1964, с. 47–48.

Etimologik leksik ma'no — leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U ma'no etimoni deb ham ataladi.

Shakl etimoni — leksemaning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan dastlabki shakl.

LEKSIK SINONIMIYA

Adabiyotlar: 4 [72–73], 11 [31–35], 19 [105–110], 26 [39–47], 27 [107–113], 32 [68–72], 93 [24–28], 124 [3–6].

101- §. Leksik sinonimiya

Leksik sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir: *yelka, kift, o'miz* (birinchi guruh); *in, uya, oshyon* (ikkinchi guruh); *nur, shu'la, yog'du, ziyo* (uchinchi guruh) va b.lar. Bunday guruhlar tilshunoslikda *sinonimik qatorlar* deb nomlanadi. Har bir sinonimik qatorda:

a) leksemalarning denotativ ma'nosi bir xil, ifoda semalari (ma'no qirralari, uslubiy bo'yoqlari, subyektiv baho, qo'llanish doirasi) har xil bo'ladi. Masalan, *ozod, erkin, hur, sarbast* leksemalari bitta denotatni — «o'z erki, haq-huquqiga egalik»ni ataydi, biroq ularda o'zaro farqlanuvchi ifoda semalari ham bor. Xususan, **erkin** leksemasi bir qadar betaraf ma'noli bo'lsa, **ozod** leksemasida ko'tarinki ruhni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan, kitobiydir. Qiyos qiling: *Erkin nafas olmoq* [O'TIL, 2- tom, -451]. *Toki, bizdan olis avlodlarga ozod va obod vatan qolsin!* (I.Karimov). *Yashnagan el tillarda doston, Qutlug' nomi hur O'zbekiston* (M.Sh.). *Podshohning nikohida bo'lgan xotinalari posbonlar bilan uncha hisoblashmay, ko'pincha ularni qo'lga olib, sarbast yashaydilar* (O.);

b) ifoda semalari ba'zan darajalanadi: *yuz, bet, aft, bashara, turq* leksemalarining barchasida («yuz»dan boshqalarida) salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq bu semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi har xil: u «bet»dan «turq»ga tomon ortib, kuchayib boradi. Qiyos qiling: *U betlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata olmadi.* (M.Ism.), *Sherbekning ko'ziga Xo'jabekovning afidan nahs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi* (S.An.), *U bir ko'ngli, borib, muttaham qozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M.Ism.). *Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib, Mulla Norqo'ziga o'xtaladi.* «*Xu o'l, turqing qursin!*» (A.Q.);

d) ifoda semalari bo'lmagan, betaraf ma'noli leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. Chunonchi, *yuz*, *bet*, *aft*, *bashara*, *turq* (dominanta – **yuz**); *nur*, *shu'la*, *yog'du*, *ziyo* (dominanta – **nur**); *yolg'iz*, *yakka*, *tanho* (dominanta – **yolg'iz**) kabi. Bulardan **yuz** (birinchi qatorda), **nur** (ikkinchi qatorda) va **yolg'iz** (uchinchi qatorda) betaraf ma'nolidir;

e) leksemalarning turkumlik semalari bir xil bo'ladi, bu hol sinonimlarning bir so'z turkumiga birlashishini taqozo qiladi: *bahor* va *ko'klam* (ot), *chiroyli* va *go'zal* (sifat), *so'zlamq* va *gapirmq* (fe'l) kabi.

Yuqoridagi xususiyatlardan, ayniqsa, ifoda semalarining har xilligidan kelib chiqib, leksik sinonimlar quyidagi turlarga ajratiladi:

1. **Ma'no sinonimlari** (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ma'no qirralari bilan farqlanadi. Masalan, *achchiqlanmoq*, *g'azablanmoq*, *qahrilanmoq* leksemalari «g'azabi kelmoq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noni ifodalash darajasi bir xil emas, u «achchiqlanmoq»dan «g'azablanmoq»qa, «g'azablanmoq»dan esa «qahrilanmoq»qa qarab kuchayib boradi.

2. **Uslubiy sinonimlar** (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nosi ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan bo'ladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan, *jilmaymoq*, *iljaymoq*, *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no – «ovoz chiqarmay miyig'ida kulish» hodisasini nomlash bor, ammo shu ma'no *jilmaymoq* leksemasida biroz ijobiy, *iljaymoq* leksemasida esa biroz salbiy bo'yoq bilan qoplangan, bu salbiy bo'yoq *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarida yana-da ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, jilmayib turadigan mehribon chehrani ko'rmadi* (M.Ism.). *Sho'xroq qiz, yigitlar iljayib, bir-biriga ko'z qisib qo'yishadi* («Mushtum»). *Fosih afandi bo'lsa ... qora duldul ustida kuydirgan kalluday irjayib o'tirar edi* (M.Ism.). *Fazliddin tirjayib, egri-bugri tishlarining oqini ko'rsatdi* (O.) *Lekin Murzin hayron qolib: «U emas-ku.» – degan edi, kommendant: «Adashmang, aynan o'zi», – dedi surbetlarcha ishshayib.* (Sh.). *Yer yutgurlar, nima qilib irshayib turibsizlar. huv, ko'zlaring teshilsin!* – dedi xotinlardan biri (M.Os.).

3. **Nutqiy sinonimlar** – nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan o'zaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, *ozgina*, *picha*, *sal*, *xiyol*, *jinday*, *qittay*, *jichcha* qatoridagi *ozgina* leksemasi nutqning barcha ko'rinishlarida (adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham) qo'llana olgani holda, *picha*, *xiyol*, *jinday*, *qittay*, *jichcha* leksemalari faqat so'zlashuv nutqiga xoslangandir.

102- §. Kontekstual sinonimiya

Kontekstual sinonimiya — til birligi sifatida o'zaro sinonim bo'lmagan leksemalarning ma'lum kontekst doirasida (demak, nutq ichida) sinonimik munosabatga kiritilishi. Masalan, **chinni** va **kosa** so'zlarining leksik ma'nolari bir xil emas: **chinni** «idish-tovoq, izolatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loy»ni, **kosa** esa «piyoladan kattaroq idish»ni ataydi. Demak, biri «material»ni, ikkinchisi esa shu materialdan yasalgan «idish»ni anglatadi, shunga ko'ra ular sinonim hisoblanmaydi, ammo ayrim shevalarda **chinni** leksemasi «kosa» ma'nosida ham qo'llanadi, binobarin, shu shevaga xos kontekst ichida u **kosa** leksemasining sinonimiga aylanadi. Masalan, *Xoljonbika... xitoyi chinnida moy olib keldi* (J.Sh.)

Kontekst doirasida sinonimlashish hodisasi ayniqsa **muallif** leksemasining nutqdagi qo'llanishida ko'p uchraydi. Ma'lumki, **muallif** leksemasining sememasi tarkibida «yozuvchi», «shoir», «hikoyanavis», «olim», «ixtirochi» kabi qator semalar mujassamlangan. Demak, uning ma'no ko'lami ancha keng. Kontekst ichida esa **muallif** sememasining shu semalaridan biri aktualashadi, qolganlari reallashmaydi. Masalan, roman, hikoya kabi nasriy asarlar haqida gap ketganda **muallif** leksemasi faqat «yozuvchi» ma'nosida qo'llanadi, demak, **yozuvchi** leksemasining kontekstual sinonimiga aylanadi, kontekstdan tashqarida esa bu ikki so'z sinonim bo'la olmaydi, chunki ularning ma'no ko'lami o'zaro teng emas.

Tilda leksik ma'nolari o'zaro teng bo'lib, farqlovchi semalari bo'lmagan leksemalar ham uchraydi: *so'roq* va *savol*, *xabar* va *darak*, *tema* va *mavzu*, *nom* va *ot* kabi. Tilshunoslikda bu tipdagi leksemalar *absolut sinonimlar* yoki *leksik dubletlar* deb ikki xil nomlanmoqda [27, -109].

103- §. Leksemalarning sinonim bo'la olmaydigan holatlari

Quyidagi holatlarda leksemalar o'zaro sinonim bo'la olmaydi:

1. Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe'l va b.lar.
2. Bir turkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tor tushuncha nomlari. Bunday holat ko'proq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikada **tur** va **xil** terminlarining tushuncha doirasi teng emas: **tur** termini urug'dosh bo'lgan bir necha *xil* va *navlarni* o'z ichiga olgan takson tushunchasini ifodalaydi, ayni paytda **turlar turkumlarga**, **turkumlar** esa **oilalarga** birlashadi. Shunga ko'ra **tur** va **xil**, **tur** va **turkum** kabi sinonimik qatorlar bo'lishi mumkin emas.

3. Ijtimoiy mohiyati teng bo'lmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: *qozi* va *sudya*, *mirshab* va *militSIONER* kabilar. Bulardan **qozi** va **mirshab** leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, **sudya** va **militSIONER** leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.

104- §. Sinonimiyaning turli leksik qatlamlarga mansub bo'lishi

Sinonimik munosabatda bo'lgan so'zlar o'zbek tili lug'at boyligining turli leksik qatlariga mansubdir. Masalan, *anglamOq* (o'zb.) – *tushunmoq* (o'zb.); *go'zal* (umumtil) – *suluv* (dial.); *husn* (ar.) – *chiroy* (f-t.); *xat* (ar.) – *maktub* (ar.) – *noma* (f-t.); *kishi* (o'zb.) – *odam* (ar.); *ko'k* (o'zb.) – *osmon* (t-f.) – *falak* (ar.); *analiz* (r-b.) – *tahlil* (ar.); *tema* (r-b.) – *mavzu* (ar.) kabi.

105- §. Sinonimiya va polisemiya

Sinonimiya va polisemiya o'rtasida ma'lum bog'lanish bor. Xususan, polisemantik leksema har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorlarga kirishi mumkin: *olov* yoqmoq va *o't* yoqmoq (sinonimlar: *olov* va *o't*), quyosh *olovi* va quyosh *harorati* (sinonimlar: *olov* va *harorat*), *oldov* yigit va *g'ayratli* yigit (sinonimlar: *olov* va *g'ayratli*): bunda *olov* leksemasining «predmet» semasi so'nib, «belgi» semasi faollashgan.

Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravon va ta'sirli bo'lishini, fikrning aniq va obrazli chiqishini ta'minlaydi.

Izoh. Sinonimiya hodisasi frazemalar va grammatik birliklar (morfemalar, so'z birikmalari va gaplar) doirasida, shuningdek, leksema va frazema munosabatlarida ham uchraydi. (Bu haqda «Frazeologiya» va «Grammatika» bo'limlariga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sinonimiya nima?
2. Sinonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday?
3. Sinonimik qator va dominanta haqida ma'lumot bering.
4. Leksik sinonimlarning qanday turlari bor?
5. Ma'no sinonimlari, uslubiy sinonimlar va nutqiy sinonimlar qanday farqlanadi?
6. Qanday holatlarda kontekstual sinonimlar yuzaga keladi?
7. Absolut sinonimlar yoki leksik dubletlar haqida ma'lumot bering.
8. Qanday holatlarda leksemalar sinonimik munosabatda bo'lmaydi?

Bu misollarda qo'llangan **qand** va **tuz**, **ayt** va **qayt** hamda **to'g'ri** va **o'g'ri** so'zlari aslida (tilda) antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida **tuz** va **qand** leksemalari muallifning leksik q natijasida «*achchiq*» va «*shirin*» (demak, «*yaxshi*» va «*yomon*») ma'n ikkinchi misoldagi **ayt** va **qayt** leksemalari «*ayt*» va «*aytma*» de; ma'nolarni, uchinchi misoldagi **to'g'ri** va **o'g'ri** leksemalari esa emas» va «*o'g'ri*» ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan (bunda *to'g'ri* leksemasi otlashgan).

Bunday qo'llanish olmoshlarda va shonlarda ham uchraydi: *Bir u deydi, bir bu deydi*, deganda **u** va **bu** olmoshlarida kontekstual zidlanish bor.

108- §. Antonomik juftlik

Leksik antonimiya ikkita leksema orasida yuz beradi, bu ikki so'z *antonimik juftlikni* hosil qiladi, ammo antonimik juftlik juft so'z degan gap emas. Qiyos qiling: *katta* va *kichik* – antonimik juftlik (undagi har bir so'z – mustaqil leksema), *katta-kichik* – bitta juft so'z, u umumlashgan bitta ma'noga ega. Demak, *katta* va *kichik* zid ma'noli ikkita leksema bo'lganligi uchun, ular bir-biriga nisbatan antonimlardir, *katta-kichik* juft so'zi esa antonimlar ishtirokida yasalgan bitta leksemadi, binobarin, bitta leksemaning yolg'iz o'zi antonim hisoblanmaydi. Shuningdek, **bor** va **borma** kabi so'z shakllari ham antonimlar deb qaralmaydi, chunki antonim bo'lish uchun, yuqorida aytib o'tilganidek, albatta ikkita so'z (leksema) mavjud bo'lishi, bu ikki so'z o'zaro zid ma'no ifodalashi shart, **bor** va **borma** esa ikkita leksema emas, balki bitta **bor** leksemasining (fe'lining) bo'lishli (*bor*) va bo'lishsiz (*borma*) shakllari, xolos. Demak, bunda ham antonimik juftlik yo'q.

109- §. Enantiosemiya

Enantiosemiya bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit talabiga ko'ra zidlanishning ifodalanishi. Chunonchi, *ofat* so'zining ma'nosi «falokat», «balo»dir, ammo u «Ulug' yo'l» romanidagi bir epizodda shu ma'noga zid ravishda «go'zal», «maftunkor» ma'nolarini anglatgan: «Adibaxon alifday nozik, yuzi tiniq, oq, yirik ko'zlari ustidagi ingichka qoshlari *ofat* ...»¹¹³. Tabiiyki, bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi.

¹¹³ Oybek. Asarlar. 8- tom. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973. 176- b.

110- §. Antonimiya va polisemiya

Antonimiya va polisemiya hodisalari o'zaro bog'liqdir: ko'p ma'noli leksema o'zining bosh ma'nosi bilan bitta antonimik juftlikka, hosila ma'nosi bilan esa boshqa antonimik juftlikka kirishi mumkin. Masalan: *achchiq qalampir* va *shirin olma* birikmalarida **achchiq** va **shirin** leksemalari o'zlarining bosh ma'nolari orqali antonimik munosabatga kirishgan; *achchiq gap* va *shirin gap* birikmalarida esa *achchiq* va *shirin* leksemalarining hosila (ko'chma) ma'nolari antonimiyaga asos bo'lgan.

111- §. Antonimlarni belgilash mezonlari haqida

Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*¹¹⁴ *tog'u* va *xola*¹¹⁵ kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan B. Isabekov esa ularni antonimlar emas, korrelativ so'zlar deb baholaydi, buni yuqoridagi leksemalarning ma'nolari qarama-qarshi emas, balki bir-biriga juda yaqindir deb asoslaydi¹¹⁶.

Fe'ning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari (*bordi* va *bormadi*, *boray* va *bormay*, *ko'rgan* va *ko'rmagan* kabi formalari) ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohida bir tipi...» deb qaraladi¹¹⁷, biroq tilshunos Sh. Rahmatullayev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inkorning o'zi hali antonim emas. Masalan, *ayt* va *aytma*, *aytar* va *aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori. Ammo ularni o'zaro antonimlar deb bo'lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki (bo'lishli va bo'lishsiz) shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatidir...» [27, -122]. Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor¹¹⁸. Mazkur darslikda ham antonimiyaga shu pozitsiyadan yondashildi.

Antonimiya mezonini belgilashda Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov va R. Shukurovlar tomonidan tavsiya etilgan **mantiqiy markaz** prinsipiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu prinsipga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki

¹¹⁴ Usmonov S. Ko'rsatilgan maqola, 38- b.

Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan asar, 121- b.

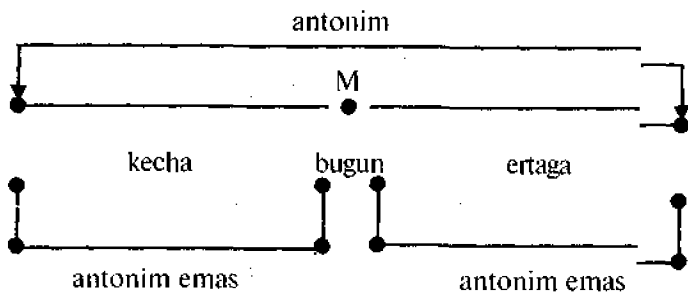
¹¹⁵ Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1- t. 1966, 146- b.

¹¹⁶ Isabekov B.O. Ko'rsatilgan dissertatsiya avtorferati, 8- b.

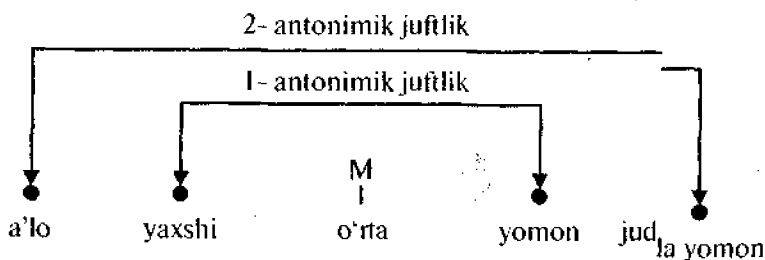
¹¹⁷ Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1- t. — T.: «FAN», 1966, 145- b.

¹¹⁸ Isabekov B.O. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД, — Т., 1973, с. 4.

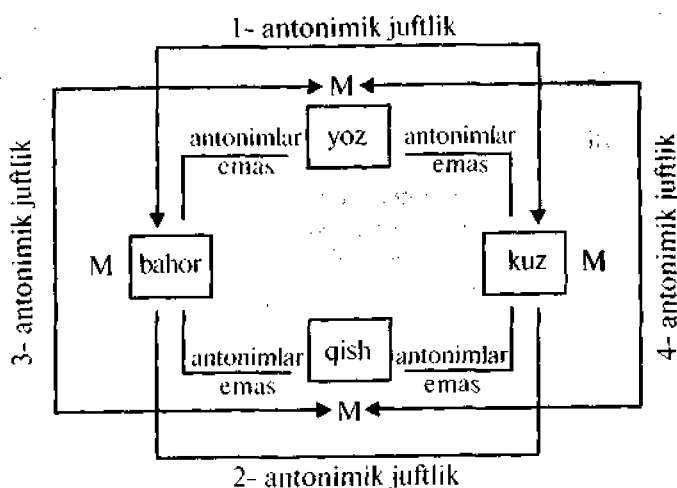
tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarida deb qaraladi. Masalan, *kuz* bilan *bahor* orasida *qish* bor, demak, *kuz* va *bahor* leksemalari o'zaro antonimlar deb qaraladi, ammo *kuz* bilan *qish* leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha (mantiqiy yo'q); shuningdek, *qish* bilan *bahor* antonim emas (oraliq tushuncha yo'q), *qish* bilan *yoz* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bahor»); *kecha* bilan *bugun* – antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *kecha* va *ertaga* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bugun»); *o'tmish* va *hozir* – antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *o'tmish* va *kelajak* – antonimlar (oraliq tushuncha – «hozir») kabi. Bunday munosabatlarni quyidagi sxema (chizma) tarzida ifodalash mumkin (mantiqiy markaz o'rnida M harfi qo'llangan).

Ba'zan mantiqiy markazning ikki tomonida bir nechta antonimik juftliklar bo'ladi: **a'lo** (juda yaxshi) – **yaxshi-o'ra** (M) – **yomon-juda yomon** kabi. Buni sxemada shunday ifodalash mumkin:

Bunday hollarda o'z ma'nosiga ko'ra mantiqiy markazdan teng uzoqlikda joylashadigan so'zlar o'zaro antonimik juftlik hosil qiladi. Fasl nomlari orasidagi antonimiyani quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin.

Antonimik munosabatda bo'lgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz bo'ladi-yu, ammo uni nomlovchi so'zning o'zi bo'lmaydi. Masalan, *kulgi* va *yig'i* leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus so'z tilda yo'q, ammo oraliq hodisaning o'zi bor: u kishining kulmasdan, yig'lamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat (ekstralingvistik omil) mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi [113, -9-12].

112- §. Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi

Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta'minlaydi.

Tinglar edim betinim
 Uzun tunlar yotib jim.
 Seza olardim kuchin,
 Ko'pi yolg'on, ko'pi chin.

(H.O.)

Ilmli odamga ulug'lik hamdam,
 Ilmsiz qozini eshak deb aytma,
 Chunki bu eshakka tuhmatdir beshak.

(H.Deh.).

Jahonning **shodligi** yig'ilsa butun,
Do'stlar diydoridan bo'lolmas ustun.
To'lur **g'am-g'ussaga** dilning kosasi,
Qadrdon do'stlardan judo bo'lgan kun.

(Rud.)

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi – hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallar tiliga xos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat – **qishki** rohat.

Mehnatdan **do'st** ortar, g'iybatdan – **dushman**.

Do'st achitib gapirar, **dushman** – kuldirib.

Yaxshi do'st – jon ozig'i,

Yomon do'st – bosh qozig'i.

Donoga ish – shonu shuhrat,

Nodonga ish – g'amu kulfat.

Izoh. Antonimiya hodisasi frazemalar va morfemalar doirasida, shuningdek leksema va frazemalar munosabatida ham uchraydi (Bu haqda «Frazeologiya» va «Morfemika» bo'limlariga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Antonimiya nima? Antonimik juftlik-chi?
2. Antonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday?
3. Kontekstual antonimiya haqida ma'lumot bering.
4. Qanday holatlarda antonimiya hodisasi yuz bermaydi?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushuntiring.
6. Antonimiya va polisemiya o'rtasidagi bog'lanishni tushuntiring.
7. Antonimiya hodisasi bilan bog'liq qanday munozarali masalalarni bilasiz?
8. Antonimiya hodisasining mezoni sifatida qaraladigan *mantiqiy markaz* haqida ma'lumot bering.
9. Antonimlardan qanday uslubiy vosita sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Antonimiya – leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishi.

Antonimik juftlik – o'zaro qarama-qarshi ma'noli ikki so'z.

Kontekstual antonimiya – tilda antonimik munosabatda bo'lmagan so'zlarning ma'lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

Enantiosemiya – bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

Mantiqiy markaz – ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

LEKSIK OMONIMIYA

Adabiyotlar: 4 [70–72], 11 [41–45], 26 [29–39], 32 [77–81], 112 [5–15].

113- §. Leksik omonimiya

Leksik omonimiya – leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasi. Masalan, *o'ʻt* («olov») – *o'ʻt* («maysa»), *kamar* («qayish, ko'ndan ishlangan belbog'») – *kamar* («daryo, tog'larda suv o'yib ketgan chuqur joy») kabi.

Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar.

1. **Omonimlar** shakli bir xil, ma'nolari har xil (o'zaro bog'lanmagan) leksemalardir (yuqoridagi misollar), ular *omonim omoleksemalar* deb ham ataladi. (27, 128-b.). Bunday omonimlarning ko'pchiligi bir so'z turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil bo'ladi. Qiyos qiling: *ot* («ism») – *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi, *ot* («hayvon») – *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi. Yana: *bo'sh* (sifat) – «ichiga hech narsa solinmagan»: *bo'sh chelak* kabi; *bo'sh* (sifat) – «tarang tortilmagan»: *arqonni bo'sh tortib bog'lamoq* kabi.

Bu tipdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli so'z turkumlariga mansub bo'lishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan so'zlar shakllanish tizimiga ega bo'lmashliklari kerak. Masalan, *tabiiy* (sifat) va *tabiiy* (modal so'z): 1) *U tabiiy fanlarga ko'proq qiziqadi.* (Bu gapda *tabiiy* – sifat, aniqlovchi); 2) *So'zamol, badavlat qori tog'ning birdan ko'z yumib sukuuga botishining sababini, tabiiy, Yo'lchi tushunmadi.* (Bu gapda *tabiiy* – modal so'z, kirish so'z).

2. **Omoformalar** ayrim grammatik shakllaridagina teng keladigan leksemalardir. Ular *omoforma omoleksemalar* deb ham nomlanadi [27, -129]. Masalan, *sur* (ot: «qorako'l teri navi») va *sur* (sifat: «och kulrang») leksemalari ayni shu shaklda lug'atga kiritiladi, biroq ot turkumidagi *sur* leksemasi aurlanganda (*urni,urning, surga...* kabi) *sur* (ot) va *sur* (sifat) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qoladi. Demak, bu ikki leksema o'rtasidagi shakliy tenglik

ot turkumidagi *sur* soʻzi bosh kelishik shaklida boʻlgandagina saqlanib, boshqa shakllarida yoʻqoladi, shu xususiyati bilan omoforma omoleksemalar omonim omoleksemadan farq qiladi.

Oʻt (ot:»olov») va *oʻt* (feʻlning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi shakli) munosabatida boshqacharoq holat kuzatiladi: *oʻt* feʻl shakli lugʻatga *oʻtmoq* shaklida kiritiladi, binobarin, *oʻt* (ot) va *oʻtmoq* (feʻl) oʻrtasidagi shakliy tenglik yoʻqligi maʼlum boʻladi, shunga qaramay feʻlning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi *oʻt* shakli bilan otning bosh kelishigidagi *oʻt* shakli omoforma omoleksemalar sanaladi. Bu leksemalardagi omoforma munosabati *oʻting* (sening oʻting) va *oʻting* (siz oʻting) kabi shakliy tenglikda ham yuzaga keladi, ammo *oʻtini*, *oʻting* (otning kelishik shakllari) va *oʻtgin*, *oʻtsin* (feʻlning buyruq mayli shakllari) kabi holatlarda omoforma paydo boʻlmaydi. Demak, omoforma boʻlish turli soʻz turkumlariga mansub leksemalarning ayrim grammatik shakllariga xos.

Omoformalarda negizga qoʻshilayotgan affikslar ham shaklan teng boʻladi, shunga koʻra bunday qoʻshimchalar omoaffikslar sanaladi. Qiyos qiling: *oʻting* («-ing» – otning egalik kategoriyasiga mansub affiks) – *oʻting* («-ing» – feʻlning buyruq mayliga mansub affiks) kabi.

114- §. Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati

Omonim omoleksemalar nutqda turlanib yoki tuslanib turli shakllarga kiradi. Qiyos qiling: *bogʻ-1* (ot turkumi: «mevazor, daraxtzor») va *bogʻ-2* (ot turkumi: «beda, oʻt bogʻlami»). Bu ikki ot nutqda turlanib, oʻzaro teng boʻlgan soʻz formalari (grammatik shakllarni) hosil qiladi:

bogʻ-1: bogʻni, bogʻning, bogʻga, bogʻlar ... kabi.

bogʻ-2: bogʻni, bogʻning, bogʻga, bogʻlar ... kabi.

Bunday shakllar soʻz formalari sanaladi. Soʻz formalaridagi tenglik omoforma omoleksemalarga ham xos (yuqorida koʻrib oʻtildi). Demak, nutqda omonimlar ham, omoformalar ham *soʻz formalari omonimiyasini* yuzaga keltirishi mumkin.

115- §. Omonimlarning yuzaga kelish sabablari

Omonimlarning yuzaga kelish sabablari har xildir. Xususan:

1. Tilda azaldan mavjud boʻlgan ayrim soʻzlarning shakllari tasodifan teng boʻlib qoladi: *baqa* («qurbaqa») va *baqa* («suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi»).

2. Bir ma'noli so'z leksik ma'noning ko'chishi oqibatida ko'p ma'noli so'zga aylanadi, keyinroq bosh ma'no va hosila ma'no o'rtasidagi bog'lanish unutilib, bir so'z negizida ikkita boshqa-boshqa leksema paydo bo'ladi: *kun* («quyosh») – *kun* («sutka», «kun chiqqandan yana kun chiqqungacha bo'lgan vaqt») kabi.

3. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim leksemalar o'zbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo'lib qoladi: *toy* (o'zb. «otning ikki yashardan kichik bolasi») – *toy* (f-t: «katta to'p qilib taxlab yoki bosib bog'langan mol va shu tarzidagi mol o'lehoivi»).

4. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo'lgan so'zlarning uchirashi omonimiyaga olib keladi: *rasm* (arabcha: «surat») – *rasm* (arabcha: «urf-odat»).

5. Leksemalar yasalishi ham ba'zan omonimlarni keltirib chiqaradi: *qo'noq* («tariq») – *qo'noq* (qo'n+oq: «mehmon») kabi.

116- §. Omonimiya va polisemiya

Omonimiya va polisemiya hodisalari o'rtasida ma'lum o'xshashlik va tafovutlar bor. O'xshashligi: omonimiyada ham, polisemiyada ham ifoda plani (shakli) bir xil bo'ladi, har ikki holatda birdan ortiq ma'no ifodalanadi.

Farqlari: omonimiyada shakli bir xil bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'z (leksema) nazarda tutiladi; polisemiyada esa bir necha ma'nosi bor bo'lgan bitta leksema haqida gap boradi. Omonim leksemalarning ma'nolari har xil bo'ladi, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish yo'q. Ko'p ma'noli so'zning ma'nolari ham har xildir, ammo ular o'rtasida bog'lanish bor: ular ma'no ko'chishi asosida yuzaga kelgan bo'ladi. Qiyos qiling:

bo'z (1) – «gazlamaning bir turi».

bo'z (2) – «o'simlikning bir turi».

Bular shakli bir xil, ammo ma'nolari har xil bo'lgan ikkita leksema (omoleksemalar) hisoblanadi.

Bel – 1) «umurtqa pog'onasining pastki qismi»; 2) «odam gavdasining o'rta qismi»; 3) «biror predmetning o'rta qismi» (*tog'ning beli*).

Bunda bitta *bel* leksemasining uchta ma'nosi berilgan, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish mavjud.

117- §. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar

1. **Omofonlar** – talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar: *to'rt* (son turkumidagi so'z) – *tort* (ot turkumidagi so'z: «konditer mahsuloti»), *to'n* («kiyim») – *ton* («tovush toni»), *bob* (talaffuzda: **bop**) – *bop* kabi.

2. **Omograflar** – yozilishi bir xil, talaffuzi har xil boʻlgan leksemalar: *soya* («quyosh nuri tushmaydigan salqin joy») – *soya* («dukkakli oʻsimlikning bir turi va uning doni»), rom (oyna oʻrnatilmagan deraza) – *rom* (spirtli ichimlikning bir turi) kabi.

Tilda urgʻusining oʻrni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar ham bor: **atlas** («material») – **átlas** («geogr. atlas»), **fizik** («fizik hodisa») – **fizik** (fizika mutaxassisi) kabi. Bular urgʻu belgisiz yozilganda omograflar sanaladi, urgʻu belgisi qoʻyilganda (*átlas* va *atlas fizik* va *fizik* kabi grafik shakllarga kirganda) esa omograf boʻlmaydi. Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas [27, -137; 112, -13].

118- §. Omonimlar va omoformalarning uslubiy vosita sifatida qoʻllanishi (paronomaziya)

Omonimlar va omoformalar til va nutqda oʻziga xos uslubiy vositalar rolini bajaradi: misralarning qofiyalanishini, tuyuq va askiya janrlariga xos soʻz oʻyinini (tajnisni) taʼminlaydi, shu asosda badiiy asarga husn bagʻishlaydi. Masalan:

Bir parcha oʻt boʻlib bunda **kun**
Paxtasini ishlaydi har **kun**.

(H.O)

Uyimda kunduzi vaqt erdi choq **tush**,
Yotib uyqumda koʻrdim bir ajib **tush**.
Qoʻpol doʻq qildi bir mansabga magʻrur.
Dedim: oʻpkangni bos, bir parda past **tush**.

(Hab.)

Yaxshilar insonning koʻnglini **bezar**,
Yomonlar feʼlidan odamlar **bezar**,
Insonga oy olib bergandan koʻra,
Kishi koʻnglini toʻldir, bekumush **bezar**.

(V.Saʼd.)

Tushma qallob **toʻriga**,
Oʻtqizsa ham **toʻriga**.
Odam qovun emasdir
Qarab bilsang **toʻriga**.

(Z.Sh.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Omonimiya nima?
2. Lug'aviy omonimiyaning qanday turlari bor?
3. Leksik omonimiyaning turlari haqida ma'lumot bering.
4. Omonimlar va omoformalar (omonim omoleksemalar va omoforma omoleksemalar) qanday farqlanadi?
5. Omonimlarning so'z turkumlariga munosabati haqida ma'lumot bering.
6. Omonimlar qanday yuzaga kelgan?
7. Omonimiya va polisemiya qanday farqlanadi?
8. Omonimlarga yondosh bo'lgan qanday hodisalar bor?
9. Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi roli haqida aytib bering.

Tayanch tushunchalar

Omonimiya – til birliklarining ifoda planidagi tenglik hodisasi.

Leksik omonimiya – omonimiya hodisasining leksemalar doirasidagi ko'rinishi.

Omoformalar – ayrim grammatik shakllari o'zaro teng bo'lgan leksemalar.

Omofonlar – talaffuzi bir xil , yozilishi har xil bo'lgan leksemalar.

Omograflar – yozilishi bir xil , talaffuzi har xil bo'lgan leksemalar.

PARONIMIYA

Adabiyotlar: 26 [55–59], 27 [141–142], 32 [81].

119- §. Paronimiya

Paronimiya (yun. *para* – «yonida» + *onyma* – «nom») – ikki yoki undan ortiq leksemalarning talaffuzda o'zaro o'xshash, ohangdosh bo'lishi. Bunday o'xshashlik, odatda, har ikki (yoki uch) leksema tarkibidagi tovushlarning fizik-akustik yaqinligidan kelib chiqadi. Masalan, *arqon* va *arkon*. Bu ikki so'z tarkibidagi 5 ta tovushdan 4 tasi ayni bir xil fonemalardir, ammo ulardan birinchisida «q», ikkinchisida esa «k» fonemalari qatnashgan. Bu ikki fonemaning biri («q») chuqur til orqa, ikkinchisi («k») esa sayoz til orqa, ikkalasi ham jarangsiz, portlovchi undoshlardir, demak, ulardagi fizik-akustik va artikulatsion belgilar bir-biriga juda yaqin, shuning uchun *arqon* va *arkon* leksemalari talaffuzida bir-biriga o'xshashlik bor. *Taqya* («siding'a matodan tayyorlangan do'ppi») va *takya* («odamlar

to'planib ulatchilik qiladigan joy»), *sallox* (qassob) va *saloh* («to'g'rilik», «vijdonlilik») so'zlarida ham shunday; *bayon* va *boyon* so'zlarida esa «a» va «o» unilirlarining quyi keng ekanligi, urg'usiz bo'g'inda qo'llanganligi bu ikki so'zning talaffuzidagi o'xshashlikka, demak, paronimiyaga sabab bo'lgan. Biroq *arpa* va *arfa* so'zlarida bunday o'xshashlik, ohangdoshlik yo'q, chunki ulardagi «p» va «f» undoshlarining «portlash («p»da) va sir'galish («f»da) belgilari talaffuzda sezilarli darajada farqlanadi, buning ustiga bu leksemalarning so'z urg'usi ham har xil joylashgan (*arpa* va *arfa* kabi). Demak, so'z tarkibidagi bir tovush bilan farqlanish doimo paronimiyaga olib kelavermaydi. Aks holda tildagi kvaziomonimlarning (minimal juftliklarning) barchasini paronimlar deb baholashga to'g'ri kelardi: *boy-poy-toy*, *bosh-tosh-mosh*, *til-tish*, *ish-in-ip* kabi. Bunday so'zlar qatori ko'p bo'g'inli so'zlar hisobiga yana-da ortadi: *daraxt-karaxt*, *paxta-taxta*, *tomon-somon* kabi. Bu hol, tabiiyki, paronimiya hodisasini cheksiz qilib qo'yadi.

Yuqoridagi mezonni (tovushlardagi fizik-akustik va artikulatsion yaqinlikni hamda aksentologik umumiylikni) yasama so'zlar paronimiyasiga ham tatbiq etilishi bo'ladi. Xususan, *yolqin* va *yorqin* so'zlarida tovushlar o'xshashligi (o'zakdagi «l» va «r»ning ikkalasi ham til oldi va sonor ekanligi) bu ikki leksemalarning talaffuzining bir-biriga yaqinligini ta'minlagan, ammo *yon* va *yoq* o'zak so'zlaridan yasalgan *yonilg'i* va *yoqilg'i* leksemalarini, *yo'q* va *yoq* o'zak so'zlaridan yasalgan *yo'qlamoq* va *yoqlamoq* so'zlarini paronimlar deyish qiyin, chunki bu so'zlarning o'zagidagi tovushlar artikulatsiyasida hamda fizik-akustik belgilarida sezilarli tafovutlar bor: «yon» va «yoq»dagi «n» – til oldi, sonor, jarangli; «q» – chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz; «yo'q» va «yoqlamoq»dagi «o'» – o'rta keng, lablashgan; «o» – quyi keng, kuchsiz lablashgan. Ayni shu tafovutli belgilar tufayli *yonilg'i* va *yoqilg'i*, *yo'qlamoq* va *yoqlamoq* leksemalarining talaffuzi paronimiya mezoniga mos emas. Qolaversa, turli o'zaktan bir xil affiks bilan so'z yasash paronimiyaga olib keladi deb qarash¹¹⁹ «bog'», «dog'», «yo'g'» o'zak so'zlaridan yasalgan *bog'lamoq*, *dog'lamoq*, *yog'lamoq* so'zlarini, shuningdek, «qaraq» va «qada» o'zak so'zlaridan yasalgan *qaroqchi* va *qadoqchi* leksemalarini ham paronimlar deb tan olishga majbur qiladi, vaholonki, ularning birortasida paronimlik darajasidagi talaffuz uyg'unligi yo'q.

Paronimiyada ba'zan leksemalar tarkibidagi fonemalar miqdori teng bo'lmasligi ham mumkin, ammo ularning talaffuzida bir-biriga yaqinlik, ohangdoshlik bo'lishi shart: *amr* (3 ta fonema) – *amir* (4 ta fonema), *asr*

¹¹⁹ Qarang: O'zbek tili leksikologiyasi. Jamoa. – T.: «Fan», 1981, 258- b.

(3 ta fonema) – *asir* (4 ta fonema), *abonent* (7 ta fonema) – *abonement* (9 ta fonema) *diplomat* (8 fonema) – *dimlomant* (9 ta fonema) kabi.

Paronimlar omonimlar va omofonlardan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

1. Paronimlarning talaffuzi bir-biriga yaqin, o'xshash bo'ladi (yuqoridagi misollar). Omonimlarning esa talaffuzi va yozilishi bir xil bo'ladi: *o't* (« maysa») va *o't* («olov») kabi.

2. Omofonlarda ham talaffuz bir xildir: *tub* va *tup* (yozuvda) – *tup* va *tup* (talaffuzda). Paronimlarda esa talaffuz teng emas, o'xshash bo'ladi: *ganj* va *ganch* kabi.

Omofonlarda fonemalar miqdori teng bo'ladi, paronimlarda esa ular teng bo'lishi ham, teng bo'lmashligi ham mumkin. Qiyos qiling: *to'n* – «kiyim» (3 ta fonema) – *ton* – «tovush toni» (3 ta fonema) – omofonlar; *asr* (3 ta fonema) – *asir* (4 ta fonema) – paronimlar kabi.

3. Paronimlarni so'z variantlari bilan qorishtirmaslik kerak: paronimlar bir so'z turkumiga mansub bir necha leksemalardir: *san'at* va *sanoat* kabi. Variatsiyalar esa bir leksemaning turli ko'rinishlari, xolos: *tomosha* va *tamosho*, *do'ppi* va *to'ppi*, *gado* va *gadoy*, *shohi* va *shoyi* kabi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tilshunoslikda paronimiya hodisasi-ning izchil mezonlari yetarli darajada ishlanmagan, shuning uchun bir xil hodisaga har xil baho berish holatlari tez-tez uchrab turadi. Demak, masalaning muammoli jihatlari hali anchagina bor, ularni maxsus tadqiq qilish tilshunoslikning navbatdagi vazifalaridan biri bo'lmog'i kerak.

120- §. Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida qo'llanishi (paronomaziya)

Paronimlarning nutqda, ayniqsa, badiiy nutqda o'ziga xos uslubiy ahamiyati bor: paronimlarning tovush tarkibidagi o'xshashlik, bir-biriga yaqinlik ba'zan, qisman bo'lsa-da, shakl neytralizatsiyasiga olib keladi, oqibatda ayrim kishilar nutqida ularni farqlay olmaslik holatlari yuz beradi. Bunday holatni payqagan yozuvchilar, shoirlar yoki dramaturglar paronimlardan obraz yoki personajlarning ma'naviy dunyosini, nutqiy saviyasini obrazli qilib ifodalash maqsadida foydalanadilar. Bu hodisa tilshunoslikda *paronomaziya* deb nomlanadi. «Charxpalak» videofilmidan keltirilgan quyidagi epizodda buni yaqqol sezish mumkin. Unda atrofiga laganbardor yugurdaklarni to'plab olgan bir obro'talab, mansabdor shaxs aroq ichishdan bosh tortgan raqqosa qiz Zulxumor Hamidovaga qarata

shunday deydi: «Mayli, majbur qilmaymiz, bizga bu qizning *sanoati* juda ma'qul.» Bu nutqiy parchada *sanoat* so'zi *san'at* leksemasi o'rnida qo'llangan bo'lib, u jamiyatda uchrab turadigan ayrim shaxslarning ma'naviy qashshoqligini, tilga befarqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Demak, asar muallifi (Sharof Boshbekov) shu epizodni tasvirlashda *san'at* va *sanoat* so'zlarining paronimlik munosabatidan juda o'rinli foydalangan.

Atoqli yozuvchi Abdulla Qahhorning «San'atkor» hikoyasida **bo'sa** va **bo'lsa** paronimlaridan uslubiy figura sifatida foydalanilganligining guvohi bo'lamiz. Hikoyada nomi chiqqan ashulachi san'atkorning «bo'sa» so'zini «bo'lsa» deb qo'llagani zalda o'tirgan bir traktorchi tomonidan tanqid qilinadi. Bundan darg'azab bo'lgan san'atkor o'ziga-o'zi deydi: «labingdan *bo'lsa* olsam, e, shakarlab» deganim u kishiga yoqmapti, «bo'lsa» emas, «bo'sa» emish! O'zi bilmaydi-yu, menga o'rgatganiga kuyaman! Senga o'xshagan savodsizlar «bo'sa, bo'masa» deydi. Artist kulturniy odam – gapni adabiy qilib aytadi – «bo'lsa, bo'lmasa» deydi».

Hikoyadan keltirilgan bu parchada *bo'sa* va *bo'lsa* paronimlaridan mohirona foydalanish «taniqli ashulachi san'atkorning» istehzoli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

Tekshirish savollari

1. Qanday hodisa paronimiya sanaladi?
2. Paronimlar va kvaziomonimlar qanday farqlanadi?
3. Paronimlar va omonimlar qanday farqlanadi?
4. Paronimlar va omofontlar qanday farqlanadi?
5. Paronimlar va so'z variantlari qanday farqlanadi?
6. Paronimiyaga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
7. Paronimiya hodisasining nutqqa ta'siri bormi?
8. Paronomaziya nima?

Tayanch tushunchalar

Paronimiya – ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda o'zaro o'xshash, ohangdosh bo'lishi.

Kvaziomonimlar – bir fonemasi bilan farqlanadigan ikkita so'z (minimal juftlik).

So'z variantlari – bir leksemaning tildagi turli ko'rinishlari.

Paronomaziya – jonli so'zlashuvda paronim so'zlarni qorishtirish hodisasidan badiiy nutqda uslubiy maqsadlarda foydalanish.

GIPONIMIYA, GRADUONIMIYA, PARTONIMIYA

Adabiyotlar: 11 [49–51], 19 [22–23, 118–120], 32 [75–77].

121- §. Giponimiya

Giponimiya — lugʻat boyligidagi leksemalarning pogʻonali (ierarxik) aloqasidan kelib chiqadigan maʼno munosabatlari. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki maʼno ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki maʼno ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida boʻladi, bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *lola* leksemasining maʼnosi *gul* leksemasining maʼno tarkibiga, *mushuk* leksemasining maʼnosi *hayvon* leksemasining maʼno tarkibiga kiradi. Bunday poʻgonali (bosqichma-bosqich) munosabat, ayniqsa, u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi, botanikada *tur* tushunchasi *turkum* tushunchasi tarkibiga, *turkum* tushunchasi *oila* tushunchasi tarkibiga, *oila* tushunchasi *qabila* tushunchasi tarkibiga, *qabila* tushunchasi *sinf* tushunchasi tarkibiga, *sinf* tushunchasi esa eng katta taksonomik kategoriya boʻlgan *tip* tushunchasi tarkibiga kiradi. Leksemalar maʼnosidagi ana shunday bogʻlanish **gipo-giperonimik** (tur-jins), **partonimik** (butun-boʻlak) munosabati deb qaraladi. Bunday munosabatlar lugʻat boyligining yoxud undagi ayrim terminologik tizimlarning qurilishini belgilaydigan muhim omillardan sanaladi. Shu yoʻl bilan tildagi leksemalarning paradigmatlari (leksemalarning maʼno toʻdalari yoki maʼno guruhleri) aniqlanadi. Masalan, «kiyim» mazmunli guruh aʼzolari: *telpak*, *koʻylak*, *kastum*, *shim*, *tufli* va h.k.lar; «oʻsimlik» mazmunli guruh aʼzolari: *daraxt*, *buta*, *oʻt*, *suvoʻt* va b.lar; «daraxt» mazmunli guruh aʼzolari: *terak*, *tol*, *qayragʻoch*, *archa*, *qaragʻay* va b.lar kabi.

Tilning lugʻat boyligini tizim (sistema) sifatida oʻrganishda leksemalarning gipo-giperonimik munosabatlariga tayanish muhim ahamiyatga ega: u tabiat va jamiyatdagi narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning tildagi nomlari boʻlgan leksemalarning maʼnolarini va shu maʼnolar orqali borliqdagi narsa-hodisalarning oʻzlari haqidagi tushuncha-tasavvurlarni umumlashtirish va farqlash imkonini beradi¹²⁰.

¹²⁰ Bu haqda qarang: Новиков Л.А. Семантика русского языка. — М.: «Высшая школа», 1982, с. 136–142.

Neʼmatov H., Rasulov R. Oʻzbek tili sistem leksikologiyasi. — T.: «Oʻqituvchi», 1995, 111–123- b.

Qoʻchqoʻrtoyev I. Soʻzlarning leksik-semantik toʻdalari haqida. // ToshDU ilmiy asarlari. 359- chiqishi. — T.: 1969.

Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их влеченность. — Т., 1991.

Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке. АКД. — Т., 1990.

122- §. Graduonimiya

Graduonimiya – leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi. Bunday darajalanish oppozitsiyaning (zidlanishning) bir turi deb qaraladi¹²¹ va shu qatordagi bosh so'zga nisbatan belgilanadi. Masalan: «yosh» belgisiga ko'ra (bosh so'z ajratib ko'rsatilgan): **buzoq-tana-g'unajin-sigir; qiz-juvon-ayol**. «Belgi»dagi darajalanish asosida: **chiroyli-suluv-ko'rkam-zebo**; «siljish sur'ati» belgisiga ko'ra: **yurmoq-chopmoq-yugurmoq-yelmoq** kabi.

Graduonimiya hodisasini o'z vaqtida Alisher Navoiy ham payqagan va uni turkiy (o'zbek) tilining boyluk ko'rsatkichlaridan biri sifatida izohlagan edi. U o'zining «Muhokamatul-lug'atayn» asarida «yig'lamoq» ma'noli so'zlar guruhini ayni shu darajalanish aspektida talqin qiladi: *yig'lamsinmoq-ingramoq-singramoq-o'kurmoq-hoy-hoy yig'lamoq* kabi¹²². Demak, Alisher Navoiyni shu hodisaning ilk tadqiqotchisi desak bo'ladi.

Keyingi 20-30 yil ichida o'zbek tilshunosligida bu masalaga alohida e'tibor berilmoqda¹²³.

Leksemalarning ma'no munosabatlarida darajalanish hodisasining o'rganilishi ko'p jihatdan ahamiyatlidir: lug'at boyligining tizim sifatidagi tavsifini berishda, sinonimlar va antonimlar lug'atini tuzishda, lug'aviy birliklarning uslubiy vosita (stilistik figura) sifatidagi qiymatini belgilashda graduonimik tadqiqotlar natijasidan foydalanish mumkin.

123- §. Partonimiya

Partonimiya leksemalarning ma'no guruhlarida butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi. Masalan, avtomobil (butun) – kuzov (bo'lak) – motor (bo'lak) – g'ildirak (bo'lak) va b.lar. Yana: uy (butun) – xona (bo'lak) – ayvon (bo'lak) – koridor (bo'lak). Bularda *avtomobil* (birinchi

¹²¹ Qarang: Ne'matov H., Rasulov R. Ko'rsatilgan asar, 108- b.

¹²² Qarang: Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. 16- tom. – T.: «Fan», 2000, 14–15- b.

¹²³ Qarang: Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: «O'qituvchi», 1995, 17, 108–110; Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. NDA, – T., 1996. *Yana shu muallif: Darajalanish (graduonimiya)*. Respublika yosh filolog olimlarining tantanali ilmiy anjumani materiallari. – T., 1991; Narziyeva M. Shaxsiy yosh belgisiga ko'ra atovchi so'zlar gruppasining ichki klassifikatsiyasi haqida. O'zbek tilini sinxronik o'rganish masalalari. – T., 1987; Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. – Buxoro: «Buxoro universiteti» nashriyoti, 2001, 75–76-b. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. АКД, – Т., 1983.

qatorida) va *uy* (ikkinchi qatorida) leksemalari bosh soʻzlardir. Ayni paytda *kuzov* (butun) – *eshik* (boʻlak) – *yukdon* (boʻlak) – *oyna* (boʻlak) – *bamfer* (boʻlak) qatorida *kuzov* leksemasi; *xona* (butun) – *oyna* (boʻlak) – *eshik* (boʻlak) qatorida esa *xona* leksemasi bosh soʻz sanaladi.

Maʼlumki, leksemaning maʼnosida borliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi inʼtikosi ifodalanadi, demak, maʼnolar tizimidagi butun-boʻlak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-boʻlak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi.

Partonimiya hodisasini oʻrganish luʼgat boyligi tizimining «sir»larini ochish, soʻz maʼnolarini aniq va toʻgʻri izohlash nuqtayi nazardan ahamiyatlidir.

Bu hodisa H.Neʼmatov, R.Rasulov, E.Qilichev, B.Qilichev kabi tilshunoslarning ishlarida maʼlum darajada oʻz talqinini topgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Giponimiya nima?
2. Gipo-giperonimik munosabatlarni qanday tushunasiz?
3. Graduonimiya hodisasi haqida maʼlumot bering.
4. Partonimiya hodisasini tushuntiring.
5. Giponimiya, graduonimiya va partonimiya hodisalarini tadqiq etishning qanday amaliy ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Giponimiya – luʼgat boyligidagi leksemalarning pogʻonali aloqasidan kelib chiqadigan maʼno munosabatlari.

Giponim – tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Giperonim – jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Graduonimiya – leksemalarning maʼno guruhleri aʼzolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

Partonimiya – leksemalarning maʼno guruhlarida butun-boʻlak munosabatlarining ifodalanishi.

O'ZBEK TILI LEKSIKASINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Adabiyotlar: 3 [12–26], 10 [8–16], 11 [51–59], 17 [4–158], 27 [173–175], 29 [69–174].

124-§. Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog'liqligi

O'zbek xalqi, ma'lumki, eng qadimgi turkiy urug' va qabilalardan o'sib chiqqan, demak, uning tili ham shu urug' va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo'g'ullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirg'iz, turkman, tojik xalqlari bilan qo'shnihilik munosabatlari ham o'zbek tili taraqqiyotiga jiddiy ta'sir o'tkazgan, bunda, ayniqsa, turkiy-arab, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-qozoq, o'zbek-qirg'iz va o'zbek-turkman bilingvizmi kabi omillarning roli katta bo'lgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtayi nazaridan qaralganda, hozirgi o'zbek tilining lug'at boyligida ikkita yirik qatlam – o'z va o'zlashgan qatlamlar borligi ma'lum bo'ladi.

125-§. O'z qatlam so'zlari

O'z qatlam – o'zbek tili leksikasining umumturkiy so'zlar va sof o'zbek so'zlaridan iborat qismlari.

1. **Umumturkiy so'zlar** o'zbek tili leksikasining eng qadimgi lug'aviy birliklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: *bosh* (o'zb.) – *bas* (qoz., qoraq.) – *bash* (qirg'., turkm.); *til* (o'zb., qoz., qirg'.) – *dil* (turkm., ozarb., gagauz.); *tog'* (o'zb.) – *too* (qirg'.) – *tav, tau* (qoraq., qoz.) – *dag'* (turkm., ozarb.) kabi.

O'zbek tili leksikasidagi umumturkiy so'zlarning o'ziga xos fonetik va semantik belgilari bor.

Fonetik belgilari: a) so'zlarning ko'pchiligi bir yoki ikki bo'g'inlidir. Bir bo'g'inli so'zlar: *qo'l, ko'z, bosh, tosh, bir, uch*; ikki bo'g'inli so'zlar: *ikki, olti, oltin, yetti, ota, ona* va b.lar. Uch bo'g'inli so'zlar juda kam: *qo'rg'oshin, qumursqa, yigirma* kabi; b) so'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; d) so'z oxirida undosh tovushlar yonmayon qo'llanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: *ort, ost, ust, to'rt, qirq* kabi; e) ikki bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'ini to'la ochiq (*o-na, o-ta*), boshi yopiq (*ku-mush, bo-la*), oxiri yopiq (*ol-tin, o'r-dak*), to'la yopiq (*bay-ram, bay-roq*), ikkinchi bo'g'ini esa boshi yopiq (*o-ta, o-na*) va to'la yopiq (*ol-tin, ku-mush, si-gir*) strukturali bo'ladi; f)

ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: **ik-ki**, **yet-ti**, **bo-la**, **ar-pa**, **bol-ta** kabi; g) so'z tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; f, h, j, j(dj), ts undoshlari esa umuman qo'llanmaydi; h) r, l, v, ng, g, g', d, z undoshlari so'z boshida uchramaydi; i) e, o' unililari so'z oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov so'zlar bundan mustasno); j) urg'u ko'pincha so'z oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy so'zlarning aksariyati ko'p ma'nolidir: *bosh* – 1) «odamning boshi»; 2) «ko'chaning boshi»; 3) «ishning boshi»; 4) «bosh agronom»; *ko'z* – 1) «odamning ko'zi»; 2) «uzukning ko'zi»; 3) «taxtaning ko'zi»; 4) «derazaning ko'zi» kabi.

Bu qatlamda «qon-qarindoshlik», «inson a'zolari», «uy hayvonlari», «yovvoyi hayvonlar», «parrandalar», «mehnat faoliyati», «uy-ro'zg'or buyumlari», «rang-tus», «maza-ta'm», «miqdor», «sanoq», «harakat», «holat», «urf-odat» ma'noli so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Morfologik belgilari: a) umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tilining barcha so'z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; d) o'zak va affiks morfemalar erkin va standart bo'ladi: *ko'zim*, *ko'zing*, *ko'zi*, *ko'zni*, *ko'zning*, *boraman*, *borasan*, *boramiz* kabi; e) so'z tarkibida prefikslar qo'llanmaydi;

2. Sof o'zbek so'zlari – o'zbek tilining o'zida yasalgan leksemalar. Ular o'z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasalishning quyidagi turlari bor:

a) **semantik usul** – ma'no taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi leksemaning yuzaga kelishi: *ko'k* («rang») – *ko'k* («osmon»), *yetti* («son») – *yetti* («ma'raka nomi»), *yupqa* (sifat) – *yupqa* (ot: «ovqatning bir turi») kabi;

b) **affiksatsiya usuli.** Bunda o'zak va affikslar turli til materiallari bo'lishi mumkin, ammo ularning qo'shilishi o'zbek tili tarkibida yuz beradi, o'zbek tilining so'z yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama so'zlar o'zbek tilining o'z qatlami birligi sanaladi. Masalan: *bosh* (umumturkiy) + «-la» (o'zb.) – *boshla* (o'zb.), *temir* (umumturkiy) + «-chilik» (o'zb.) – *temirchilik* (o'zb.), *jang* (f-t.) + «-chi» (o'zb.) – *jangchi* (o'zb.), *madaniyat* (ar.) + «-li» (o'zb.) – *madaniyatli* (o'zb.), *obuna* (r-b.) + «-chi» (o'zb.) – *obunachi* (o'zb.), *axta* (mo'g'.) + «-chi» (o'zb.) – *axtachi* (o'zb.), «be-» (f-t.) + *bosh* (umumturkiy) – *bebosh* (o'zb.) + «-lik» (o'zb.) – *beboshlik* (o'zb.), *bil* (umumturkiy) + «-im» (o'zb.) – *bilim* (o'zb.) + «-don» (f-t.) – *bilimdon* (o'zb.) kabi.

Sof o'zbek so'zlarining yasovchi asosi arabcha yoki ruscha-baynalmilal bo'lganda, yasalmaning o'zagi yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, so'z boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: *maorifchi*, *matbaachi*, *doirachi*, *saodatli*, *manfaatli*, *dramnavislik*, *drenajlanmoq*, *plakatbop*, *planbozlik*.

126- §. O'zlashgan qatlam so'zlari

O'zlashgan qatlam — o'zbek tili leksikasining boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan: *maktab, oila* (ar.), *daraxt, gul* (f-t.), *axta, bahodir* (mo'g'), *afandi* (turk.), *ravshan* (sug'd.), *traktor, avtobus* (r-b.) va b.lar. Bu qismda arab, tojik-fors va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

1. Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX–X asrlarda ancha faollashgan. Arab tilidan so'z o'zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o'ynagan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qo'llana boshlanganligi; e) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; f) turkiy-arab ikki tilliligining (bilgizimning) tarkib topganligi; g) olim-u fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va b.lar.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning ko'pchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga mansubdir: otlar — *adabiyot, axborot, avlod, ayol, maktab, maorif, ma'naviyat, hosil, hukumat, odam, haqiqat, intizom, inshoot* va b.lar; sifatlar — *adabiy, ajnabiy, aziz, azim, ayyor, aqliy, badiiy* va b.lar; ravishlar — *avval, ba'zan, bil'aks, ta'ziman* kabi. Bulardan tashqari, bog'lovchilar (*balki, ammo, lekin, va, vaholonki*), undovlar (*ajabo, barakalla, salom, xayr*), modal so'zlar (*albatta, ehtimol, avvalo*), yuklamalar (*faqat, xuddi*), ko'makchilar (*binoan*) ham o'zlashtirilgan.

Arab tilidan so'z o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha so'zlar hatto eskirib, tarixiy so'zlar yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: *adad* (sanoq so'z), *ajam* («arablardan boshqa xalqlar»), *akbar* («katta», «buyuk», «ulkan»), *alam* (bayroq), *bayoz* («she'riy to'plam»), *sallox* («qassob»), *saloh* («to'g'rilik», «vijdonlilik»), *sanad* («hujjat») va b.lar.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: *matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais* kabi; b) *ra'no, da'vo, ta'na, e'lon, me'mor, ta'lim, e'tibor, mo'tabar* kabi so'zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va biroz cho'ziq talaffuz etiladi; d) *jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, san'at* so'zlarida bo'g'inlar ayirib talaffuz qilinadi; e) semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: *avliyo, aza, azon, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq, fikr, tafakkur* kabi; ilmga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: *amal* (matematikada hisob turi), *rukni, vazn* (adabiyotshunoslik atamalari), *riyoziyot* («matema-

tika»), *adabiyot, san'at, tabiiyot* (fan va soha nomlari) kabi; f) so'zlarning lug'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: *ilm, muallim, olim, ulamo; fikr, tafakkur, mutafakkir* kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar orasida tarixan yasama bo'lgan *adabiy, badiiy, g'o'ibiyat, voqeyiy, voqean, oilaviy* kabi leksemalar ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan «-iy», «-viy», «-an» affiksleri o'zbek tilida so'z yasovchi affiksler darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida so'z yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affiksler vositasida yasalgan uda ko'p yangi leksemalar mavjud: *texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy* kabi. Eulardan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha so'z bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlarini boyitgan: *o'rinbosar* (o'zb.) – *muovin* (ar.), *guvoh* (f-t.) – *shohid* (ar.), *aniq* (ar.) – *ravshan* (so'g'd.) kabi.

2. **Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.** Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'analarning uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; f) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar orasida otlar (*sartarosh, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, daraxtzor, hunar, hunarmand*), sifatlar (*badbo'y, badjahl, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, bastiyor, bachkana, ozoda, toza*), ravishlar (*bajonidil, banogoh, do'stona, jez, bazo'r, astoydil, chunon*), bog'lovchilar (*chunki, yoki, agar, garchi, ham*), undovlar (*balli, dod*), yuklamalar (*xo'sh, xuddi*), modal so'zlar (*chunonchi, binobarin*) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda: a) so'z oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: *g'isht, go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kaft, farzand* kabi. (Umumturkiy so'zlarda bu holat kam uchraydi); b) kuchsiz lablangan «o» unlisi so'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *ohang, nobud, bahor, obodon, peshona* kabi.

Tojik-fors tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffiksler ham o'zlashgan: prefiksler – «be-», «ba-», «no-», «ham-», «bar-», «kam-», «xush-»; suffiksler «-kor», «-zor», «-xo'r», «-parvar», «-kash», «-bop», «-boz», «-do'z», «-namo», «-paz», «-furus» va b.lar. Ular dastlab tojik-fors so'zlari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affiksleri

qatoridan o'rin olib, yangi so'zlarning yasashida ishtirok etgan, shu yo'l bilan o'zbek tili leksikasini yana-da boyitgan. Masalan: *badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosog', noto'g'ri, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, o'rikzor, olmazor, to'qayzor, bug'doyzor, bug'doykor, nafaqaxo'r, tekixo'r, adolatparvar, chizmakash, somsapaz, yubkabop, kastumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsido'z, telbanamo, ipakfurush* kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan *xona, noma* so'zlari o'zbek tilida affiksoid vazifasida qo'llanib, *yilnoma, oynoma, ishxona, bosmaxona* kabi so'zlarning yasashida ishtirok etgan.

Tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga o'zbek tilining so'z yasovchi qo'shimchalarini qo'shib leksema yasash hollari ham anchagina bor (bu haqda «O'z qatlam» bahsiga qarang).

Tojik tilidan so'z o'zlashtirilishi o'zbek tilining lug'at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: *qirov* (o'zb.) – *shabnam* (toj.), *yaproq* (o'zb.) – *barg* (toj.), *oltin* (umumturkiy) – *tilla* (toj.), *buloq* (o'zb.) – *chashma* (toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko'ramiz: *do'zax* (f-t.) – *jannat* (ar.), *yirik* (o'zb.) – *mayda* (f-t.) kabi.

3. **Ruscha-baynalmilal so'zlar** – o'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar: *galeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya* va b.lar.

Rus tilidan so'z o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeyiga ega bo'lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi; d) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; e) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi; d) maktab-maorif tizimida, oliy o'quv yurtlarida rus tilining maxsus o'qitilishi; f) ilm-fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko'proq tayanish; g) ma'muriy-idoraviy ish qog'ozlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar.

Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: *institut, universitet, drama, zavod, fabrika* (otlar), *million, milliard, trillion* (sonlar), *gramm, kilogramm, litr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna* kabi. Bu qatlamda katta usulida o'zlashtirilgan sifatlar ham bor: *simmetrichnyy* > *simmetrik, psixologicheskij* > *psixologik, biologicheskij* > *biologik* kabi.

Semantik jihatdan ruscha-baynalmilal so'zlar orasida ishlab chiqarishga (*zavod, fabrika, sex, stanok*), ilm-fanga (*sema, semema, nomema* – tilshunoslikda; *teorema, aksioma, romb, kvadrat* – matematikada; *spora,*

gameta, flora — botanikada; *fauna, reptiliya* — zoologiyada va b.lar); transportga (*mashina, avtomobil, avtobus, poyezd, volleybus, tramvay*), san'atga (*teatr, spektakl, rejissor, opera, drama*), radio va televideniya (*radio, televizor, lampa, detal, videomagnitofon*), harbiy tizimga (*artilleriya, avtomat, tank, raketa, vzvod, rota, batalyon*) oid so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Fonetik jihatdan qaralganda ruscha-baynalmilal so'zlarda quyidagi belgi-xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

a) so'z urg'usi erkin: u so'zning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bo'g'inlarida bo'lishi mumkin: *abajúr, avantúra, proféssor, standúrt, dráma* kabi;

b) urg'uli bo'g'indagi unli o'zbek tili so'zlarining urg'uli bo'g'inidagi unlidani cho'ziqroq talaffuz etiladi: *olín* (o'zb., umumturkiy) — *karantín* (r.-b.), *ovsín* (o'zb.) — *apelsín* (r.-b.), *orzú* (f.-t.) — *medúza* (r.-b.) kabi;

d) bir bo'g'inli so'zlarda unli ruscha so'zlarda cho'ziqroq, o'zbekcha va tojikcha so'zlarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi: *biz* (o'zb.) — *bis* > *bi:s* («bis»ga chaqirmoq), *tep* (fe'l shakli) — *temp* (sur'at), *pul* (f.-t. < yun.) — *puls* (r.-b.);

e) ruscha o o'zbekcha o' unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi: *to'n* (o'zb.) — *ton* (r.-b.), *to'rt* (o'zb. < umumturkiy) — *tort* (r.-b.) kabi;

f) ruscha o'zlashmalarning birinchi urg'uli bo'g'inidagi unli o'zbek so'zlarining birinchi bo'g'inidagi unlidani ancha cho'ziq va kuchli talaffuz qilinadi (chunki o'zbek tili so'zlarining birinchi bo'g'ini ko'pincha urg'usiz bo'ladi). Qiyos qiling: *imló* (o'zb. < ar.) — *impuls* (r.-b.), *indín* (o'zb.) — *indeks* (r.-b.), *etik* (o'zb.) — *etik* («etikaga oid»), *ellik* (o'zb.) — *éllips* (r.-b.) kabi.

Yuqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar so'z tarkibidagi undoshlarda nam uchraydi. Xususan: a) ruscha o'zlashmalar tarkibida undoshlarning jattqlik va yumshoqlik belgilari o'zbek tilida ham saqlanadi: *ukol va parol* (*укол ва пароль*), *feodal va medal* (*феодал ва медаль*), *parad va naryad* (*парад ва наряд*) kabi; b) ruscha so'zlardagi lab-tish «v» so'z oxirida jarangsiz f tarzida talaffuz qilinadi, o'zbek tili so'zlarida esa lab-lab «v» jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: *nav* (o'zb. < f.-t.) — *ustav* > *ustaf* (r.-b.), *birov* (o'zb.) — *aktiv* > *aktif* (r.-b.) va b.lar; d) so'z va bo'g'in boshida bir nechta undoshning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy so'zlarda bu ol uchramaydi): *shkaf, tramvay, trolleybus* kabi.

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks + o'zak (*a+morf, de+duksiya*), o'zak+suffiks (*bronx+it, jurnal+ist*), prefiks+o'zak+suffiks (*a+simmetriya*) tarkibli so'zlar uchraydi.

Ruscha-baynalmilal so'zlar tarkibidagi affikslar o'zbek tilida so'z yasamaydi (*mikroo'g'it, mikroiqlim, ultratovush* kabi kalkalar bundan mustasno).

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal so'zlar (*raykom, partkom, gorkom, kolhoz* kabilar) eskirib, o'zbek tili leksikasining eskirgan so'zlari (istorizmlar) qatoriga o'tib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan hamda iqtisodagi va ta'limdagi islohotlar tufayli o'zbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal o'zlashmalar paydo bo'ldi: *investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, kollej* va boshqalar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida so'z va leksemalarning qanday qatlamlari yuzaga kelgan?
2. O'z qatlam qanday so'zlardan tarkib topgan?
3. Qanday so'zlar umumturkiy leksemalar sanaladi? Buning sababi?
4. Umumturkiy leksemalarning fonetik, semantik va grammatik belgi-xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
5. Qanday so'zlar sof o'zbek tili lug'aviy birliklari hisoblanadi?
6. Sof o'zbek so'zlari qanday yuzaga kelgan? Nima uchun ular o'z qatlam birliklari sanaladi?
7. Sof o'zbek so'zlarining fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
8. O'zlashgan qatlam qanday so'zlardan tarkib topgan?
9. Arab tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
10. Arabcha o'zlashmalarning fonetik, semantik va morfemik belgi-xususiyatlarini tushuntiring.
11. Arab tilidan o'zbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday so'zlar va morfemalar o'zlashtirilgan?
12. Arabcha o'zlashmalarning so'z turkumlari bo'yicha taqsimoti qanday?
13. O'zbek tili leksikasining boyishida arab tilidan o'zlashtirilgan so'z va morfemalarning qanday ishtiroki bor?
14. Fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
15. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning so'z turkumlariga munosabati?
16. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
17. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'z yasovchi prefiks va suffikslarning o'zbek tilidagi so'z yasashida tutgan o'rni haqida gapiring.

18. O'zbek tili lug'at boyligidagi sinonimiya hodisasining rivojlanishida fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning qanday roli bor?
19. Rus tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida gapiring.
20. Ruscha-baynalmilal so'zlarning so'z turkumlariga munosabatini tushuntiring.
21. Ruscha-baynalmilal so'zlarning semantik xususiyatlari hamda fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
22. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan leksikada qanday o'zgarishlar yuz berdi? Buning sabablari?

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam – o'zbek tili leksikasining umumturkiy va sof o'zbekcha so'zlardan iborat qismi.

O'zlashgan qatlam – boshqa tillardan olingan leksik o'zlashmalar qatlami.

Umumturkiy so'zlar – o'zbek tili lug'at boyligidagi eng qadimgi lug'aviy birliklar.

Sof o'zbekcha so'zlar – o'zbek tilining o'zida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Arabcha o'zlashmalar – arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar.

Fors-tojik so'zlari – fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.

Ruscha-baynalmilal o'zlashmalar – rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z va terminlar.

SO'Z O'ZLASHTIRISH

Adabiyotlar: 11 [59–61], 27 [175–180], 32 [96–104].

127- §. So'z o'zlashtirish

So'z o'zlashtirish boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishidir. Bu jarayon, yuqorida ko'rilganidek, o'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlamini yuzaga keltirgan.

So'z o'zlashtirish til taraqqiyotining qonuniy ko'rinishidir: xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ilmiy aloqalar bir tildan ikkinchi tilga so'z va atamalarining o'tib turishini taqozo qiladi. O'zbek tiliga arab, tojik-fors va rus tillaridan so'z o'zlashtirilishi ham ana shunday ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli sodir bo'lgan. (Bu haqda «O'zlashgan qatlam» mavzuiga qaralsin.)

128- §. Soʻz oʻzlashtirishning ikki yoʻli

Soʻz oʻzlashtirishning ikki yoʻli bor:

1. **Jonli soʻzlashuv orqali soʻz oʻzlashtiriladi.** Bunda boshqa til soʻzlari oʻzbek tiliga mahalliy aholining ogʻzaki nutqi orqali oʻtadi. Masalan, ruscha *rami* (рамы), *klubnika*, *podnos* soʻzlari oʻzbek tilining jonli soʻzlashuvida *rom*, *qulubnay* va *patnis* deb talaffuz qilingan, keyinchalik oʻzbek adabiy tiliga ham shu shaklda oʻzlashgan.

2. **Bosma manbalar orqali soʻz oʻzlashtiriladi.** Bunda boshqa tildagi matnni oʻzbek tiliga tarjima qilish yoki oʻzbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til soʻzlarini (ayniqsa, termin va atamalami) ishlatish orqali boʻladigan oʻzlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet*, *gipotenuza*, adabiyotshunoslikdagi *kulminatsiya*, *suje*t kabi terminlar, *ocherk*, *roman*, *povest* kabi soʻzlar shu yoʻl bilan oʻzlashtirilgandir.

129- §. Soʻz oʻzlashtirish usullari

Soʻz oʻzlashtirish usullari ham ikki xil boʻladi:

1. **Oʻzicha olish.** Bunda boshqa tildan oʻzlashtirilayotgan soʻz hech qanday oʻzgarishsiz yoki ayrim (juzʻiy) fonetik oʻzgarishlar bilan olinadi. Mas., *gʻoʻza* (f-t.), *gul* (f-t.), *poya* (f-t), *kaptar* (< f-t: *kabutar*); *balo* (ar.), *bilʼaks* (ar.), *davlat* (ar.), *muallim* (< ar. *muallim*); *direktor* (r-b.), *rektor* (r-b.), *institut* (r-b.), *metro* (r-b.), *choʻl* (< rus. *счеты*), *choʻlka* (< rus. *шлемка*) kabi.

2. **Kalkalab olish.** Bunda boshqa tildagi (mas., rus tilidagi) soʻzning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali oʻzbekcha soʻz yasaladi va shu soʻz bilan boshqa til (mas., rus tili) leksemasining maʼnosi ifodalanadi. Qiyos qiling: *yarimoʻtkazgich* < rus. *полупроводник*, *ilmiy-otmabop* < rus. *научно-популярный* kabi. Kalkalashning bu turi toʻliq kalka sanaladi, chunki unda boshqa til soʻzining ifoda materiali oʻzbek tili materiali bilan toʻliq almashtirilgandir. Baʼzan boshqa til soʻzining bir qismi oʻzgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa oʻzbek tili materiali bilan almashtiriladi. Qiyos qiling: *mikrooʻgʻit* < rus. *микроудобрение*, *ultratovush* < rus. *ультразвук*, *rekordli* < rus. *рекордный*, *meshchanlik* < rus. *мещанство* kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

Toʻliq va yarim kalkalar soʻz oʻzlashtirishning *grammatik usuli* deb ham qaraladi, chunki bunda boshqa til soʻzlarining maʼnoli qismlaridan nusxa koʻchirilishi orqali soʻz yasaladi. Ammo tilda baʼzan yangi soʻz yasalmay, azaldan mavjud boʻlgan birorta leksemaga boshqa til leksemasining birorta maʼnosini yuklash orqali ham maʼno oʻzlashtirilishi taʼminlanadi. Oʻzlashtirishning bu turi *semantik kalka* sanaladi. Masalan, *til* soʻzi

«soʻzlashuv quroli» nomi sifatida ruscha **язык** soʻziga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi **язык** soʻzining «asir» maʼnosini oʻzbek tilidagi **til** soʻzi bilan ifodalashga turtki boʻlgan: «Qoʻmondonlik Ostonaqullar keltirgan «til»dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli maʼlumotlarni oldi». (A. Rahm. Ellik bir bahodir.)

Oʻzbek tilidagi **oʻzak** leksemasida «soʻzning oʻzagi» maʼnosining paydo boʻlganligi ham ruscha **корень** leksemasining «корень слово» maʼnosiga asoslangandir.

130- §. Soʻz oʻzlashtirishning chet soʻzlarni qoʻllashdan farqlari

Soʻz yoki maʼno oʻzlashtirilishini chet soʻzlarni qoʻllashdan farq qilish kerak. Soʻz yoki maʼno oʻzlashtirilishi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan oʻzi uchun zarur boʻlgan leksik-semantik birliklarni oʻzlashtiradi. Chet soʻzlarni ishlatish hodisasi esa gʻayri qonuniydir, chunki oʻzbek tilining oʻzida biror soʻz mavjud boʻlgani holda, uning oʻrnida chet soʻzni ehtiyojsiz, maqsadsiz qoʻllash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning oʻz nutqiga eʼtiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Soʻz oʻzlashtirishga olib keladigan qanday omillarni bilasiz?
2. Soʻz oʻzlashtirishning qanday yoʻllari va usullari bor?
3. Jonli soʻzlashuv orqali va bosma manbalar orqali soʻz oʻzlashtirish qanday farqlanadi?
4. Leksemalarni oʻzicha olish va kalkalab olish haqida maʼlumot bering.
5. Kalkaning qanday turlari bor?
6. Toʻliq kalka, yarim kalka va semantik kalka haqida maʼlumot bering.
7. Soʻz oʻzlashtirish va chet soʻzlarni qoʻllash hodisalari qanday baholanadi?

Tayanch tushunchalar

Soʻz oʻzlashtirish – boshqa til soʻzlarining oʻzbek tiliga olinishi.

Oʻzicha olish – boshqa til leksemasining oʻzgarishsiz yoki juzʼiy oʻzgarish bilan oʻzlashtirilishi.

Kalkalab olish – boshqa tildagi soʻzning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa koʻchirish orqali soʻz yasalishi, bu soʻzda boshqa til leksemasi maʼnosining ifodalanishi.

Semantik kalka – tilda azaldan mavjud boʻlgan soʻzga boshqa til leksemasining maʼnosini yuklash.

LEKSEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI

Adabiyotlar: I [61–67], 27 [143–151], 32 [112–118].

131- §. Leksemalarning ishlatilish doirasi

Leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan bo'lishi mumkin. Bunday ikki guruhga ajralish asosan ot, sifat, ravish va fe'l turkumlaridagi leksemalarga xosdir. Son va olmosh turkumlarida, shuningdek, bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va undovlarda ishlatilish doirasi chegaralangan so'zlar yo'q.

I. **Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar** o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun umumiy bo'lgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qo'llanadigan so'zlardir: *bosh, qo'l, ko'z, daraxt, meva* (otlar); *oq, qora, qizil, katta, kichik, yaxshi, yomon* (sifatlar); *tez, oz, ko'p, jo'rttaga, atayin* (sifat-ravishlar); *yurmoq, ishlamoq, o'qimoq, yozmoq* (fe'llar) va b.lar. Bunday leksemalar *umumxalq lug'aviy birliklar* deb ham yuritiladi.

II. **Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar** dialektga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos so'zlardir. Jonli so'zlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qo'llanishi chegaralangan lug'aviy birliklar sanaladi.

132- §. Dialektlarga xos so'zlar

Dialektlarga xos so'zlar qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan leksemalardir. Bunday so'zlar *leksik dialektizmlar* sanaladi. Ular ikki xil bo'ladi:

a) *dialektizm-so'z*. Bunda so'zning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos bo'ladi: *buzog'* – Toshk. sh., *go'sala* – Bux. sh., *o'djak* – Xorazm. sh. (ad.-orf. *buzoq*); *rayhon* – Toshk. sh., *nozvoy* – Sam. sh. (ad.-orf. *rayhon*); *yostiq* – Toshk. sh., *taka* – o'g'iz dial., *bolish* – Bux. sh. (ad.-orf. *yostiq*); *do'ppi, to'ppi* – Toshk. sh., *qalpoq* – Sam. sh., *kallapo'sh* – Bux.sh. (ad.-orf. *do'ppi*) kabi;

b) *dialektizm-ma'no*. Bunda leksemaning ifoda plani (nomemasi)emas, ma'nosi (sememasi) shevaga xos bo'ladi, nomema esa adabiy tilda ham qo'llanadi. Masalan, *chopqi* (Toshk.sh.) – *chopqi* (Sam. sh.) – *chopqi* (ad.tilda). Demak, *chopqi* nomemasi dialektizm-so'z sanalmaydi, ammo uning shevalardagi ma'nolari bir xil emas. Qiyos qiling: *chopqi* (Tosh. shevasida – «shox-shabba qirqish, go'sht, piyoz qiymalash va sh.k. ishlarda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob») – *chopqi* (Sam. shevasida –

«tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh») – *chopqi* (ad. tilda – «shox-shabba qirqish, go'sht qiymalashda qo'llanadigan katta va og'ir. pichoqqa o'xshash asbob»). Demak, *chopqi* leksemasining semantik tarkibida ikkita semema (leksik ma'no) bor: 1) Toshkent shevasi va adabiy tildagi ma'nosi. Bular dialektizm emas; 2) Samarqand shevasidagi ma'nosi. Bu ma'no faqat shevaga xos bo'lib, adabiy tilga o'tmagan, shuning uchun u dialektizm-ma'no (dialektizm-semema) sanaladi. Bunday holni *lagan* leksemasida ham ko'ramiz. Bu leksema adabiy tilda «quyuq ovqatlar solinadigan, tarelkadan katta yassi idish» ma'nosini anglatadi. Demak, u shu shaklda va shu ma'nosida dialektizm emas, ammo *lagan* leksemasining shevalarda «katta chuqur to'garak idish», «kir yuviladigan tog'ora» ma'nolari ham bor, *lagan* so'zining ayni shu ma'nolari dialektizm-sememalar sanaladi.

Tilning lug'at boyligida leksik dialektizmlardan tashqari, *frazeologik dialektizm* ham uchraydi. (Bu haqda darslikning «Frazeologiya» bo'limiga qarang.) Leksik va frazeologik dialektizmlar birgalikda lug'aviy dialektizmlar hisoblanadi.

Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor:

a) *fonetik dialektizmlar* dialektga xos nutq tovushlari yoxud so'zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi. Masalan, o'zbek tilining qipechoq lahjasi shevalarida 9 ta unli fonema bor: i-ı, ə-a, ɣ-u, ɵ-o va e. Bunday zidlanishning har bir a'zosi so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi. Qiyos qiling: *tish* («odamning tishi») – *tısh* («tashqari»), *ıs* («qurum») – *is* («hid»), *sıtz* («chiz») – *siz* («siz») ¹²⁴, *ot* (o't: «olov», «o'simlik») – *ət* (o't: «o'tishga buyruq»), *or* (o'r: «bedani o'r») – *ər* (o'r: «sochni o'r»), *tur* («turishga buyruq») – *tür* («xil», «jins») ¹²⁵ kabi. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida unli fonemalarning bunday zidlanishi («yo'g'onlik» va «ingichkalik» belgilari bilan farqlanish) yo'q, demak, yuqoridagi so'zlarning har biridagi unli fonema faqat shevaning o'zigagina xos, shunga ko'ra ular *fonetik dialektizmlar* sanaladi.

Sirg'aluvchi y va qorishiq *dj* undoshlari shevalarda ham, adabiy tilda ham bor. Demak, ular dealektizm emas, ammo bu tovushlarning shevada va adabiy tilda qo'llanishi farqlanadigan o'rinlar uchraydi. Xususan, so'zning boshida adabiy tildagi y o'rnida qipechoq lahjasining «dj»-lovchi shevalarida qorishiq *dj* ishlatiladi: *yo'q* (ad.-orf.) – (*joq*) (shevada), *yigit* (ad.orf.) – (*jigit*) (shevada), *yilon* («y»-lovchi shevalarda) – (*jilan*) («j»-lovchi shevalarda) kabi. Bu hodisa **k** va **g**, **t** va **d** undoshlarining qo'llanishida ham yuz beradi:

¹²⁴ Qarang: B.To'ychiyoyev. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – T.: «O'qituvchi», 1996, 7- b.

¹²⁵ B.To'ychiyoyev. Ko'rsatilgan asar, 23–24- b.

ko'z (ad.-orf.) – *go'z* (göz: Xorazm sh.), *kel* (ad.-orf.)–*gəl* (Xorazm sh.), *til* (ad.-orf.) – *dil* (o'zb. tilining o'g'uz lahjasida) kabi¹²⁶. Bu hodisa *leksik-fonetik dealektizmlar* deb baholanadi [115, -96];

b) *grammatik dialektizmlar* – biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari. Mas., adabiy tildagi – «-miz» (shaxs-son affiksi) o'rnida Toshkent shevasida «-vuz» affiksi ishlatiladi: *boramiz* (ad.-orf.) – *borovuz* (Tosh. sh.) kabi. Adabiy tildagi «-da» (o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi) o'rnida Samarqand shevasida «-ga» qo'llanadi: *Toshkentda o'qiyapman* (ad. tilda.) – *Toshkentga o'qopman* (Sam.sh.) kabi. Hozirgi zamon davom fe'li shakllari shevalarda «-vot» (Toshk.) – «-op» (Sam.) – «-utti» (Nam.) affikllari bilan ifodalanadi: *borvotti*, *boropti*, *borutti* kabi. Keltirilgan misollarning shevalardagi turlari *grammatik dealektizmlar* sanaladi.

133- §. Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlarning uslubiy vosita sifatida qo'llanishi

Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlardan badiiy asar tilida uslubiy vosita (uslubiy figura) sifatida foydalanish hollari ham uchraydi. Yozuvchi J.Abdullaxonovning «To'fon» romanidan keltirilgan quyidagi matn parchasiga nazar tashlaylik:

Shu vaqt ko'cha eshik taraqlab ochildi-yu, ostonada o'n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo'ldi. U nihoyatda hansirar, ko'p yugurib toliqqanidan nafasini roslay olmasdi:

– *Akamullo, akamullo, sizni yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.*

– *Nima gap?*

– *Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan...*

Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti.

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.

Yuqoridagi nutqiy parcha muallif tili va personajlar tilidan tarkib topgan bo'lib, unda nutqning dialogik shakli qatnashgan. Personaj tilida o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalari so'zlaridan (*akamullo*, *bacha*, *duxtor*, *so'g'in* kabi leksik dialektizmlardan), shu shevalarga xos grammatik shakllardan (*yo'qloshopti*, *kelmopti*) va leksik-fonetik dialektizmlardan (*aka* so'zining *ako* shaklidan) unumli foydalanilgan, natijada obraz nutqining tipik va ta'sirchan bo'lishiga erishilgan.

¹²⁶ *Qarang:* V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1978, 42- b.

Yozuvchi Erkin Amandarovning «Daryosini yo'qotgan qirg'oq» romanidan keltirilgan quyidagi dialogda esa dialektizmlarning uslubiy vosita sifatidagi roli, personalar nutqini tipiklashtirishdagi ahamiyati yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi.

Ichkaridan Anvar hiqdi. Nima bo'layotganini angshara olmay serrayib turdi.

— *Voy, anavi olvolini ko'ring, — dedi Qumrixon o'rnidan turib.*

— *Olvoling nimasi?*

— *Olvoli de, huv na.*

— *Chiyani aytasami?*

Qumrixon bog'istacha chiya so'ziga tushunmadi.

— *Olchami?*

— *Ha, olvoli yegun kelutti.*

— *Ma, Qumri, — edi Ganja bir hovuch olchani uzib. («Sharq yulduzi»*

j-li, 1989, №1, 39- b.

Yuqoridagi dialogepizodida mevaning bir turi uch xil nom bilan — *olvoli, chiya* va *olcha* lesemalari vositasida atalgan, bu hol ikki (Namangan va Bo'ston) sheva vakllari o'rtasidagi nutqiy muloqotning jonli, hayotiy chiqishiga xizmat qilgan.

B4- §. Kasb-hunar leksikasi

Kasb-hunar leksikasi ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adbiyot-san'at va hokazo sohalarga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nonlaridir: *degrez* — «qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblari quyuvchi usta», *kavshar* — «metall buyum, detal va sh.k.ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metall yoki qotishma», *changchi, urug'chi, gultoj* (botanikaga oid tushuncha nomlari) kabi. Bular tilshunoslikda *professionalizmlar* yoki *professional leksika* deb ham ataladi. Professional leksikaning ilm-fanga texnikaga, adabiyotga oid qismi *terminlar* deb ham nomlanadi: *fonema, norfema, semema* (tilshunoslik terminlari), *tangens, sinus, teorema, katet* (matematika terminlari) kabi. («Terminlar» mavzusiga ham qarang.).

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid og'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qatlam leksemalarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

135- §. Kasb-hunar leksikas

foydalanish an uslubiy vosita sifatida hollari

Kasb-hunar leksikasidan badiiy asa foydalanish holatlari ham uchraydi. Milfida ma'lum uslubiy maqsadlarda

Payshanba — maosh kuni edi. Pesfalan:

omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chardan keyin atrofi taxta devor bilan kirib keldi. Chekkadagi ko'chma vagon to'zon ko'tarib «ZIL» mashinasi eshigi ochilib, qo'ltig'iga qora sumka oldida voshillab to'xtadi. Kabina tushdi. Vagoncha zinasiga pildirab chiqirgan kassir qiz — Faya sakrab

— Yigitlar, kelig'iz, zarplata olig'iz baqirdi:

Betonchi Safar aka ayiqdek lapangl yurdi. Ketidan payvandchimiz Ikrom vagoncha tomonga birinchi bo'lib takellajchi yigit. (O'.H.) a. Uning ketidan Erkin degan

Yuqoridagi matn parchasida qurilish unda betonchi, vagoncha, payvandchi, tigi bir epizod yoritilganligi tufayli, ellajchi kabi qurilish leksikasiga oid so'zlar ishlatilgan.

136- §. Argotizm va

argonizmlar

Argotizm va jargonizmlar — biror ar.

Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki yoki jargonga xos leksemalar. o'g'rilar, olibsotarlar, poraxo'rlar va boshqifalarning, masalan, sportchilar, uchun argo va jargonlar ijtimoiy dialektlarning «yasama tili»dir. Shuning

Argotizmlar yashirin ma'no ifodalaydeb ham yuritiladi.

yakan («pul»), ichuvchilar orasida-novcha Masalan, otarchilar orasida—

Jargonizmlarda yashirin ma'no bilan «araq»), qizil («vino») kabi. shaxsni kamsitish yoxud uning xislatlarinrga tinglovchini yoki o'zga bir ham mavjud bo'ladi. Masalan, talabalar jo'rttirib baholash ottenkalari imtihon», «qarz»; jonli so'zlashuvda: yo'rgonida: dum-«topshirilmagan b.lar. r-«yengil tabiatli», «buzuq» va

Argotizm va jargonizmlar, asosan, ji ishlatiladi. Ulardan badiiy asarda obraz ali so'zlashuvda, tor doirada maqsadida foydalanish hollari ham uch personajlarni tipiklashtirish yutkurning yo'rg'a chiqarishini yetti uxlab tydi. Masalan: *Bu qora yer Paranj sirlari.) Gapni aylantirmang. Yog'shida kim ko'ribdi. (Hamza, («Mushtum», 1960, № 2). iq joy. Yakan katta bo'ladi!*

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg'unning **dumi** bormish.
Xo'sh, bu ajab, qanday **dum**,
Hech kimda yo'q-ku bu **dum**?

Bilsam voqea o'zga,
Ilinmas qo'lga, ko'zga!
«Ikki» degan oti bor,
na o'zi, na zoti bor...

(Q.M.)

137- §. Vulgarizmlar

Vulgarizmlar — haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar: *xunasa*, *dayus*, *so'tak*, *to'nka* kabilar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma'nolari adabiy til birligi sanalmaydi, ularni qo'llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday so'zlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan: *U qizig'ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi.* (T.M.). *Yolg'on gapirasan, xunasa, uyida bo'lmagansan. Ayvoni yo'q uning* (T.M.). *Dayus, dayus Vali tog'a, Mirvali tog'a dayus ...* (S.Ahm.). *Hosilboyvachchaga aytib qo'y: senikini artkuncha, o'zinikini eplasin. Kelib-kelib o'shandan panoh izladingmi, e so'tak!* (T.M.). *Anavi to'nkani nima qilamiz? — dedi Asadbek, jahlidan tushib ...* (T.M.).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Ishlatilish doirasiga ko'ra leksemalar qanday guruhlantiradi?
2. Qanday so'zlarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi?
3. Qaysi so'z turkumlarida ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar bor? Ularning turlari?
4. Dialektizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Dialektizm-so'z va dialektizm-ma'no qanday farqlanadi?
6. Fonetik dialektizm va leksik-fonetik dialektizmning farqlarini tushuntiring.
7. Grammatik dialektizm haqida ma'lumot bering.
8. Dialektizmlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladimi?
9. Kasb-hunar leksikasi qanday so'zlarni o'z ichiga oladi?
10. Terminlar qo'llanishi chegaralangan leksikaning qaysi turiga kiradi?
11. Argotizm va jargonizmlar nima? Vulgarizmlar-chi?
12. Dialektizm, professionalizm, argotizm, jargonizm va vulgarizmlardan nutqning qaysi turlarida uslubiy vositalar sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Umumxalq lug'aviy birliklar — ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'z va iboralar.

Dialektizmlar — qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan til birliklari.

Dialektizm-so'z — shevaga xos so'z.

Dialektizm-ma'no — so'zning shevadagi ma'nosi.

Fonetik dialektizmlar — dialekt yoki shevaga xos fonetik birliklar tizimi.

Leksik-fonetik dialektizm — adabiy tilda bor bo'lgan so'zning biror shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar — biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari.

Kasb-hunar leksikasi — ijtimoiy mehnatning, ilm-fan yoki san'atning, ishlab chiqarishning u yoki bu turiga mansub maxsus tushunchalarning nomlari.

Professionalizmlar — kasb-hunar leksikasining o'zi.

Terminlar — professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyot yoki san'atga oid bir turi.

Argotizmlar — yashirin ma'noli so'zlar.

Jargonizmlar — yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatini bo'rttirib baholash xususiyatiga ega so'zlar.

Vulgarizmlar — haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar.

O'ZBEK TILI LEKSIKASIDA ESKIRISH VA YANGILANISH JARAYONLARI

Adabiyotlar: 11 [67–73], 27 [151–164], 32 [106–114].

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi — jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum so'z-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

138- §. Leksik istorizmlar

Leksik istorizmlar o'tmish voqe'ligi bo'lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Masalan: *botmon* – «O'zbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega bo'lgan (ikki puddan o'n bir pudgacha) og'irlik o'lchovi»; *chaqirim* – «1,06 kilometrga teng uzunlik o'lchovi»; *cho'ri* – «qul xotin»; «tutqunlikdagi ayol»; *mingboshi* – «daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; *omoch* – «ulovga qo'shib yer haydaydigan metall tishli primitiv yog'och asbob» va b.lar.

Istorizmlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli bo'ladi, ammo ular, ba'zan, qisqa vaqtda paydo bo'lishlari ham mumkin: yaqin o'tmishda (1991- yilgacha) o'zbek tilining laol so'zlari bo'lgan ayrim leksemalarning (*partkom, raykom, gorkom, obkom, kolhoz, sovxoz* kabilarning) hozirgi kunda eskirib, istorizmlar qatoriga qo'shilgani buning dalilidir.

Istorizimning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda plani (nomemasi) va mazmun plani (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi bo'lmay qoladi.

139- §. Leksik arxaizmlar

Leksik arxaizmlar – hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik arxaizm ikki turga bo'linadi.

1. **Arxaizm-leksema** – hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi: *lab* (odam organizmidagi a'zodan birining hozirgi nomi) – *dudoq* (shu a'zoning eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «Yo'Ichining kuchli, erkak nafasini, dudoqlarida uning bo'sasini» jonli olovini bir lahza sezdi». O.); *qassob* («mol so'yuvchi» – hozirgi ma'no) – *sallox* («mol so'yuvchi» ma'nosidagi eskirgan so'z, arxaizm-leksema: «Tikka oldiga borib, devkor salloxlarday shoxidan ushlab «bismillohu ollohu akbar», deb ... bo'g'ziga pichoq tortib yubordim, – dedi Shum bola». G'.G'.); *elchixonona* («bit davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi») – *saforat* («...diplomatik vakolatxona» ning eskirgan nomi, arxaizm-leksema); *qo'shin* («askar», «armiya») – *cherik* («askar», «armiya» tushunchalarining eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi. So'ngicha qovg'unchi bordi, o'zini daryog'a soldi, g'arq bo'ldi». «Boburnoma»dan;

parol («maxfiy shartli soʻz») – *oʻron* («parol», «maxfiy shartli soʻz maʼnosidagi arxaizm-leksema: «Ul yurushta maʼhud oʻron alfazi «Toshkand bila «Sayram» edi. Toshkand desa, Sayram deyilgay, Sayram desa: Toshkand». – «Boburnoma»dan) kabi.

2. **Arxaizm-semema** – hozirgi tilda mavjud boʻlgan leksemaning eskirgan maʼnosi. Masalan: *gʻam* soʻzi hozirgi oʻzbek tilida «qaygʻu», «xasrat», «alam», «tashvish», «kulfat» maʼnolarida qoʻllanadi, oʻtmishda (eski oʻzbek tilida) esa bu soʻz «ishq», «muhabbat», «sevgi» maʼnolarini ham ifodalagan: «*Bir yuzi gulgun gʻamidin yuz tugon koʻnglumdadur, Xor-xorimning iloji bodan gulgun dengiz.*» – «Xazoyinul-maoniy»dan. Hozir *gʻam* soʻzining «ishq», «muhabbat» maʼnolari eskirgan boʻlib, arxaizm-semema sanaladi. Bunday holni *harf* soʻzi maʼnolarida ham koʻramiz. Bu soʻz hozirgi oʻzbek tilida «alifbodagi grafik belgi» maʼnosini anglatadi, eski oʻzbek tilida esa *harf* soʻzining «soʻz», «nutq» maʼnolari ham boʻlgan: «*Har harfi oning tanimda jon boʻldi yana, Har lafzi hayoti jovidon boʻldi yana*» – «Xazoyinul-maoniy»dan. «...Ul masal borkim, «*On guzarro burd*». *Aning davlatining va navkarining intiqomida bu harfni aning tiliga tengri soldi*». – «Boburnoma»dan. *Harf* soʻzining ana shu ikki gapdagi maʼnosi hozirgi oʻzbek tiliga nisbatan arxaizm-semema hisoblanadi.

Baʼzan soʻzning oʻzi yoki uning maʼnolaridan biri emas, balki talaffuzi eskiradi, natijada shu soʻzning eskirgan talaffuz varianti, demak, leksik-fonetik (yoki fonetik-leksik) arxaizm yuzaga keladi. Qiyos qiling: *qoʻbiz* (gʻijj akka oʻxshash cholgʻu asbobi) – *qoʻbuz* (shu asbob nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*yana biri Sayid Yusuf oʻgʻloqchi edi... Mardonaliqʻi ham bor edi. Qoʻbuzni yaxshi cholur edi*». – «Boburnoma»dan; *bugun* (payt ravishi) – *bukun* (shu soʻzning eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: *Bukun sendin xabar topa olmaduq*. – «Holoti Sayyid Hasan Ardasher»dan; *ilon* («sudratuvchi jonivorning bir turi») – *yilon* (shu jonivor nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*Muloyim takallum vahshiylarni ulfat sari boshqarur, fusungar afsun bila yilonni toʻshukdin chiqarur*» – «Mahbubul-qulub»dan.

Talaffuzdagi arxaiklashish leksemalardagina emas, balki leksik maʼnoga ega boʻlmagan soʻzlarda (olmoshlarda, koʻmakchilarda) ham uchraydi. Masalan: *u, bu, shu, oʻsha* (kishilik va koʻrsatish olmoshlarining hozirgi fonetik-orfoepik shakllari) – *ul, bul, shul, oʻshal, oʻshul* (shu olmoshlarning eskirgan talaffuz variantlari). Misollar: *Ahli irfon soliki atvori ul, Maʼrifat bozorining Attori ul* («Lisonut-tayr»dan); *Bul Rustamdurkim, amirul-moʻminin Umar ... Madoyingʻa Saʼd Vaqqosni arab cherikin boshlatib yibarganda...* («Tarixi mulki ajam»dan); *Janobi oʻshal Hodixoʻja eshon, Olur oʻzlarin agʻniyon zamon.* (Muq.); *Fath tolibgʻa yetishmas, agar ermas*

muvlis. Kim o'shul fohitaning lozimasidur ixlos («Xazoyinul-maoniy»dan). Bunday arxaiklashish bilan ko'makchisida ham kuzatiladi: Xoh tanobingni duchandon qilay, Xoh karam birla hoshingni silay. (Muq.). Bu gapdagi birla hozirgi bilan so'zining arxaiklashgan talaffuz variantidir.

140- §. Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi

Arxaiklashish hodisasi tilning grammatik birliklarida, xususan, affiksial morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda ham uchraydi. Masalan: fe'lniing sifatdoshi shakllari qadimgi turkiy tilda «-mish» va «-mısh» (*Təqriddə bolmısh turk Bilgə qag'an. — «Tangridan bo'lgan turk Bilga xoqon»*), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» (*barduq yerdə — «borgan yerdə», boluqda — «bo'lganda»*) morfemalari vositasida yasalgan¹²⁷, hozir esa bu funksiyada, asosan, «-gan» affiksi qo'llanadi: (*bo'lgan, borgan kabi*), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» morfemalari esa grammatik (affiksial) arxaizimga aylangan. Ba'zi morfemalar hozirgi tilda bor bo'lsa-da, ularning talaffuzi eskirgan bo'ladi: *«Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaid Mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid Mirzog'a Iroq viloyati musaxxar bo'lg'onda Kirmonni Mahmud barlosg'a berib edi...»* («Boburnoma»dan). Bu gapda qo'llangan «-din», «-dur», «-g'it», «-g'on» morfemalari hozirgi «-dan», «-dir», «-ga», «-gan» morfemalarining eskirgan talaffuz variantlaridir, bunday variantlar tilshunoslikda *fonetik-grammatik arxaizmlar* deb ham yuritiladi.

141-§. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari

Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari:

1. Leksik arxaizm hozirgi paytda mavjud bo'lgan narsa-hodisaning eskirgan nomidir. Istorizm esa o'tmish voqeligining nomi.

2. Voqelikning hozir mavjudligi uning eski nomi (leksik arxaizmi) o'rnida yangi nomi bo'lishini taqozo qiladi: *yuz* (hozirgi nom) — *yonoq* (arxaizm), *lab* (hozirgi nom) — *dudoq* (arxaizm), *dushman* (hozirgi so'z) — *yog'iy* (arxaizm), *qo'shin* (hozirgi so'z) — *cherik* (arxaizm) kabi. Bu hol tilning lug'at boyligida sinonimik qatorlarni shakllantiradi.

¹²⁷ Bu haqda qarang: To'yichiboyev B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. — T.: «O'qituvchi», 1996. 126- b.

Istorizmlar tomonidan nomlangan o'tmish voqeligi hozir yo'q, binobarin, ularning (istorizmlarning) hozirgi tilda sinonimlari ham bo'lmaydi.

3. Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim so'zlar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol o'ynaydi: birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxaiklashuviga olib keladi. Istorizmlarda esa bunday munosabat bo'lmaydi: voqelikning yo'qolishi shu voqelik nomi bo'lgan so'zning (leksemaning) lug'atdan butunlay tushib qolishiga sabab bo'ladi.

142- §. Leksik neologizmlar

Leksik neologizmlar tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan so'zlar: *internet, marketing, litsenziya* va b.

Har qanday neologizm dastlab ayrim shaxs nutqida voqe bo'ladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi. Masalan; «*Bek akang ko'rinmay qoldi-ku? dedi qesakpolvon labiga sigaret qistirib. Humkalla cho'ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi...*» (T.M.) Bu gapda *yoqqich* so'zi ruscha *zajigalka* so'zining kalkasi tarzida qo'llangan, uni asar muallifi (Tohir Malik) o'zi yasagan va o'zi individual nutq neologizmi sifatida birinchi bo'lib ishlatgan. Demak, bu so'z hozircha umumtil neologizmi darajasiga ko'tarilmagan, chunki u nutq ixtiyorida til ixtiyoriga o'tmagan. Ba'zan ancha ilgari yaratilgan individual nutq neologizmlari ham umumnutq neologizmiga aylanmay qolib ketadi. Buni atoqli yozuvchi Abdulhamid Cho'lpon tomonidan o'z vaqtida yasalgan *ozitqi* so'zi misolida yaqqol ko'rsa bo'ladi: «...*Har bir ona suti og'zidan ketmagan tentak gimnazistni bir «ozitqi» deb bilardi*»¹²⁸. Abdulhamid Cho'lpon bu gapdagi *ozitqi* so'zini *uchitqi, qichitqi* tipidagi yasalmalar modeliga (qolipiga) suyanib yasagan va uni «yo'ldan ozdiruvchi» (ruscha «soblaznitel») ma'nosida qo'llagan. Bu nutqiy parchada *ozitqi* so'zining yangi lisoniy-badiiy topildiq sifatida alohida estetik qimmat kasb etganligi shubhasiz, ammo u shu matndan tashqariga, umumtil doirasiga chiqqan emas, demak, umumtil neologizmi holatiga o'tmagan. Bunday holat Oybekning «Nur qidirib» povestidan keltirilgan quyidagi gapda ham kuzatiladi: «... chorrahada, balandlikda qizil sallali, qisqa ishtonli qopqora regulirovshchik-yo'lbon qo'llarini ohangdor o'ynatib, ko'cha harakatini boshqaradi» (22-bet) (individual neologizm – **yo'lbon**, regulirovshchik – **yo'lbon**).

¹²⁸ Bu haqda qarang: M. M. Yo'ldoshev. Cho'lponning badiiy til mahorati («Kecha va kunduz» romani misolida). NDA. – T.: 2000, 12–13- b.

Umumtil neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi o'rganiladi.

Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida neologizm bo'lgan so'z keyinroq neologizmlik «bo'yog'ini yo'qotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Masalan, *telefon, televizor, trolleybus, radio* so'zlari dastlabki paytlarda neologizm bo'lgan, hozir esa ularning birortasida yangilik bo'yog'i saqlanmagan, demak, bu so'zlar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib, qo'llanishi odat tusiga kirgan leksemalarga aylangan. Bunday holat ba'zan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin: keyingi 5–10 yil ichida o'zbek tili leksikasida paydo bo'lgan *test, litsey, ball, grant, kontrakt* kabi yangi so'zlarda, shuningdek, *hokim, tadbirkor, ishbilarmon* so'zlarining yangi ma'nolarida «yangilik bo'yog'ini yo'qotish», «odat tusidagi so'zga yoki ma'noga aylanish» sur'ati shu daraja tezlashganki, natijada ularni ko'pchilik qiynalmay anglaydigan va qo'llaydigan bo'lib qolgan. Demak, bu so'zlar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga o'tib bo'lgan yoki o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda.

143- §. Leksik neologizm turlari

So'zning neologizmlik belgisi leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (mas., ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik neologizm quyidagi ikki turga bo'linadi:

Neologizm-leksema. Bunda leksema yaxlitligicha neologizm bo'ladi: *devident, internet, faks, interfaks* kabi.

Neologizm-semema. Bunda leksemaning o'zi emas, uning ma'nolaridan biri neologizm sanaladi. Bunga ko'k so'zining hozirgi tilda paydo bo'lgan «dollar» ma'nosini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Neologizmning yuzaga kelishi quyidagi omillarga tayanadi:

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo bo'ladi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi so'z yoki atamaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda: a) voqelikning nomi boshqa tildan o'zlashtiriladi: *komputer, monitoring, slayd* kabi; b) voqelikning nomi o'zbek tilining o'zida yasaladi: *MDH* (mustaqil davlatlar hamdo'stligi) kabi.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud bo'lgan voqelikning nomiga sinonim tarzida yangi so'z yasaladi: *eskirtma* (*arxaizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yangirtma* (*neologizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi) kabi.

Neologizm hodisasi frazemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi. (Bu haqda tegishli bo'limlarga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Tilning lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari qanday omillar ta'sirida yuz beradi?
2. Eskirish jarayonining natijalari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Leksik istorizmlar nima?
4. Leksik arxaizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Leksik istorizm va leksik arxaizmlar qanday farqlanadi?
6. Leksik neologizm nima? Uning qanday turlari bor?
7. Individual nutq neologizmi va umumtil neologizmi haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik istorizmlar — o'tmish voqeligining nomlari.

Leksik arxaizmlar — hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

Arxaizm-leksema — leksik arxaizمنى bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema — leksik arxaizمنى ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Leksik-fonetik arxaizm — talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksik neologizm — yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksemalar.

Individual nutq neologizmi — ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Umumtil neologizmi — nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Neologizm-leksema — yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan leksema.

Neologizm-semema — tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantik tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

O'ZBEK TILI LEKSIKASINING EMOTSIONAL-EKSPRESSIV JIHATDAN QATLAMLANISHI

Adabiyotlar: 11 [73–75], 27 [67–71], 32 [119–121].

144-§. So'zning uslubiy bo'yog'i

O'zbek tili leksikasida so'zlar emotsional-ekspressiv jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar. Bunday so'zlarning semantik tarkibida faqat denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) mavjud bo'ladi: *yuz, oriq, ozg'in, jilmaymoq* kabi.

2. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar. Bunday so'zlarning semantik tarkibida denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) bilan birga uslubiy bo'yoqlar (ifoda semalari, konnotativ semalar) ham mavjud bo'ladi: *turq* (denotativ ma'no + uslubiy bo'yoq), *dildov* (denotativ ma'no + uslubiy bo'yoq), *qiltiriq*, *ipiltiriq* (denotativ ma'no + uslubiy bo'yoq), *irshaymoq* (denotativ ma'no + uslubiy bo'yoq) kabi.

Izoh: *yaxshi* va *yomon*, *g'azab* va *nafrat* kabi so'zlarda uslubiy bo'yoq bordek tuyuladi, aslida esa ularda uslubiy bo'yoq yo'q, bu so'zlar belgi yoki voqelikni atash (nomlash) bilan cheklanadi, shunga ko'ra emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar sanalmaydi¹²⁹.

145- §. Emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlarning nutqda qo'llanishi

Uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zlardan nutqda his-tuyg'ularni, so'zlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Masalan: *Mamlakat bizlarga ishonishini! Biz shalvirab ishni xurjun qilaylik...* (Uyg.). *Tursang-chi, muncha shalpayasan!* (H.S.H.). Bu misollarda *bo'shashmoq* leksemasi o'rnida *shalviramoq* va *shalpaymoq* so'zlari qo'llangan va shu so'zlarning mazmun planidagi uslubiy bo'yoqlar («kinoya», «mazax», «kesatiq» semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik ta'minlangan.

Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi quyidagi usullarga tayanadi:

1. **Leksik usul.** Bunda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'z n nutqqa kiritiladi (yuqoridagi misollar).

2. **Kontekstual usul.** Bunda uslubiy bo'yog'i yo'q bo'lgan so'z ma'lum kontekst yoki nutqiy muhit ta'sirida uslubiy buyoqdor so'zga aylantiriladi. (bu haqda «Ifoda semalari» bahsiga qarang).

3. **Affiksatsiya usuli.** Bunda betaraf ma'noli so'zlarga subjektiv baho ifodalovchi affiksial morfemalar qo'shiladi. (Bu haqda ham «Ifoda semalari» bahsiga qarang).

4. **Fonetik usul.** Bunda so'z tarkibidagi undoshlardan biri qavatlantiriladi (geminatsiya), unililar cho'ziladi, urg'uning o'rmi o'zgartiriladi, shular hisobiga ekspressivlik ta'minlanadi. Misollar: *Ishqilib, Zamira bechora uyatga chidayolmay ketib qolgan. Yashshamagurlar...* (P.Q.). *Akam bechora go'shangada ko'rib, xayro-o-o-on bo'lib qolganlar.* (Mirm.).

¹²⁹ Bu haqda qarang: O'zbek tili leksikologiyasi. Jamoa. – T.: «Fan», 1981, 160–161-b. Yana qarang: Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. – М.: «Айрис Пресс Рольф», 2001, с. 100–102.

5. **So'zni metaforik qo'llash usuli.** Bunda ko'p ma'noli so'zning metaforaga asoslangan majoziy (hosila) ma'nosidan uslubiy figura sifatida foydalaniladi: *Muhtaram qayin otamizga! Siz bilan meni qorong'i zindonlarga tushirib, dor ostlarigacha tortgan ... Homid ismli bir to'ng'izni, nihoyat ikki yillik sargardonlik so'ngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq bo'ldim.* (A.Qod.). Bu gapda *to'ng'iz* so'zi ko'chma ma'noda Homidga nisbatan qo'llangan, shu bilan Otabekning bu shaxsga nisbatan salbiy his-tuyg'usi, nafrati ifodalagan. Yana: *Mamajon lochin yigit, Serharakat, betinim.* (Q.M.). Bu gapda *lochin* so'zi o'z ma'nosida emas, ko'chma ma'noda- yigitning ephilligini, chaqqon va jasurligini baholash maqsadida qo'llangan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uslubiy bo'yoqdorlik jihatdan so'zlar qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar va betaraf bo'lmagan (bo'yoqdor) so'zlar qanday farqlanadi?
3. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
4. Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi qanday usullarga asoslanadi?
5. Ekspressivlikni ifodalashning quyidagi usullari haqida ma'lumot bering:
 - a) leksik usul;
 - b) kontekstual usul;
 - d) affiksatsiya usuli;
 - e) fonetik usul;
 - f) so'zni metaforik qo'llash usuli.

Tayanch tushunchalar

Uslubiy bo'yoq – so'zning leksik ma'nosiga qo'shimcha tarzda orttirilgan uslubiy ottenka, ifoda semasi.

Emotsional-ekspressivlik – ekspressiyaga (ta'sirchanlikka) egalik.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli – nutqda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zning qo'llanishi hisobiga ta'sirchanlikning ifodalanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning affiksatsiya usuli – betaraf ma'noli so'zlarga subyektiv baho ifodalovchi affikslarni qo'shish orqali nutqda ta'sirchanlikka erishish.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli – uslubiy bo'yog'i bo'lmagan so'zning ma'lum kontekst ta'sirida uslubiy bo'yoqdor so'zga aylantirilishi orqali nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli — turli fonetik hodisalar (geminatsiya, unilarni choʻzish, urgʻuning oʻrnini oʻzgartirish) hisobiga nutqiy taʼsirchanlikning taʼminlanishi.

Soʻzni metaforik qoʻllash — soʻzning metafora usulida koʻchirilgan maʼnosi hisobiga nutqiy taʼsirchanlikning taʼminlanishi.

LEKSEMALARNING NUTQ KOʻRINISHLARIGA XOSLANISHI

Adabiyotlar: 11 [75–78], 27 [165–173].

146- §. Nutq, uning koʻrinishlari

Nutq soʻzlovchining til birliklari vositasida fikri shakllantirishi (ichki nutq) va ifodalashi (tashqi nutq) jarayonidir. U adabiy nutq va soʻzlashuv nutqi koʻrinishlarida namoyon boʻladi:

Adabiy nutq adabiy til meʼyorlariga boʻysundirilgan, demak, ishlov berilgan boʻladi.

Soʻzlashuv nutqi nutqning maʼlum meʼyorlarga kiritilmagan, ishlov berilmagan koʻrinishidir. U koʻproq erkin muloqot paytida ishlatiladi.

147- §. Nutq koʻrinishlariga xoslangan leksik qatlamlar

Nutqning yuqoridagi ikki koʻrinishiga munosabat jihatidan lugʻat boyligidagi soʻzlar ikki xil qatlamga birlashadi:

I. **Umumnutq qatlam soʻzlari.** Bunday soʻzlar adabiy nutqda ham, soʻzlashuv nutqida ham bir xil darajada ishlatiladi. Lugʻat boyligidagi soʻzlar-ning koʻpchiligi shu qatlamga mansubdir: zamonaviy qatlam soʻzlari, ishlatilishi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatordagi dominantalar, uslubiy boʻyogʻi boʻlmagan betaraf maʼnoli soʻzlar umumnutq qatlami birliklari sanaladi.

II. **Nutqning maʼlum koʻrinishiga xoslangan soʻzlar.** Bunday soʻzlar nutqning faqat bir koʻrinishiga (mas., adabiy nutqqa) xoslangan boʻlib, boshqa koʻrinishida (mas., soʻzlashuv nutqida) ishlatilmaydi yoki, aksincha, soʻzlashuv nutqida qoʻllanib, adabiy nutqda ishlatilmaydi.

I. **Adabiy nutqning oʻzi** ham ikki xildir: rasmiy nutq va badiiy nutq: — *rasmiy nutqda* fikrning ifodalanishi isbotlarga, faktlar taʼkidlanishiga tayanadi, shuning uchun unda tasviriy vositalar, uslubiy boʻyoqdor soʻzlar ishlatilmaydi: toʻgʻri maʼnodagi soʻzlarning va soha terminlarining qoʻllanishi koʻproq adabiy nutqning shu koʻrinishiga xosdir;

11- → *badiiy nutqda* ko'chma ma'noli so'zlar, ijobiy baho semalari bo'lgan **leksemalar** (*tabassum, mardonavor, chehra* kabilari) faol qatnashadi.

2. **So'zlashuv nutqida** fikr ifodasi ancha erkin bo'ladi, unda adabiy nutqqa xos bo'lmagan oddiy so'zlar (*qittay, kervorgan...*), dialektizmlar (*opog'i, opog'oyi, kallapo'sh...*), jargonizmlar (*loy, yakan, satil...*), salbiy emotsiya ifodalovchi so'zlar (*bashara, tirjaymoq...*), vulgarizmlar (*go'rso'xta, to'nka, so'tak, qizig'ar...*), laqablar (*Bo'tqa, Burun, Qilich...*), ba'zan, hatto o'zbek tiliga o'zlashmagan, demak, o'zbek tili birligi darajasiga yetmagan boshqa til so'zlari (*alkash, bratan, molodes* kabi varvarizmlar) ham qo'llanadi.

148- §. Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo'llanishi

Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi haqida gap ketganda, ularning badiiy asar tilida qo'llanishini alohida baholash kerak, chunki badiiy nutq bilan badiiy asar tili bir hodisa emas: badiiy nutq adabiy nutqning bir ko'rinishi, u albatta adabiy til me'yorlariga bo'ysundiriladi; badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi: badiiy asardagi obraz va personajlar tilining tipiklashtirilishi shuni taqozo qiladi, demak, badiiy nutq badiiy asar tilining yetakchi komponenti, ammo yagona komponent emas. Unda badiiy nutq bilan parallel ravishda, asardagi maqsad va vazifalardan kelib chiqib, so'zlashuv nutqi qoliplari va elementlaridan, umumnutq qatlam so'zlaridan ham foydalaniladi: muallif nutqi, muallif tili shaklida berilayotgan bayon va izohlar, asosan, adabiy nutq me'yorlariga tayanadi (so'zlarning tanlanishi ham shunga asoslanadi), obraz va personajlar tilida esa funksional uslubning barcha turlaridan foydalaniladi.

149- §. So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish

So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish:

1. **So'zlashuv nutqida**, ayniqsa, oddiy (jonli) so'zlashuvda:

a) so'z, so'z formalari va so'z birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (ba'zan bir necha tovush) tushib qoladi: *obor* (< olib bor), *aytvor* (< aytib yubor), *pasqam* (pastqam), *bolla* (bolalar), *mashu* (< mana shu) kabi;

b) ba'zi tovushlarning so'z tarkibidagi o'rni almashadi (so'zning metatezaga uchragan shakli qo'llanadi): *turpoq* (< tuproq), *tervat* (tebrat), *to'rg'amoq* (< to'g'ramoq) kabi;

d) bir tovush o'rnida boshqa tovush (fonemaning fakultativ varianti) qo'llanadi: *kegin* (< keyin), *shoyi* (< shohi), *ko'ynak* (< ko'ylak), *qalmoq* (< qarmoq) kabi;

e) so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: *o'ris* (< rus), *ishkop* (< shkaf), *tanka* (< tank), *banka* (< bank) kabi;

f) so'z tarkibidagi ayrim unliklar ustlabiy maqsadda cho'ziladi: *ho-o-zir*, *ka-a-a-atta*, *ayta qo-o-l*, *jo-o-onim* kabi;

g) so'z tarkibida bir xil undoshlar qavatlantiriladi, bunda so'z urg'usining o'rni ham ko'pincha o'zgartiriladi, shu tariqa leksemaning ma'nosida ta'kidlash, erkalatish, yalinish, ma'noni kuchaytirish kabi ottenkalar ifodalanadi: *mazá* – *mázza*, *yashá* – *yáshsha* kabi;

h) so'zlashuv nutqida kishi nomlarining, so'z yoki so'z birikmalarining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchralib turadi: *Dilor* (< Dilorom), *Muqad* (< Muqaddas), *Guli* (< Gulnora), *Diffuz* (< Dilluza), *kilo* (kilogramm), *marshrutka* (< marshrutli taksi), *metrop* (< metropoliten) kabi;

i) so'zlashuv nutqida intonatsiyalarning ham o'ziga xos o'rni bor: nutqiy vaziyatga qarab u tez-tez o'zgarib turishi, bunda xabar-darak, so'roq, buyruq mazmuni, taajjub, gumon, qat'iylik kabi ma'nolar ifodalanishi mumkin;

j) fe'lining *-b (-ib)* affiksi bilan yasalgan ravishdosh shakli hamda «-gan» affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli *edi* to'liqsiz fe'li bilan birga kelganda «-uvdi», «-gandi» shakllari da qo'llanadi: *aytuvdi* (< aytib edi), *boruvdi* (< borib edi), *yozuvdi* (< yozib edi), *aytgandi* (< aytgan edi), *borgandi* (< borgan edi), *yozgandi* (< yozgan edi) kabi;

k) so'zlarning subyektiv baho shakllariga keng o'rin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamlar*, *yigitecha*, *qizaloq* kabi.

2. **Rasmiy nutqda** qonun, qaror, ariza, bildirgi, buyruq, nizom, yo'riqnoma (instruksiya), e'lon, hisobot, akt, shartnoma, tilxat kabi turli hujjatlar va ish qog'ozlari yoziladi. Bunday hujjat matnlarida avvaldan shakllanib, ma'lum qolipga tushgan konstruksiya, formulirovka va so'z birikmalaridan keng foydalaniladi: *...ni qaror qiladi; ...lar ta'minlanadi; ...ga egadir; ...lar e'tiborga olinsin; ...ga chora ko'rihsin; ...qoniqarli deb topilsin; biz, quyida qo'l qo'yuvchilar...; ...ni hisobga olib buyuraman; ...ma'lum qilaman; ...ma'lum qilami; ...ni so'rayman; ...ning bajarilishini o'z zimmamizga olamiz* kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlari

1. Nutq nima? Uning qanday turi bor?
2. Adabiy va so'zlashuv nutqlari qanday farqlanadi?
3. Qanday so'zlar umumnutq qalam birliklari sanaladi?

4. Qanday soʻzlar nutqning maʼlum turiga xoslangan hisoblanadi?
5. Rasmiy va badiiy nutqlarda qoʻllanishga xoslangan soʻzlar qanday farqlanadi?
6. Soʻzlashuv nutqida qoʻllanishga xoslangan soʻzlar, ularning maʼno xususiyatlari haqida maʼlumot bering.
7. Badiiy nutq va badiiy asar tili qanday farqlanadi?
8. Nutqning u yoki bu turiga xos boʻlgan fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar haqida gapiring.

FRAZELOGIYA

FRAZELOGIYA HAQIDA UMUMIY MAʼLUMOT

Adabiyotlar: 11 [78–81], 27 [55–61, 74–79], 32 [82–88], 110 [3–5].

150- §. Frazzeologiya

Frazzeologiya tilshunoslikning bir boʻlimi boʻlib, u tilning lugʻat tarkibidagi frazemalar haqida maʼlumot beradi.

Frazema koʻchma maʼnoli turgʻun konstruksiyadir. Masalan, *zoʻraymoq* (leksema) – *avj olmoq* (frazema), *qiynalmoq* (leksema) – *azob chekmoq* (frazema) kabi. Demak, frazema ham leksema kabi lugʻaviy birlik sanaladi, ammo oʻzining ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan leksemadan farqlanadi.

151-§. Frazemaning ifoda plani

Frazemaning ifoda plani deganda uning tovush tomoni, leksik tarkibi, birikmaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan: *koʻnglini olmoq* (birikmaga teng), *koʻzlari qinidan chiqib ketdi* (gapga teng), *boshi qotdi* (gapga teng), *ensasi qotdi* (gapga teng) kabi. Frazemalar orasida qoʻshma gapga teng qurilishli turgʻun konstruksiyalar ham uchraydi: «*qor yogʻib, izlar bosildi*» kabi.

Frazemalar tarkibidagi soʻzlarning bogʻlanishi erkin birikma yoki gap tarkibidagi soʻzlarning bogʻlanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida soʻzlar tobelanish asosida bogʻlanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi bogʻlanish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir boʻladi; frazema bogʻlanish esa nutq paytidan ancha avval yuzaga kelib, turgʻunlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlitligicha saqlanadi; b) erkin birikmadagi yoki gapdagi soʻzlarni soʻzlovchi oʻz ixtiyori bilan almashtira oladi: «*keng koʻcha*»

birikmasi o'rnida «*tor ko'cha*» birikmasini, «*men o'qiyman*» gapi o'rnida «*men ishlayman*» gapini qo'llashi mumkin, ammo «*yulduzni benarvon urmoq*» birikmasi o'rnida «*yulduzni narvonsiz urmoq*», «*yulduzni shotisiz urmoq*», «*yulduzni beshoti urmoq*» birikmalari qo'llanmaydi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, har qanday turg'un birikma frazema bo'lavermaydi. Masalan, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* birikmasi turg'un konstruksiyadir, ammo to'g'ri ma'noli turg'un konstruksiya bo'lganligidan frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda ko'chma ma'no ifodalashi shart.

Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, *ochiq yuz bilan* (bu frazemaning ifoda planida «*bilan*» ko'makchisi qatnashgan), *dam olmoq* (bu frazemaning ifoda planida «*-moq*» morfemasi ishtirok etgan). Keltirilgan misollarda ko'makchi va affiksial morfema frazemalarning doimiy belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik qurilishiga mansubdir, ammo *dam oldim*, *dam olgin*, *dam olsin* kabi bog'lanishlarda qo'llangan «*-di+m*», «*-gin*», «*-sin*» morfemalari (zamon, shaxs-son, mayl ko'rsatkichlari) shu frazemalarning ifoda planiga kirmaydi, chunki bu morfemalar nutq talabiga ko'ra qo'shiladi.

152- §. Frazemaning mazmun plani

Frazemaning mazmun plani uning nimanidir nomlashi, ifodalashi, anglatishidir. Masalan, *og'zi-qulog'ida* frazemasining mazmun planida «*xursand*» ma'nosi ifodalangan.

Frazemaning mazmun plani albatta ko'chma ma'noga asoslanadi, aks holda uning to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan (*elektron hisoblash mashinasi*, *kvadrat uyalar ekish* kabi sostavli terminlardan) farqi qolmaydi.

Frazemaning mazmun planidagi ma'no *frazeologik ma'no* hisoblanadi. Qiyos qiling: leksemaning mazmun planida — «leksik ma'no»; frazemaning mazmun planida — «fazeologik ma'no». Fazeologik ma'no leksik ma'nodan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi so'zlar bog'lanishidan kelib chiqadi va umumlashgan bo'ladi.

Frazemaning semantik tarkibida frazeologik ma'nodan tashqari, uslubiy bo'yoq ham mavjud bo'ladi. Masalan, *to'nini teskari kiymoq* frazemasining semantik tarkibida «o'chakishmoq» (fazeologik ma'no) bilan birga «qaysarlik» semasi (uslubiy bo'yoq) ham bor. *To'rt tomoni qibla* frazemasida «qayoqqa xohlansa ketaversin» ma'nosi bilan birga salbiy baho (uslubiy bo'yoq) ham ifodalangan. *Chehrasi ochiq* frazemasining semantik tarkibida esa «xushtabiat» ma'nosi ijobiy baho (uslubiy bo'yoq) semasi bilan qoplangan.

Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda, frazemalarning mazmu-
planida bo'rtib turadi, bu omil frazemalardan nutqiy ta'sirchanlikni
ta'minlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa
badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta. M i s o l l a r: *Bir um-
qulingiz bo'lmasam, kalomullo ursin, ko'zim ochildi, aka!* (T.M.) *Rang-
quv o'chib, yupqa tablari titrab, ko'zlarining paxtasi chiqib ketdi.* (H.N.)

Ba'zi frazemalarda qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish
ham uchraydi. Bunday paytlarda frazema ma'nosida neytrallashish yuz
beradi, uslubiy bo'yoq sustlashib, oxiri tushib qoladi. Buni jinoyat-protsessual
kodeksida qo'llanadigan *aybini bo'yniga qo'ymoq, aybiga iqror bo'lmoq*
kabi termin «frazemalar»da ko'rish mumkin.

153- §. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari

Bu semalar frazeologik ma'noga tayanadi. Masalan: *aravani quruq olib
qochmoq* (fe'l frazema), *arpasini xom o'rmoq* (fe'l frazema), *ammamning
buzog'iday* (sifat frazema), *bag'ri qattiq* (sifat frazema), *bir og'iz* (ravish
frazema), *bir og'izdan* (ravish frazema), *to'rt ko'z bilan* (ravish frazema),
tomdan tarasha tushganday (ravish frazema) kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazema nima?
2. Nima uchun frazema ko'chma ma'noli turg'un konstruksiya sanaladi?
3. Frazemaning ifoda planini qanday tushunasiz?
4. Frazemalar erkin birikmalardan va to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan qanday farqlanadi?
5. Frazemaning mazmun plani haqida ma'lumot bering.
6. Frazeologik ma'no nima? U leksik ma'nodan nimasi bilan farqlanadi?
7. Frazemaning semantik tarkibidagi uslubiy baho (stilistik bo'yoq) haqida gapiring.
8. Frazemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
9. Frazemalarning semantik tarkibida turkumlik semalari bo'ladimi?

Tayanch tushunchalar

Frazeologiya – tilshunoslikning frazemalar bilan shug'ullanuvchi bo'limi.

Frazema – ko'chma ma'noli turg'un konstruksiya.

Frazemaning ifoda plani – frazemaning moddiy-material tomoni: shakli, tuzilishi, leksik va fonetik tarkibi.

Frazemaning mazmun plani – frazemaning frazeologik ma'no va uslubiy bo'yoqdan iborat semantik tarkibi.

FRAZEOLIGIK MONOSEMIYA VA POLISEMIYA. FRAZEMALARNING SEMANTIK TURLARI

Adabiyotlar: 11 [81–83], 27 [101–107], 32 [86–88], 110 [5–6].

154- §. Frazeologik monosemiya

Frazeologik monosemiya — frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning bo'lishi. Chunonchi, *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining semantik tarkibida «yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq» ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yo'q: «*Rizaning yuragiga qo'l solib ko'rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo'ldi.*» (R.F.). «*Kechagi ishdan maqsadim u yerdagi xotinlarning ko'ngliga qo'l solib ko'rish, undan keyin o'zimga ba'zi bir ishonchliroqlarini tanlab olish edi.*» (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining variatsiyasi — «*yuragiga qo'l solib ko'rmoq*» ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no — «yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq» nazarda tutilgan.

155- §. Frazeologik polisemiya

Frazeologik polisemiya — frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma'noning bo'lishi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) «Behud bo'lmoq» ma'nosi: «*stol yoniga ketguncha uning boshi aylanib ketdi.*» «Muncha darmonsiz bo'lmasam», — o'yladi u». (S.Z.); 2) «Esankiramoq» ma'nosi: «*...muloyim qarab qo'yishlarini, ... jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi.*» (O.Yo.)

Leksemalarda bo'lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma'no ko'chish qonuniyatlariga asoslanadi.

156- §. Frazemalarning semantik turlari

Frazema ma'nosi bilan uning tarkibida qo'llangan leksemalar ma'nosi o'rtasidagi munosabat asosida frazemaning ikki semantik turi farqlanadi:

1. **Frazeologik butunlik.** Bunday frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosi frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlanadi. Masalan, *tepa sochi tikka bo'lmoq* frazemasini yaxlit holda «g'azablanmoq» ma'nosini — umumlashgan ko'chma ma'noni anglatadi. Bunday ko'chma ma'noga esa kishi darg'azab bo'lganida uning badanidagi tuklarning sezilar-sezilmas

harakatga kelishi (psixo-fiziologik holat) asos bo'lgan, demak, frazemaning ko'chma ma'nosini frazema tarkibidagi so'zlarning o'z ma'nolari bilan izohlash mumkin. Yana: *Ona suti og'zida* frazemasini yaxlit holda «hali yosh», «tajribasiz» ma'nosini anglatadi, bunday ko'chma ma'noni esa frazema tarkibidagi so'zlar ma'nosi bilan izohlash mumkin: «*Mahmadona, shumsan-da. Ona suting og'zingda-yu, soqolimning oqiga qaramay aql o'rgataman deysan*». (O.)

2. Frazeologik chatishma. Bunday frazema ifodalagan ko'chma ma'no frazema tarkibidagi so'zlar anglatgan leksik ma'nolar bilan izohlanmaydi. Masalan, *ikki qo'lini burniga tiqib* frazemasini «quruqdan quruq, evaziga hech narsa olmay» ma'nosini ifodalaydi, bu ma'noni frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari bilan izohlab bo'lmaydi: «*Kelmagandan keyin, domlaga «ozodlik» olib kelish kerak-da. Bu bo'lsa shumshayib, ikki qo'lini burniga tiqib keldi*». (P.T.) «... *Senga ish yo'q!*» — *deb, bizni quvib yubordi. Katta o'g'lim bilan ikki qo'limizni burnimizga suqib o'z uyimizga bordik*». (S.A.)

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasida ma'lum umumiylik va tafovutlar bor. Ularni quyidagicha izohlash mumkin:

Umumiylik: 1) ikkalasi ham turg'un konstruksiya sanaladi; 2) ikkalasida ham umumlashgan yaxlit bir ma'no (ko'chma ma'no) ifodalanadi; 3) ikkalasida ham uslubiy bo'yoq (uslubiy sema) bo'ladi, chunki frazemalarning barchasi voqelikni nomlash bilan cheklanmaydi, uni baholash xususiyatiga ham ega; 4) ikkalasi ham nutqda yaxlit holda bitta sintaktik vazifada qo'llanadi.

Farqlari: 1) Frazeologik butunlik tarkibidagi so'zlarning ma'nolari frazemaning ko'chma ma'nosini izohlaydi. Frazeologik chatishmada esa so'zlar ma'nosi bilan frazema ma'nosi (frazeologik ma'no) o'rtasida bunday aloqa yo'q; 2) frazeologik butunlikning ma'nosida ichki obraz saqlanadi: tarkibidagi so'zlarga xos ma'nolar sezilib turganligidan frazemaning ma'nosi ko'p qirrali, boy bo'ladi. Frazeologik chatishma ma'nosining gavidalanishida esa frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari ishtirok etmaydi, shuning uchun unda ichki obraz so'nggan bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Frazemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?
3. Frazemaning qanday semantik turlari bor?
4. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma qanday farqlanadi?
5. Polisemantik frazemalarning uslubiy xususiyatlarini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Frazeologik monosemiya – frazemalarda bir ma'noilik hodisasi.

Frazeologik polisemiya – frazemalarda ko'p ma'noilik hodisasi.

Frazeologik butunlik – frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosini shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlash mumkin bo'lgan ibora.

Frazeologik chatishma – frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosi shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlanmaydigan ibora.

FRAZEMALARNING SHAKLI VA MA'NO MUNOSABATLARIGA KO'RA TURLARI

Adabiyotlar: 11 [83–87], 27 [113–115, 123–125, 127–128, 137–141, 142–143], 32 [88], 110 [6–9].

157- §. Frazemalarning shakl munosabatiga ko'ra turlari

Frazemalarning shakl munosabati asosida frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya yuzaga keladi:

1. **Frazeologik omonimiya** frazemalarning ifoda planidagi (shakldagi, tizilishdagi) tenglik hodisasi.

Qiyos qiling: 1. *Jon bermoq* – «barhayot qilmoq»: ... *Odamsodga jon bergan ham, jonini oladigan ham yuratganning o'z* (P.T.)

2. *Jon bermoq* – «o'lmoq» «so'nggi marta nafas chiqarmoq»: *Semiz va hamisha yurak kasalidan qiynalib yurgan xotin arava ustida yulduz to'la osmonga termilib jon berdi.* (Sh.R.) Yana: 1. *Ustidan chiqmoq* – «Biror narsa qilinayotganda tepasiga borib qolmoq»: *Qaynanangiz rosa sevar ekan, rais, – dedi Ro'zi polvon hazil aralash, – ovqatning ustidan chiqdingiz* (Sh.R.). 2. *Ustidan chiqmoq* – «Bajarmoq»: *Demak, Hakimov telefonda bergan so'zining ustidan chiqibdi* (P.Q.).

Shaklan teng bo'lgan frazemalar tilshunoslikda *omofrazemalar* deb nomlanadi¹³⁰.

Erkin birikma bilan frazema (turg'un birikma) o'rtasidagi shakliy tenglik hodisasi frazeologik omonimiya emas, *frazeologik omonimlik* sanaladi. Demak, bunday holatlarda «*Omonimiya*» va «*omonimlik*» atamaları o'zaro farqlanadi. Chunonchi: 1. *Ko'z yummoq* (erkin birikma) – «*Ko'zini yumib*

¹³⁰ Qarang: U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev. Ko'rsatilgan asar. 138-b.

olmoq» ma'nosida; 2) *Ko'z yummoq* (turg'un birikma, frazema) — «ko'ra-bila turib e'tiborsiz qoldirmoq» ma'nosida; 3) *ko'z yummoq* (turg'un birikma, frazema) — «vafot etmoq» ma'nosida. Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida erkin va turg'un birikmalar, ikkinchi va uchinchisida esa turg'un birikmalar (frazemalar) o'rtasida shakliy tenglik borligini ko'ramiz. Birinchi va ikkinchi misollardagi shakliy tenglik omonimlik sirasiga, ikkinchi va uchinchi misollardagi shakliy tenglik esa omonimiya sirasiga kiradi.

II. Frazeologik paronimiya — tarkibidagi biror leksik komponent bilangina farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak: 1. *Yetti uxlab tushiga kirmaslik* — «mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik». 2. *Yetti uxlab tushida ham ko'rmaslik* — «hech qachon ko'rmaslik» kabi. Bu ikki frazemaning tarkibidagi «kirmaslik» va «ko'rmaslik» so'zlari talaffuzida (ma'nosida emas, albatta) o'xshashlik bor, bunday frazemalar tilshunoslikda parafrazemalar deb nomlanadi [27, -142].

158- §. Frazemalarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari

Bunday munosabat asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi.

I. Frazeologik sinonimiya bir necha frazemaning bitta frazeologik ma'no atrofida birlashishidir. Masalan: 1) *pixini yorgan* — «ayyor», 2) *ilonning yog'ini yalagan* — «ayyor» kabi. Yana: 1) *yer bilan osmoncha* — «Juda katta farq», 2) *ot bilan tuyacha* — «Juda katta farq» kabi.

Leksik sinonimiyada bo'lganidek, frazeologik sinonimiyada ham sinonimik qatorlar yuzaga keladi: birinchi misoldagi *pixini yorgan* va *ilonning yog'ini yalagan* frazemalari «ayyor» ma'nosi bilan bitta sinonimik qatorni; ikkinchi misoldagi *yer bilan osmoncha* va *ot bilan tuyacha* frazemalari esa «juda katta farq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorni hosil qilmoqda.

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo'yoq, odatda, bo'rtib turadi. Aslida, frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda — voqelikni nomlashda uni o'tkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta'sirchan, obrazli bo'lishini ta'minlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi. Misollar: 1. *Bunga Botirning achchig'i keldi, buni Bo'ston sezdi* (S.N.). 2) *Keyingi nasihatomuz gapi qonini qaynatib yubordi*. (S. An.).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko'proq har bir tilning o'z frazemalari doirasida uchraydi: *Qilidan quyrug'igacha*. — *Ipidan ignasigacha*; *Quvonchi olamga sig'maydi*. — *Sevinchi ichiga sig'maydi* kabi. Boshqa tildan frazema o'zlashtirish juda passiv bo'lganligidan, o'zlashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi.

Frazeologik sinonimiya hodisasini *frazeologik variatsiyadan* farqlash kerak: frazeologik sinonimiyada bir necha frazema bir ma'no atrofida birlashadi, demak, bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazemaning ichki ko'rinishlari nazarda tutiladi, bunday ko'rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi. Masalan: 1) *ko'zini yummoq*; 2) *bandalikni bajo keltirmoq*; 3) *jon bermoq*. Bu uch frazema bitta ma'noni — «vafot etmoq» ni bildiradi, shunga ko'ra bitta sinonimik qatorga birlashadi. *Qo'lini bigiz qilmoq* va *barmog'ini bigiz qilmoq* qo'shilmalari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita ko'rinishi, xolos. Bu frazema tarkibidagi «qo'l» va «barmoq» so'zlari o'rtasida sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chishi (butun va qism munosabati) bor, bu hol «qo'l» so'zi o'rnida «barmoq» so'zining qo'llanishiga yo'l ochgan, ammo bir frazema o'rnida butunlay boshqa frazema yuzaga kelmagan, shunga ko'ra ular bitta frazemaning ichki ko'rinishlari — variatsiyalari sanaladi. Demak, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi. Yana misollar: *Kiprik qoqmaslik*. *Mijja qoqmaslik* (bir frazemaning ikki varianti, chunki «kiprik» va «mijja» so'zlarida bitta obraz mujassam).

Ba'zan leksema bilan frazema bir sinonimik qatorga birlashadi: *qaramoq* (leksema) — *ko'z qirini tashlamoq* (frazema), *xursand* (leksema) — *boshi osmonda* (frazema) kabi. Bular leksik-frazeologik sinonimlardir. Leksik-frazeologik sinonimlar qatorida leksema dominanta sanaladi. Demak, lug'aviy sinonimlar uch xil bo'ladi: 1) leksik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat so'zlar birlashadi); 2) frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat frazemalar birlashadi); 3) leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda so'z va frazemalar birlashadi).

II. Frazeologik antonimiya ikki frazemaning o'zaro zid ma'no ifodalashidir: *oshig'i olchi va ishi o'ngidan kelmaslik*; *boshi ko'kka yetmoq va fig'oni falakka chiqmoq* kabi.

Antonimiya hodisasi ikki frazema o'rtasidagina emas, leksema bilan frazema o'rtasida ham yuzaga kelishi mumkin: *xursand* (leksema)-*dili siyoh* (frazema), *landavur* (leksema)-*yulduzni benarvon uradigan* (frazema) kabi. Bular lug'aviy antonimlarning leksik-frazeologik turi sanaladi. Demak, lug'aviy birtiklar o'zaro zid ma'no anglatishiga ko'ra leksik antonimlar (so'z bilan so'z o'rtasida), frazeologik antonimlar (frazema bilan frazema o'rtasida) va leksik-frazeologik antonimlar (so'z bilan frazema o'rtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazemalarning shakl munosabatini qanday tushunasiz? Ma'no munosabatini-chi?
2. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?

3. Frazeologik sinonimiya va frazeologik variatsiyaning farqlarini tushirib ber.
4. Frazeologik antonimlar haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Frazeologik omonimiya – omonimlar doirasidagi shakliy teng hodisasi.

Frazeologik paronimiya – tarkibidagi birorta leksema bilan farqlanuvchi frazemalar.

Omofrazemalar – shaklan teng bo'lgan frazemalar.

Parafrazemalar – paronimik munosabatda bo'lgan frazemalar.

Frazeologik sinonimlar – bir ma'no asosida birlashgan sinonimlar.

Uslubiy bo'yoq – frazemalarning ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi frazemalari.

Frazeologik variatsiya – bitta frazemaning ikki xil ko'rinishi.

Leksik-frazeologik sinonimlar – so'z va frazemalar o'rtasidagi munosabatning birligiga asoslangan sinonimlar.

Leksik-frazeologik antonimlar – so'z va frazema orasidagi munosabatning ziddiyatiga asoslangan antonimlar.

O'Z VA O'ZLASHGAN QATLAM FRAZEMALARI

Adabiyotlar: 11 [87], 27 [180–183].

159- §. Frazemalarning tarixan ikki qatlamga ajratilishi

O'zbek tili frazemalari tarixan ikki qatlamga ajratilishi mumkin. Birinchi qatlam frazemalari va o'zlashgan qatlam frazemalari.

1. **O'z qatlam frazemalari** o'zbek tilining o'zini bo'lgan va umumturkiy manbaga mansub frazemalardir. Bunday frazemalar asosan bevosita o'zbek xalqi (yoki turkiy xalqlar) hayotiga xos voqelik va shu xalqning obraz yaratadi: *ikki ko'zi to'rt bo'lmoq* (varianti: *ko'zi to'rt bo'lmoq*), ma'nosi: «intizor bo'lmoq»; *bel bog'lamoq* (varianti: *bel(i)ni bog'lamoq*), ma'nosi: «shaylanmoq», «otlanmoq»;

2. **O'zlashgan qatlam frazemalari** – o'zbek tiliga boshqa tillardan o'tib, o'zlashib qolgan frazemalar. Bunday frazemalarning aksariyati kelib chiqish usulida o'zlashtirilgandir: *pashshaga ozor bermaslik* (ruscha *мышу не обижать*) frazemasining kalkasi) – ma'nosi: «bezor»; *pashshadan fil yasamoq* (ruscha *из мыши делать слона*) frazemasining ijodiy kalkasi) – ma'nosi: «biyoz yubormoq», «oshirib yubormoq», «mubolag'a qilmoq».

Ilushqa tillardan frazemalarning o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtiirilishi
k tilida juda kam uchraydi: *dardi bedava* (tojik tilidan); *sukut* — *alomati*
(tojik tilidan) kabi.

FRAZEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI VA ZAMONIYLIGI

Adabiyotlar: 11 [87—89], 27 [143—151].

160- §. Frazemalarning ishlatilish doirasiga ko'ra tavsifi

O'zbek tili frazemalarining ishlatilish doirasi chegaralanmagan va
mulangan bo'lishi mumkin.

Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar millat vakilla rining
al uchun umumiydir, ular barchaning muqida bir xil darajada
ndi, barchaga tushunarli bo'ladi: *ikki gapning birida*, *ko'ngliga qil*
adi, *ter to'kmoq*, *g'azabi kelmoq* kabilar shular jumlasidandir.

Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar, asosan, muayyan
yoki sheva birligi bo'lib, umumtil va adabiy til doiralari
umiydi. Masalan, qipchoq lahjasi shevalarida *qo'lini moylab kelmoq*
ki: «xohlamay, loqayd ishlamoq»), *ayroni achimas* (ma'nosi: «loqayd»,
«yo»), *jiydaning ostidan o'tmoq* (ma'nosi: «esini yo'qotmoq», «miyasi
oq»), *qulog'i ostida qolmoq* (ma'nosi: «o'lmoq», «vafot etmoq»)
alari uchraydi¹⁾.

o'zini, umumtil frazemalarining u yoki bu shevadagi varianti (ko'rinishi)
uchraydi: *Qo'yniga qo'l solib ko'rmoq* (umumtil frazemasi) — *ichiga*
shib ko'rmoq (dialektal variant), *chillaki chillakini ko'rib chumak uradi*
umtil frazema) — *chilgi chilgini ko'rib chumak uradi* (dialektal variant) kabi.

161- §. Ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish

ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish frazemalarga xos emas.
Frazemalarning kelib chiqishi va shakllanishida ijtimoiy mehnatning
bu turi nolisoniy omil sifatida ishtirok etganligi shubhasiz: ko'pchilik
ular ijtimoiy mehnat bilan bog'liq voqeliklarga tayangan holda yuzaga
k. Masalan: *arpasini xom o'rmoq* (dehqonchilikka tayanilgan), *astar*
ut ug'darmog (tikuvchilikka tayanilgan), *bo'zchining mo'kisiday*
vechilikka tayanilgan), *temirni qizig'ida bosmoq* (temirchilikka tayanil-
mist chiqmoq (zargarlikka tayanilgan) kabi.

1) haqida qarang: Daniyirov X. Опыт изучения диалектов в сравнении с узбекским
интертурным языком. — Ташкент: «ФАН», 1975, стр. 214—215.

162- §. Zamoniyluk belgisiga ko'ra frazemalarning turlari.

1. **Istorizm-frazemalar** o'tmish voqeligiga xos iboralaridir: *qo'sh qilich bir qinga sig'mas* [DLT, I, -340], *taqdirga tan bermoq* kabi. Istorizm-frazemalar tilda juda kamdir.

2. **Arxaizm-frazemalar** – hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatig'a bormoq* (arxaizm-frazema) – *dunyodan o'tmoq, vafot etmoq, ko'z yummoq, o'tmoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari); *daqyonusdan qolgan*, varianti: *doqiyunusdan qolgan* (arxaizm-frazema) – *almisoqdan qolgan, eski, qadimgi* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari) kabi.

3. **Neologizm-frazemalar** – yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan iboralar. Masalan: *tomi ketgan* (ma'nosi: «aqlidan ozgan», «esi past»), *yangi o'zbeklar* (ma'nosi: «hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga kelgan yangi ishbilarmol» kabi).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. O'z va o'zlashgan frazemalar haqida ma'lumot bering.
3. Boshqa tillardan frazema o'zlashtirishning qanday usullari bor?
4. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?
5. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?
6. Dialektizm-frazema haqida ma'lumot bering.
7. Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bog'liq omillar ta'siri bo'ladimi?
8. Zamoniyluk belgisiga ko'ra frazemalarning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
9. Istorizm-frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam frazemalari – o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan frazemalar.

O'zlashgan qatlam frazemalari – boshqa tillardan kalka usulida yoki o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilgan frazemalar.

Dialektizm-frazema – biror dialekt yoki shevaga mansub frazema.

Istorizm-frazema – o'tmish voqeligiga asoslangan frazema.

Arxaizm-frazema – hozirgi o'zbek tilida sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazema.

Neologizm-frazema – yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan neologizm.

LEKSIKOGRAFIYA

LEKSIKOGRAFIYA HAQIDA MA'LUMOT

Adabiyotlar: 4 [82-89], 11 [90-94], 27 [183-186].

163- §. Leksikografiya

Leksikografiya tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasidir.

Lug'atlar tildagi so'zlarni, iboralar, maqol-matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'lyozma shaklida ham bo'lgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;
- d) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- e) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- f) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- g) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

164- §. Lug'atlarning ko'zlangan maqsadga ko'ra turlari

Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi: 1. Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar. 2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar.

1. **Ensiklopedik lug'atlarda** tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor olingan so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birikmalari vositasida olingan hodisalarga qaratiladi.

Ensiklopedik lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi.

Universal ensiklopediyalar. Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, ilmiy, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim hodisalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk shaxslar (shaxslar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, muallimlar) haqida ma'lumot beriladi. «O'zbek... ensiklopediyasi» 14-jildlik, 1971-1980), shu kunlarda yaratilayotgan «O'zbek milliy ensiklopediyasi» (uning bir necha jildi nashrdan chiqdi) bunga misol bo'ladi.

162- §. Zamoniyluk belgisiga ko'ra frazemalarning turlari.

1. **Istorizm-frazemalar** o'tmish voqeligiga xos iboralaridir: *qo'sh qilik bir qinga sig'mas* [DLT, I, -340], *taqdirga tan bermoq* kabi. Istorizm-frazemalar tilda juda kamdir.

2. **Arxaizm-frazemalar** – hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonim bor bo'lgan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatig'a bormoq* (arxaizm-frazema) – *dunyodan o'tmoq, vafot etmoq, ko'z yummoq, o'tmoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari) – *daqyonusdan qolgan*, varianti: *doqiyunusdan qolgan* (arxaizm-frazema) – *almisoqdan qolgan, eski, qadimgi* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari) kabi.

3. **Neologizm-frazemalar** – yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan iboralar. Masalan: *tomi ketgan* (ma'nosi: «aqlidan ozgan», «esi past»), *yangi o'zbeklar* (ma'nosi: «hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga kelgan yangi ishbilarmonlar») kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. O'z va o'zlashgan frazemalar haqida ma'lumot bering.
3. Boshqa tillardan frazema o'zlashtirishning qanday usullari bor?
4. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?
5. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?
6. Dialektizm-frazema haqida ma'lumot bering.
7. Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bog'liq omillar ta'siri bo'ladimi?
8. Zamoniyluk belgisiga ko'ra frazemalarning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
9. Istorizm-frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam frazemalari – o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan frazemalar.

O'zlashgan qatlam frazemalari – boshqa tillardan kalka usulida yoki o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilgan frazemalar.

Dialektizm-frazema – biror dialekt yoki shevaga mansub frazema.

Istorizm-frazema – o'tmish voqeligiga asoslangan frazema.

Arxaizm-frazema – hozirgi o'zbek tilida sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazema.

Neologizm-frazema – yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan neologizm.

LEKSIKOGRAFIYA

LEKSIKOGRAFIYA HAQIDA MA'LUMOT

Adabiyotlar: 4 [82–89], 11 [90–94], 27 [183–186].

163- §. Leksikografiya

Leksikografiya tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasidir.

Lug'atlar tildagi so'zlarni, iboralar, maqol-matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'lyozma shaklida ham bo'lgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;
- d) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- e) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- f) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- g) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

164- §. Lug'atlarning ko'zlangan maqsadga ko'ra turlari

Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi: 1. Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar. 2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar.

1. **Ensiklopedik lug'atlarda** tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor ulardagi so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birikmalari vositasida muhtalagan hodisalarga qaratiladi.

Ensiklopedik lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi.

Universal ensiklopediyalar. Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk shaxslar (olmlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, mu'ntakorlar) haqida ma'lumot beriladi. «O'zbek... ensiklopediyasi» (14-jildlik, 1971–1980), shu kunlarda yaratilayotgan «O'zbek milliy ensiklopediyasi» (uning bir necha jildi nashrdan chiqdi) bunga misol bo'ladi.

Soha ensiklopediyalari. Bunday ensiklopediyalarda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi: «Zoologiya ensiklopediyasi» (3 jildlik. Tesha Zohidov, 1960–1969), Botanikadan ruscha-o‘zbekcha ensiklopedik lug‘at (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2. **Lisoniy lug‘atlarda** so‘z ma‘nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar (frazemalar), xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga oid ma‘lumotlar beriladi. Demak, lisoniy lug‘atlarda til va nutq birliklari, til kategoriyalari haqida ma‘lumot berish, maqol va matal kabi janr bo‘yliklarini to‘plash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug‘atlar ham dastlab ikki turga – umumiy va xususiy (maxsus) lug‘atlarga bo‘linadi.

Umumiy lug‘atlarda umumtil birliklari, ularning ma‘nolari va qo‘llanish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug‘atlar bir tilli, ikki tilli, ko‘p tilli, izohli, izohsiz bo‘lishi mumkin. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» (ikki tomli, 1981), «O‘zbekcha-ruscha lug‘at» (1959), «Ruscha-o‘zbekcha lug‘at» (besh tomli, 1950–1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

Xususiy (maxsus) lug‘atlarda tilning lug‘at boyligidagi birliklar ma‘lum sohalar bo‘yicha yoki shu tildagi ma‘lum mikrosistemalar, guruhlar bo‘yicha tanlab izohlanadi. «Ruscha-o‘zbekcha fizik terminlar lug‘ati» (M.D.Yagude R.X.Mallin, 1952), «Ruscha-o‘zbekcha matematik terminlar lug‘at» (M.Sobirov, 1952), «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» (A.Hojiyev, 1974), «Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati» (A.Hojiyev, 2002), «O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati» (Sh.Rahmatullayev, 1978), «Iml lug‘ati» (Olim Usmon, 1949), «O‘zbek tilining imlo lug‘ati» (S.Ibrohimov E.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976), «O‘zbek ismlari» (E.Begmatov, 1991), «O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati» (Sh.Rahmatullayev, 1984), «O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati» (Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.Shukurov, 1980), «Ruscha-o‘zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug‘ati» (Q.Zokirov, M.M.Nabiyev, O‘.Pratov, H.Jamolxonov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda o‘zbek tilida yana bir qator yangi lug‘atlar yuzaga keldi: «Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma‘lumotnoma» (N.Mahmudov, 1990), «O‘zbek ismlari» (E.Begmatov, 1991), «O‘zbek tilining etimologik lug‘ati» (Sh.Rahmatullayev, 2000), «O‘zbek tilining imlo lug‘ati» (Sh.Rahmatullayev, A. Hojiyev, 1995), «O‘zbek tili tasviriy ifodalarning izohli lug‘ati» (R.Rasulov, I.Umirov, 1997), Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), «Turkcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-turkcha lug‘at» (Nizomiddin Mahmud, Ertug‘ul Yaman, 1993) shular jumlasidandir.

165- §. Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'at turlari

Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli bo'ladi: «Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati» (H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimova, 1967) bir tilli; «Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug'ati» (H.H.Hasanov, 1964), «Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at» (N.F.Hotamov, 1969), «Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati» (Q.Z.Zokirov, M.N.Nabiyev, O'.Pratov, H.A.Jamolxonov, 1963), «Ruscha-o'zbekcha lug'at» (V.V.Reshetovning umumiy rahbarligida, 1972) kabilar ikki tilli; «Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lug'ati» (A.A.Asqarov, H.Z.Zohidov, 1964). «Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensikopedik lug'at»ga (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov) ilova qilingan «Botanik nom va terminlarning o'zbekcha-ruscha-lotincha so'zligi» (201–254- betlar) hamda «Botanik nom va terminlarning lotincha-ruscha-o'zbekcha so'zligi» (255–294- betlar), «Zoologiya ensiklopediyasi»ga (I.Z.Zohidov) ilova qilingan «Sutemizuvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari» (1960, 210–228- betlar) hamda «Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari» (1969, 195–226- betlar) esa ko'p tilli lug'atlardir.

Ikki tilli va ko'p tilli lug'atlardan asosan tarjimachilikda foydalaniladi. Ammo sababli ular tarjima lug'atlari deb ham yuritiladi.

166- §. So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'at turlari

So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'atlar izohli va izohsiz turlarga bo'linadi: so'z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug'atlar *izohsiz lug'atlar* deb, shunday so'z yoki terminlarning ma'nolariga izoh beradigan lug'atlar *izohli lug'atlar* deb ataladi. Chunonchi: «O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati» (F.Kamolov va Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1967), «O'zbek tilining chappa lug'ati» (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968) kabilar izohsiz lug'atlar, «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (Azim Hujiyev, 1974), «O'zbekcha-ruscha lug'at» (Bosh muharrir – prof. K.Boroykov, 1959), «O'zbek tilining izohli lug'ati», ikki tomli (1981) kabilar izohli lug'atlardir.

167- §. Obyekti va predmetiga ko'ra farqlanadigan lug'atlar

Obyekti va predmetiga ko'ra ham lug'atlar xilma-xil bo'ladi.
Chunonchi:

a) **terminologik lug'atlar:** «Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati» (M.D.Yagudaev, R.X.Mallin, 1952), «Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati» (M.Sobirov, 1952), «Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologiya lug'ati» (Sh.Boyburova, N.Takanaev, 1963), «Qisqacha ruscha-o'zbekcha iqtisodiy terminlar lug'ati» (O.Aminov, J.Do'stmuhamedov, A.Usmonov, 1971), «Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari» (I.Ismoilov, 1966) va h.k;

b) **frazeologik lug'atlar:** «O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1964); «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1978); «Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at» (M.Sodiqova, 1972); «Фразеологический словарь «Хазоин-ул Маоний» Алишера Наваи» (E.A.Umarov, 1971);

d) **orfografik lug'atlar:** «O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati» (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), «Imlo lug'ati» (Olim Usmon, 1941, 1949); «O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati» (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1956), «O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati» (F.Kamolov, Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), «Imlo lug'ati» (Y.Abcullayev, M.Omilxonova, S.Zufarova, 1970–1987), «O'zbek tilining imlo lug'ati» (S.I.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedov, (1976); «O'zbek tilining imlo lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, 1995);

e) **orfoepik lug'atlar:** «Talaffuz madaniyati» (O'.Usmonova, 1976). Ushbu risolaning 29–58-betlarida ayrim so'zlar talaffuzi (lug'ati) berilgan;

f) **antroponimik lug'atlar:** «O'zbek ismlari imlosi» (E.A.Begmatov, 1972); «O'zbek ismlari» (E.A.Begmatov, 1991);

g) **toponimik lug'atlar:** «Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?» (S.Qorayev, 1970);

h) **sinonimlar lug'ati:** «O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati» (A.Hojiyev, 1963), «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (A.Hojiyev, 1974);

i) **chastota lug'ati:** «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (I.A.Kissen, 1972). Bu tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi;

j) **dialektologik lug'atlar:** «Xorazm shevalari», I-kitob, (F.Abdullayev, 1961), «O'zbek shevalari leksikasi» (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva so'zlarining lug'atlari ham berilgan;

k) **tarixiy lug'atlar:** «O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at» (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1953), «Navoiy asarlari lug'ati» (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1972), «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati», 4 tomlik. O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (hozir-akademik) E.I.Fozilov tahriri ostida. T., 1983 (I–II tomlar), 1984 (III tom), 1985 (IV tom); «Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at» (X.Nazarova, 1972), «Древнетюркский словарь» (kollektiv, 1969);

l) **internatsional so'zlar lug'ati** «Internatsional so'zlar lug'ati» (O.Usmon, 1959). «Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati» (Olim Usmon, Renat Doniyorov, 1965);

m) **teskari lug'at:** «O'zbek tilining chappa lug'ati» (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning allivitdagi tartibi asosida joylashtiriladi. «Chappa lug'at» bir xil tovush yoki bir xil bo'g'in bilan tugagan qo'fiyadosh so'zlarni topishda juda qulay praktik qo'llanma hisoblanadi;

n) **etimologik lug'atlar:** «Этимологический словарь тюркских языков» (E.V.Sevortyan, 1974). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi; «O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, M.Qodirov, 1997); «O'zbek tilining etimologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 2000);

o) **maqol va matallar lug'ati:** «O'zbek xalq maqollari» (To'plovchi va tuzuvchilar: Mansur Afzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Sobirjon Ibrohimov, Husayn Shams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); «Keng uyning kelinchagi» (Sh.Shomaqsudov, S.Dolimov, 1961).

Tekshirish savollari

1. Leksikografiya nima?
2. Leksikografiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?
3. Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
4. Ensiklopedik va lisoniy lug'atlar qanday farqlanadi?
5. Umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlar qanday farqlanadi?
6. Lug'atlarning yana qanday turlarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Leksikografiya – tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasi.

Ensiklopedik lug'atlar — tabiat va jamiyatdagi muhim hodisalar, tarixiy-ilmiiy voqeliklar, buyuk shaxslar haqida ma'lumot beruvchi lug'at tiplari.

Lisoniy lug'atlar — til birliklari, til tizimiga xos kategoriyalar haqida ma'lumot beruvchi lug'atlar.

Universal ensiklopediyalar — tabiat va jamiyatning barcha sohalariga oid muhim voqelik-hodisalar haqida ma'lumot beruvchi qomusiy lug'atlar.

Soha ensiklopediyalari — faqat bir sohaga oid ma'lumotlar beriladigan qomusiy lug'atlar.

Bir tili lug'atlar — bir til materialiga asoslangan lug'atlar.

Ko'p tili lug'atlar — bir necha til materiallariga asoslangan lug'atlar.

Izohli lug'atlar — so'z ma'nolari izohlangan, sharhlangan lug'atlar.

Izohsiz lug'atlar — so'z yoki termin ma'nolari izohlanmagan lug'atlar.

Terminologik lug'atlar — u yoki bu sohaga oid terminlar haqida ma'lumot beruvchi lug'atlar.

LUG'AT MAQOLALARINING JOYLASHTIRILISH TARTIBI VA MAQOLA SXEMALARI

Adabiyotlar: 11 [95–99].

168- §. Lug'atlarda maqola nomlarini joylashtirish tartibi

Lug'atlarda so'zlar (maqola nomlari)ni joylashtirish tartibi quyidag' uch prinsipga tayanadi:

- 1) tashqi tartib;
- 2) ichki tartib;
- 3) ma'no tartibi (semantik prinsip).

1. Tashqi tartib so'zning (yoki maqola nomining) birinchi harfiga — shu harfning alifbodagi o'rniga qarab belgilanadi:

Arpa

Banoras

Gavda

Vazir

2. Ichki tartib so'zning (yoki maqola nomining) birinchi harfidan keyingi (ikkinchi, uchinchi va h.k.) harflariga — shu harflarning alifbodagi o'rniga qarab belgilanadi. Bu tartibga birinchi harfi bir xil bo'lgan so'zlarni joylashtirishda amal qilinadi:

Arpa

Arra

Asal

Astar

Banoras

Baraban

3. Ma'no tartibi omonim yoki polisemantik so'zlarni (yoxud omonim birikimalarni) joylashtirishda ishlatiladi. Bu tartibga ko'proq qomusiy (ensiklopedik) lug'atlarda va shunga yaqin turgan lug'at-spravochniklarda uch kelinadi. Chunonchi:

a) *Ohangaron* – daryo ...

Ohangaron – shahar ...

Chirchiq – daryo ...

Chirchiq – shahar ...

Izoh: *Ohangaron* va *Chirchiq* so'zlari dastlab daryo nomi bo'lgan, keyinchalik shu daryolar yoqasida yuzaga kelgan shaharlarni atay boshlagan. Ilti hol daryo nomini oldin, shahar nomini esa keyin qo'yishga asos bo'lgan;

b) ba'zan bir nom bilan atalgan bir necha obyekt yoki predmet o'rtasida yuqoridagi singari bog'lanish bo'lmaydi yoki bunday bog'lanish aniqlanmagan bo'ladi. Bunday paytda ularning xo'jalikda, ilmda, umuman jamiyatla tutgan o'rni, mavqeyi hisobga olinadi:

Andijon – shahar...

Andijon – Andijon viloyatidagi posyolka

Izoh: shahar viloyatning ma'muriy, ilmiy va madaniy markazi bo'lganligidan birinchi o'rinda berilgan:

d) shahar nomi bilan kishi nomi bir bo'lganda, kishi nomi oldin beriladi:

Beruniy – xorazmlik buyuk olim. (Q.: Abu Rayhon Beruniy).

Beruniy – Qoraqalpog'istondagi shahar ...;

e) ixtirochining nomi o'zi ixtiro qilgan kashfiyot nomidan oldin beriladi:

Veber Ernst Genrix (1795–1878) – nemis anatomi va fiziologi ...

Veber Vilgelm Eduard (1804–1891) – nemis fizigi ...

Veber – ... o'lchov birligi. V.E.Veber nomi bilan atalgan;

f) shahar yoki boshqa biror geografik obyekt nomi bilan shaxs nomi o'rtasida bog'lanish bo'lmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745–1827) – italyan fizigi...

Volta – G'arbiy Afrikadagi daryo...;

g) o'simlik nomi bilan hayvon nomi bir xil bo'lganda, hayvon nomi oldin qo'yiladi:

Kanna – hayvon ...

Kanna – o'simlik ...;

h) juft so'zlar bir so'zdek alifbo tartibiga solinadi:

Shonalash

Shonli

Shon-sharaf

Shon-shavkat

Shon-shuhrat;

i) izohli va qomusiy lug'atlarda omonimik xarakterdagi so'zlar yoki so'z birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p ma'noli so'zlarning (yoki shunga yaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha ma'nolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) – a) odamning burni (to'g'ri ma'noda);

b) choynakning burni (ko'chma ma'noda).

Burun (2) – a) payt ravishi («ilgari», «avval»);

b) ko'makchi so'z;

j) maqol va matallarni tematik guruhlariga birlashtirib, so'ng har bir guruhga oid maqollarning o'zini alifbo tartibida joylashtirish prinsipi ham bor. Masalan:

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Bahorgi beg'amlik – kuzgi pushaymonlik.

Barvaqt qilingan harakat,

Hosilga berar barakat.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,

Yerni ishlagan bilar.

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,
Odam — Vatanni.

Bo'l Vatanga paxtakor,
Vatan sendan minnatdor.

169- §. Lug'at maqolalari sxemalari

Lug'at maqolalari sxemalari (tuzilishi va so'z ma'nolarining izohlanish usullari) ham ma'lum prinsiplarga tayanadi. Chunonchi, lingvistik lug'atlarda dastlab so'zning o'zi, shundan so'ng uning bosh va yasama, dialektal va arxaik ma'nolari (agar shunday ma'nolari bor bo'lsa) yoritiladi. Har bir ma'no izohidan so'ng shunga oid misollar (ko'pincha badiiy adabiyotdan) keltiriladi. Ensiklopedik lug'at maqolalari esa boshqacharoq bo'ladi: ular davlat, respublika, millat, shaxs, o'simlik, hayvon, biror tarixiy voqea va hodisalarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. Chunonchi, davlatlar haqidagi maqola sxemasi quyidagicha bo'ladi:

1. Umumiy ma'lumot.
2. Davlat tuzumi.
3. Tabiati.
4. Aholisi.
5. Tarixiy ocherk.
6. Respublikaning yetakchi partiyasi.
7. Uyushmalar.
8. Xalq xo'jaligi.
9. Meditsina.
10. Maorif va madaniyat.
11. Matbuot, radio, televideniye.
12. Fan va ilmiy tashkilotlar.
13. Adabiyot.
14. Arxitektura va tasviriy san'at.
15. Musiqa.
16. Teatr.
17. Kino.
18. Sirk va estrada.
19. Badiiy havaskorlik.
20. Bibliografiya.
21. Karta va illustratsiyalar.

f) shahar yoki boshqa biror geografik obyekt nomi bilan shaxs nomi o'rtasida bog'lanish bo'lmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745–1827) – italyan fizigi...

Volta – G'arbiy Afrikadagi daryo...;

g) o'simlik nomi bilan hayvon nomi bir xil bo'lganda, hayvon nomi oldin qo'yiladi:

Kanna – hayvon ...

Kanna – o'simlik ...;

h) juft so'zlar bir so'zdek alifbo tartibiga solinadi:

Shonalash

Shonli

Shon-sharaf

Shon-shavkat

Shon-shuhrat;

i) izohli va qomusiy lug'atlarda omonimik xarakterdagi so'zlar yoki so'z birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p ma'noli so'zlarning (yoki shunga yaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha ma'nolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) – a) odamning burni (to'g'ri ma'noda);

b) choynakning burni (ko'chma ma'noda).

Burun (2) – a) payt ravishi («ilgari», «avval»);

b) ko'makchi so'z;

j) maqol va matallarni tematik guruhlariga birlashtirib, so'ng har bir guruhga oid maqollarning o'zini alifbo tartibida joylashtirish prinsipi ham bor. Masalan:

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Bahorgi beg'amlik – kuzgi pushaymonlik.

Barvaqt qilingan harakat,

Hosilga berar barakat.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,

Yerni ishlagan bilar.

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,
Odam – Vatanni.

Bo'l Vatanga paxtakor,
Vatan sendan minnatdor.

169- §. Lug'at maqolalari sxemalari

Lug'at maqolalari sxemalari (tuzilishi va so'z ma'nolarining izohlanish usullari) ham ma'lum prinsiplarga tayanadi. Chunonchi, lingvistik lug'atlarda dastlab so'zning o'zi, shundan so'ng uning bosh va yasama, dialektal va arxaik ma'nolari (agar shunday ma'nolari bor bo'lsa) yoritiladi. Har bir ma'no izohidan so'ng shunga oid misollar (ko'pincha badiiy adabiyotdan) keltiriladi. Ensiklopedik lug'at maqolalari esa boshqacharoq bo'ladi: ular davlat, respublika, millat, shaxs, o'simlik, hayvon, biror tarixiy voqea va hokazolarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. Chunonchi, davlatlar haqidagi maqola sxemasi quyidagicha bo'ladi:

1. Umumiy ma'lumot.
2. Davlat tuzumi.
3. Tabiati.
4. Aholisi.
5. Tarixiy ocherk.
6. Respublikaning yetakchi partiyasi.
7. Uyushmalar.
8. Xalq xo'jaligi.
9. Meditsina.
10. Maorif va madaniyat.
11. Matbuot, radio, televideniye.
12. Fan va ilmiy tashkilotlar.
13. Adabiyot.
14. Arxitektura va tasviriy san'at.
15. Musiqa.
16. Teatr.
17. Kino.
18. Sirk va estrada.
19. Badiiy havaskorlik.
20. Bibliografiya.
21. Karta va illustratsiyalar.

f) shahar yoki boshqa biror geografik obyekt nomi bilan shaxs nomi o'rtasida bog'lanish bo'lmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745–1827) – italyan fizigi...

Volta – G'arbiy Afrikadagi daryo...;

g) o'simlik nomi bilan hayvon nomi bir xil bo'lganda, hayvon nomi oldin qo'yiladi:

Kanna – hayvon ...

Kanna – o'simlik ...;

h) juft so'zlar bir so'zdek alifbo tartibiga solinadi:

Shonalash

Shonli

Shon-sharaf

Shon-shavkat

Shon-shuhrat;

i) izohli va qomusiy lug'atlarda omonimik xarakterdagi so'zlar yoki so'z birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p ma'noli so'zlarning (yoki shunga yaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha ma'nolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) – a) odamning burni (to'g'ri ma'noda);

b) choynakning burni (ko'chma ma'noda).

Burun (2) – a) payt ravishi («ilgari», «avval»);

b) ko'makchi so'z;

j) maqol va matallarni tematik guruhlariga birlashtirib, so'ng har bir guruhga oid maqollarning o'zini alifbo tartibida joylashtirish prinsipi ham bor. Masalan:

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Bahorgi beg'amlik – kuzgi pushaymonlik.

Barvaqt qilingan harakat,

Hosilga berar barakat.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,

Yerni ishlagan bilar.

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,
Odam — Vatanni.

Bo'l Vatanga paxtakor,
Vatan sendan minnatdor.

169- §. Lug'at maqolalari sxemalari

Lug'at maqolalari sxemalari (tuzilishi va so'z ma'nolarining izohlanish usullari) ham ma'lum prinsiplarga tayanadi. Chunonchi, lingvistik lug'atlarda dastlab so'zning o'zi, shundan so'ng uning bosh va yasama, dialektal va arxaik ma'nolari (agar shunday ma'nolari bor bo'lsa) yoritiladi. Har bir ma'no izohidan so'ng shunga oid misollar (ko'pincha badiiy adabiyotdan) keltiriladi. Ensiklopedik lug'at maqolalari esa boshqacharoq bo'ladi: ular davlat, respublika, millat, shaxs, o'simlik, hayvon, biror tarixiy voqea va hokazolarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. Chunonchi, davlatlar haqidagi maqola sxemasi quyidagicha bo'ladi:

1. Umumiy ma'lumot.
2. Davlat tuzumi.
3. Tabiati.
4. Aholisi.
5. Tarixiy ocherk.
6. Respublikaning yetakchi partiyasi.
7. Uyushmalar.
8. Xalq xo'jaligi.
9. Meditsina.
10. Maorif va madaniyat.
11. Matbuot, radio, televideniye.
12. Fan va ilmiy tashkilotlar.
13. Adabiyot.
14. Arxitektura va tasviriy san'at.
15. Musiqa.
16. Teatr.
17. Kino.
18. Sirk va estrada.
19. Badiiy havaskorlik.
20. Bibliografiya.
21. Karta va illustratsiyalar.

Millat yoki xalq haqidagi maqola sxemasi:

1. Nomi.
2. Definitsiya (yashaydigan joyi, qaysi etnik guruhga mansubligi, ona tili).
3. Shu millat vakillarining soni.
4. Antropologik tipi (zarur bo'lganda).
5. Hukmron din (yoki o'tmishda qaysi din hukmron bo'lganligi).
6. Qisqacha tarixiy ma'lumot (etnogenez, xalq yoki millatning shakllanish davri, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va h.k.).
7. Moddiy va ma'naviy boyliklari.
8. Bibliografiya.
9. Illustratsiya.

O'simlik turi haqidagi maqola sxemasi:

1. Definitsiya (qaysi oila va turkumga mansubligi).
2. Morfologik va biologik xarakteristikasi.
3. Areali (tarqalish joylari).
4. Amaliy ahamiyati, qo'llanishi (foydasi va zarari).
5. Shu o'simlikka ziyon keltiruvchi kasalliklar, zararkunandalar, ularga qarshi kurash choralari.
6. Bibliografiya.
7. Illustratsiya.

Til haqidagi maqola sxemasi:

1. Definitsiya (qaysi xalqning tili, qaysi til gruppasi yoki oilasiga mansubligi).
2. Qanday dialektlarga ega.
3. Tarqalishi.
4. Shu tilda gapiruvchilar soni.
5. Lug'at boyligi, fonetik va grammatik qurilishi haqida qisqacha ma'lumot.
6. Yozuvi.
7. Adabiy tilning shakllanish tarixi haqida qisqacha ma'lumot.
8. Bibliografiya.

Biografik maqola sxemasi:

1. Familiyasi, ismi, taxallusi.
2. Tug'ilgan va vafot etgan vaqti, joyi.
3. Definitsiya: qaysi davlat fuqarosi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, asosiy ish faoliyati, ilmiy darajasi, unvoni (yillari bilan) va h.k.

4. Qaysi partiyaga mansubligi (qachondan).
5. Ilmga, fan yoki texnikaga qo'shgan hissasi, asosiy ixtiroolari yoki kashfiyotlari, mehnat yutuqlari.
6. Davlat idoralarida, oliy o'quv yurtlarida, rahbarlik lavozimlaridagi mehnati va ijtimoiy-siyosiy faoliyati.
7. Davlat organlariga, deputatlikka saylanishi.
8. Orden va medallar, Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganligi (qachon va nima munosabat bilan).
9. Bibliografiya.

Tekshirish savollari

1. Lug'atda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
2. Lug'atda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
3. Ma'no tartibini qanday tushunasiz?
4. Maqola sxemalari haqida nimalarni bilasiz?

Tayanich tushunchalar

Tashqi tartib – lug'atlarda so'zning (lug'at maqolasining) alifbodagi harflar tartibida joylashtirilishida shu so'z (maqola) boshidagi birinchi harfga asoslanish.

Ichki tartib – lug'atlarda bir xil harf bilan boshlangan so'zlarning (maqola nomlarining) ikkinchi, uchinchi va keyingi harflariga, shu harflarning alifbodagi tartib o'rniga asoslanish.

Ma'no tartibi – omonim yoki polisemantik xarakterdagi so'zlarning (yoki birikmali nomlarning) joylashtirilishida ularning ma'nosiga va tematik guruhlanishiga tayanish prinsiplari.

Lug'at maqolalarining tuzilishi – maqola mazmunining avvaldan belgilangan sxemaga (kompozitsion-strukturaviy qolipga) tayanib yoritilishi.

170- §. O'zbek lug'atchiligi tarixidan qisqacha ma'lumot

O'zbek lug'atchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til lug'atchiligi va arab li lug'atchiligi tarixi bilan uzviy bog'liqdir: «Devonu lug'otit turk» (1073–1074- y.), «Muqaddimatul adab» (1137- y.), «Kitob ul-idrok li lisanul atrak» (1312- y.), «Attuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya» (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi an'analarida yozilgan bo'lsa-da, ularning arxasida qadimgi turkiy til va eski turkiy til lug'ati o'z ifodasini topgan.

«Devonu lug'otit turk» (1073–1074- y.) – Mahmud Koshg'ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari. Unda Markaziy Osiyodan Qora dengiz bo'ylarigacha cho'zilgan hududda yashovchi turkiy urug'lar, qabilalar, elatlar, ularning tillari haqida ma'lumot beriladi. Xalq og'zaki ijodidan namunalari keltiriladi. Lug'atning bizgacha bitta qo'lyozmasi yetib kelgan. Bu qo'lyozma, kotibning ta'kidlashicha, Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan ko'chirilgan bo'lib, 1914- yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. U Istanbulda saqlanmoqda.

«Devonu lug'otit turk» arab tilidan nemis, usmonli turk va o'zbek tillariga tarjima qilingan¹³².

«Muqaddimatul adab» (1137- y.)-Mahmud az-Zamaxshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag'ishlab yozgan asari. Bu asar besh qismdan iborat bo'lib, ularda otlar, fe'llar, bog'lovchilar, o'zgartishlari va fe'l o'zgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha so'zlarning ostida forscha, ba'zilarida turkiy, hatto mo'g'ulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706-yilda Xo'ja Is'hoq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik fransuz va nemis tillariga ham tarjima qilinib, Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan¹³³. Manbalarda ta'kidlanishicha, «Muqaddimatul adab»ning chig'atoy tilidagi tarjimasi az-Zamaxshariyning o'zi tomonidan amalga oshirilgan.

«Attuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa», XIII asrning oxirida yozilgan). – Muallifi noma'lum. Bizgacha bu asarning bitta nusxasi yetib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalardan birida saqlanadi.

Lug'at arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izohlar bilan nashr ettirgan. Lug'atda qipchoq o'zbeklari tili tavsiflangan. U 1968- yilda taniqli filshunos Solih Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida nashr ettirilgan.

«Kitob ul-idrok li Lison il-atrok» («Turkiy tillarni bilish kitobi», 1312-y.) – Abu Hayyan Andalusiyaning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda o'z davrining turkiy lahja va shevalari haqida ma'lumot berilgan.

«Kitobul bulg'atul mushtaqori lug'atit turk val qifchoq» («Turk va qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qo'llanma», XIVasr) – Jamoliddin Abu Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan lug'at. Asarning arabcha matni qora, turk so'zlari esa qizil siyohda yozilgan. Lug'atning

¹³² Bu haqda qarang: Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 1- tom. Tarjimon – S. Mutallibov. – T.: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960, 37–38- b.

¹³³ Bu haqda qarang: Ma'naviyat yulduzlari. – T.: Abdulla Qodiri nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999, 122- b.

leksikografik material 4 bo'limga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bo'ysunuvchi jami mavjudotlar haqida; 2) yer, uning usti va ostida bor bo'lgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe'llar.

Bu asar turkiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Uning qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

171- §. O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy (eski o'zbek tili) davri

O'zbek lug'atchiligi tarixida chig'atoy tili deb nomlangan eski o'zbek adabiy tili davri (XIV–XIX asrlar) alohida o'rin tutadi.

XV–XVI asrlardan boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi qator lug'atlarning yaratilishiga olib keladi. Quyida shulardan ayrimlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi:

«**Badoyeul lug'at**». Bu lug'at XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida Sulton Husayning topshirig'iga binoan hirotlik Tole Hiraviy tomonidan tuzilgan. U «O'zbekcha-forscha lug'at» harakterida bo'lib, mingga yaqin so'z va iborani o'z ichiga oladi. Lug'atda ta'kidlanishicha, unda Alisher Navoiy she'riyati tilini izohlash maqsad qilingan.

Lug'at qo'lyozmasi Sankt-Peterburgdagi M.Y.Saltikov-Schedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda. U 1961-yilda prof.A.K.Borovkov tomonidan muhsus sharhlar bilan rus tilida nashr qilingan¹³⁴.

Abushqa (XVI asr) – chig'atoycha-turkcha izohli lug'at. Muallifi nomma'lum. Abushqa so'ziga izoh bilan boshlanganligi uchun, lug'at shu so'z bilan nomlana boshlangan. Bu so'z eski o'zbek tilida kekxa, qari, muomiy chol ma'nolariga ega bo'lgan. Lug'at Alisher Navoiy asarlari leksikasini izohlashga asoslangan, ammo unda Navoiy zamondoshlari asullaridan ham misollar keltirilgan.

Abushqa 1862- yilda vengr sharqshunosi G.Vamberi tomonidan vengr tilida, keyin esa rus sharqshunosi V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan 1868 yilda nashr ettirilgan.

•**Lug'ati turki**» – chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi – Fazlullaxon). Bu lug'at XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan bo'lib, 1825 yilda Kalkuttada nashr etilgan. Unda eski o'zbek tilining lug'ati va grammatikasiga oid ma'lumotlar bor¹³⁵.

¹³⁴ Qit'ing: A.K.Borovkov. «Бадаи ал-лугат». Словарь Тагли Имони Гератского к ерчиненням Алишера Навои. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961.

¹³⁵ Bu haqda qarang: G.Abdurahmonov, Sh.Shukurov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T. «O'qituvchi», 1973, 8-b.

«**Kelurnoma**» — chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi-Muhamma Yoqub Chingiy). U XVII asrning oxirida yozilgan. Lug'at 15 bobdan ibora shundan 14 bobida o'zbek tili fe'llari alifbo tartibida berilgan; 15- bob 9 qismdan tarkib topgan, har bir qism alohida mavzuga bag'ishlangan. 1- qismda kosmografiyaga oid so'z va atamalar, 2- qismda geografiyaga oid so'zlar, 3- qismda hayvon nomlari, 4- qismda ovchi qushlar va uy parrandalari nomlari, 5- qismda insonning ichki va tashqi a'zolari nomlari, 6- qismda ota-ona, qarindosh nomlari, 7- qismda harbiy terminlar, 8- qismda sonlar, 9- qismda esa grammatik shakllar berilgan.

Lug'atning qo'lyozma nusxalaridan biri O'zbekiston Fanlar akademiyasi-sining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida, ikkinchisi London muzeyida saqlanadi¹³⁶.

«**Sanglah**» — Mahdixon Muhammad Nizomiddin Muhammad Hodiy al-Husayniyning chig'atoycha-forscha lug'ati. U 1760- yilda yozib tugatilgan. Uning «Xulosai Abbosiy» deb nomlangan qisqartirilgan varianti ham bor. Lug'at 6 ta mabna (bob)dan tarkib topgan. Ularda fe'llar, fe' qo'shimchalari, unlilar uyg'unlashuvi, kishilik va ko'rsatish olmoshlar, kelishik qo'shimchalari, so'roq olmoshlari, sifatlarning qiyosiy darajalar, so'z yasalish modellari, qo'shma fe'llar, frazeologizmlar, fonetikaga oid kuzatuvlar, imlo, turkiy va fors tillari o'rtasidagi aloqalar haqida ma'lumo beriladi.

Lug'atning materiali Alisher Navoiyning 12 ta she'riy va 9 ta nasriy asari tiliga asoslangan, ammo unda Bobur, Fuzuliy, Husayin Mirza, Lutfiy, Sa'diddin Safoyi, Rumiy, Ali Usmon asarlari tilidan foydalanilgan o'rinlar ham bor.

Asarda muallif yoshligidan Alisher Navoiy she'rlarini o'qishga juda qiziqqanligini, shu bois buyuk so'z sultoni Alisher Navoiy asarlari tilini tushunib olishga yordam beradigan kitob yozishni maqsad qilganini aytadi.

«Sanglah»ning bir necha qo'lyozmalari bizgacha yetib kelgan, ular Londondagi Britaniya muzeyida, Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi va Kalkuttadagi kutubxonada saqlanadi¹³⁷.

«**Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy**» — Shayx Sulaymon Buxoriyning 1882- yilda Istanbulda nashr etilgan ikki jildli lug'ati (ikkinchi jildi

¹³⁶ *Lug'at haqida qarang:* S.Zufarov. *Kelurnoma*. //«O'zbek tili va adabiyoti masalalari», 1961, №3; Кариев Ш.О. О труде Мухамеда Якуба Чинги «Келурнаме». // «Общественные науки в Узбекистане», 1966, № 9.

¹³⁷ *Bi haqda qarang:* К.Мухитлинов. «Санглах» Мирзы Мухаммеда Мехдиана (исследование, комментарии, перевод и транскрипция. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. — Т., 1971.)

(topilmagan). Lug'atning birinchi jildida 8 mingga yaqin so'zning ma'nolari o'zbek tili shevalari, Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qo'shiq, lapar, maqol, matallardan olingan namunalar asosida ifodalangan.

172- §. XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinadi, natijada rus ma'murlari va harbiylari faoliyatida mahalliy xalqlarning tilini o'rganish ehtiyoji yuzaga keladi, bu hol bir qator «Ruscha-murtcha» va «Sartcha-ruscha» lug'atlarining yaratilishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar shular jumlasidandir:

В.Наливкин ва М.Наливкина. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики. По наречиям наманганского уезда. — Казань, в университетской типографии, 1884.

А.В.Старчевский. Переводчик с русского языка на сартовский. (Шлано при пособии Военного-ученого Комитета Главного Штаба). — С.-Петербург, Типография и Литография А. Траншеля, Стремянная, № 12, 1886.

В.Наливкин. Руководство к практическому изучению сартовского языка. Второе издание. — Ташкент, типография Туркестанского юстициата печатного дела, 1897.

173- §. XX asrning birinchi yarmida lug'atchilik

Asr boshida o'tgan asrdagi an'ana davom ettirilib, quyidagi lug'atlar nashr qilindi:

Кияс-Беков. Словарь и элементарная грамматика сартовского языка. — Ташкент, 1907.

Л.Афанасьев. Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами. — Скобелев, 1908.

С.А.Лапин. Нормальный русско-сартовский словарь с приложением краткой грамматики узбекско-русского языка. Изд-е 1. — Самарканд, 1914.

М.Преображенский. Нормальный русско-сартовский словарь. Издание Книготорговца А.А.Куприянова. Издание 2-е, значительно расширенное. — Ташкент. Типо-лит. «Турк Курьер», 1917.

Ashurali Zohiriy. Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at. — Toshkent - Samarqand, O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1927—1928.

Hozirgi o'zbek adabiy tili

XX asrning 30- yillaridan so'ng O'zbekistonda lug'atchilikka yana-da ko'proq e'tibor berildi: O'rta va Oliy o'quv yurtlari uchun darslik va qo'llanmalarining yaratilishi, O'zbekiston Xalq Komissarligi qoshida Fanlar Komitetining ish boshlaganligi turli fanlar bo'yicha bir tilli va ikki tilli terminologik lug'atlarning yaratilishini taqozo qildi, natijada Fanlar Komiteti huzurida Terminologiya qo'mitasi tashkil etildi va shu qo'mita boshchiligidagi turli fanlar bo'yicha qator lug'atlar yaratildi.: «Ruscha-o'zbekcha matematika terminlari so'zligi», 1933 (T.N.Qori-Niyoziy), «Ruscha-o'zbekcha paxtachilik terminlari so'zligi», 1933 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha ma'muriy-huquqiy so'zlik», 1933 (N.Sarimsoqov), «Paxtachilikka doir qisqacha izohli lug'at», 1934 (S.Ibrohimov), «Ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jalik terminlari lug'ati», 1936 ((N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha botanika terminlari lug'ati», 1936, 1939 (N.Sayfulmulukov), «Zoologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati», 1938 (T.Zohidov), «Qisqacha ruscha-o'zbekcha geografiya terminlari lug'ati», 1940 (M.X.Bektemirov, S.M.Saydrasulov), «Ruscha-o'zbekcha fizika terminlari lug'ati», 1940 (K.Abdurashidov), «Ruscha-o'zbekcha tuproqshunoslik terminlari lug'ati», 1940 (N.V.Kimberg, M.Bahodirov), «Ruscha-o'zbekcha geologiya terminlari lug'ati», 1941 (M.Mirboboyev, A.Sodiqov, S.Sultonov), «O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati», 1940 (S.Ibrohimov, M.Ranmonov), «O'zbekcha-ruscha lug'at», 1941 (T.N.Qori-Niyoziy, A.K.Borovkov), «Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at», 1942 (I.A.Kissen, K.S.Koblov), «Imlo lug'ati», 1941, 1949 (Olim Usmon) va boshqalar shular jumlasidandir.

174- §. XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek lug'atchiligi

Bu yillarda turli sohalarga oid terminologik lug'atlar bilan birga «Ruscha-o'zbekcha», «O'zbekcha-ruscha» filologik lug'atlar, qomusiy lug'atlar, izohli lug'atlar, frazeologik lug'atlar, chastota lug'ati, chappa lug'at, maqol va matallar lug'ati kabi ko'plab leksikografik asarlar yaratildi (bu davr lug'atlaridan namunalar darslikning «Leksikografiya haqida ma'lumot» bo'limidagi tegishli paragraflarda keltirilgan).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. XI–XIII asrlarda yozilgan qanday lug'atlarni bilasiz? Bunday lug'atlar-ning turkiy tillarga qanday aloqasi bor?
2. O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy tili davrida qanday lug'atlar yaratilgan? Bu lug'atlarning tuzilishi, leksik va grammatik materiali haqida nimalarni bilasiz?

3. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yaratilgan lug'atlar haqida ma'lumot bering.
4. XX asrning 30–40- yillarida bir tilli va ikki tilli terminologik lug'atlarning yaratilishiga ko'proq e'tibor berilganligini qanday izohlaysiz?
5. XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan lug'atlarning turlari, obyekti haqida ma'lumot bering.

ADABIYOTLAR

Darslik, qo'llanma va risolalar¹³⁸

1. **Abduazizov A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. — T. «O'qituvchi», 1992.
2. **Abdullayev Yo'ldosh.** Hamrohim. — T.: «O'qituvchi», 1996.
3. **Abdurahmonov G', Mamajonov S.** O'zbek tili va adabiyoti. — T. «O'zbekiston», 2002.
4. **Azizov O.** Tilshunoslikka kirish. — T.: «O'qituvchi», 1996.
5. **Aliyev A., Nazarov K.** O'zbek tili ma'lumotnomasi. — T.: «Fan», 1992.
6. **Ashirboyev S.** Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni va o'zbek adabiy tili. — T.: «O'qituvchi», 1997.
7. **Джамалханов Х.А.** Основы узбекской графики. — T.: «Фан», 1991.
8. **Jamolxonov H.A.** Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni. — T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
9. **Jamolxonov H.A.** Grafika va orfografiya. Ma'ruzalar matni. — T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
10. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. 1- qism. — T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.
11. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. 2- qism. — T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.
12. **Yo'ldoshev B.** Frazologik uslubiyat asoslari. — Samarqand, 1999.
13. **Yo'ldoshev Bekmurod.** Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Filol. fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya. — T.: 1994.
14. **Mahmudov A.** Unlilar. — T., O'zFA «Kibernetika» ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi. 1993.
15. **Milletlararasi Çağ'daş türk alfabeleri Sempoziyumi (18–20 Kasim, 1991).** Yayina hazirlayan: doç. Dr. Nadir Devlet. M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. — Istanbul, 1992.

¹³⁸ Ro'yxatga 1991-yildan keyin nashr etilgan darslik va qo'llanmalar kiritildi (lug'atlar, qoidalar, qonun, farmon va qarorlar bundan mustasno).

16. **Mirtojdiyev M.M.** O'zbek tili fonetikasi. – T.: «Universitet» 1998.
17. **Muxtorov A, Sanaqulov U.** O'zbek adabiy tili tarixi. – T.: «O'qituvchi», 1995.
18. **Ne'matov H.** O'zbek tili tarixiy fonetikasi. – T.: «O'qituvchi», 1992.
19. **Ne'matov H., Rasulov R.** O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: «O'qituvchi», 1995.
20. **Nurmonov A.N.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1990.
21. **Nurmonov A., Yo'ldoshev B.** Tilshunoslik va tabiiy fanlar. – T.: «Sharq», 2001.
22. **Otamirzayeva S., Yusupova M.** O'zbek tili. – T.: 2002.
23. **Расулов Р.** Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. – Т.: 1991.
24. **Rasulov R.** O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi. 1- qism. – T.: 1991.
25. **Rahmatullayev Sh.U.** O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. – T.: «Universitet», 1999 (qayta nashri – 2002).
26. **Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А.** Современный русский язык. – Москва: «Айрис Пресс Рольф», 2001.
27. **Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh.,** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qayta ishlangan, to'ldirilgan 3- nashri. – T.: «O'zbekiston», 1992.
28. **To'ychiboyev B.** O'zbek tili tarixiy fonetikasi. – T.: «O'qituvchi», 1990.
29. **To'ychiboyev B.** O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – T.: «O'qituvchi», 1996.
30. O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. – T.: «FAN», 1956.
31. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. – T.: «O'qituvchi», 1995.
32. **Qilichov E.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. To'ldirilgan 2- nashri. – Buxoro: «Buxoro universiteti» nashriyoti, 2001.
33. **Qurbonova M.** Fitrat – tilshunos. – Toshkent: «Universitet», 1996.
34. **Qurbonova M.** Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi. – T.: «Universitet», 1997.

Maqolalar

35. **Abdinazimov Shamsiddin.** «Baliq» so'zining etimoni // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, № 5, 64–65- b.
36. **Abdulla Sher.** Inon-ixtiyor bilan tanlangan alifbo // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1993, 27- avgust soni.

37. **Abdullayev Yo'ldosh**. Moziy va yangi alifbo // «O'zbekiston ovozi», 1995, 24- yanvar soni.
38. **Abuzalova Mehri, Bobokalonov Ramazon**. Fe'l va fe'lli frazeologik qurilma (konstruksiya)larning leksik ma'nosi haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, № 3, 74–77- b.
39. **Aliqulov Teshaboy**. Ma'no chegaralash masalasiga doir // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, № 2, 39–42- b.
40. Asli qolgani ma'qul (Yusupov H., Mansurov T., Qurbonov N., Xo'rozov X.) // «O'qituvchilar gazetasi», 1990, 20- yanvar soni.
41. **Ahmedov Bo'riboy**. Zinhor shoshilmaylik // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 7- avgust soni.
42. **Bozorboyev Keldibek**. So'zlashuv nutqi frazemalarining mavzuiy guruhlari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, № 1, 30–32- b.
43. **Джамалханов Х.А.** Графическая характеристика буквенных знаков нового узбекского письма // Ж-л: «Преподавание языка и литературы», 1997, № 5–6, с. 87–91.
44. **Doniyorov X.** Alfavit: o'zgarishlar bo'ladimi? // «O'qituvchilar gazetasi», 1991, 14- mart soni.
45. **Doniyorov X., To'ychiboyev B., Yo'ldoshev Q.** Mukammal alifbo – savodxonlik omili // «O'qituvchilar gazetasi», 1991, 11- aprel soni.
46. **Yenikeyev Radik**. Til haqidagi qonunlar tarixiga oid // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, № 2, 88–90- b.
47. **Jamolxonov H.A.** Alifboni isloh qilish kerakmi? // Turkiy tillar taraqqiyoti muammolari: ToshDPI ilmiy asarlari. – T., 1993, 12–17- b.
48. **Jamolxonov H.A.** Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek alifbosidan lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tishning asosiy sanalari // Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – T.: «Fan», 1995, 44–49- b.
49. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalariga asosidagi o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 4- son, 58–64- b.
50. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalariga asoslangan o'zbek yozuvlarining qiyosiy xarakteristikasi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, № 6, 78–82- b.
51. **Jamolxonov H.A.** O'zbek alfavitidagi harflarning nomlanishi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1991, 3- son, 29–31- b.
52. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi grafemalarining grafik tafsiloti // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1994, № 4–5–6 (qo'shma son), 72–75- b.

53. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi tarixidan (1938–1940 yillar) // Turkij tillarning taraqqiyoti muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – T.: «Fan», 1995, 15–20- b.

54. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 1- maqola (1900–1923- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2000, 4- soni, 73–75- b.

55. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 2- maqola (1924–1938- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2001, 1- son, 71–74- b.

56. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 3- maqola (1938–1940- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 12- son, 36–39- b.

57. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 4- maqola (1940–1956- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 3- son, 54–57- b.

58. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 5- maqola (1956–1980- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 5- son, 55–57- b.

59. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 6- maqola (1981–1987- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 1- son, 45–47- b.

60. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 7- maqola (1988–1990- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 3- son, 36–38- b.

61. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 8- maqola (1990–1992- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2004, 1- son, 64–67- b.

62. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 9- maqola (1992–2005- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2005, 1- son, 60–61- b.

63. **Jamolxonov H.A.** Yozuv tizimining grafemik tarkibi // O'zbek tilshunosligi muammolari. (Ilmiy maqolalar to'plami.) – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003, 59–62- b.

64. **Jamolxonov H.A.** Qorishiq «ts (u)» muammosi va yozuv amaliyoti (ilmiy-nazariy anjuman materiallari) – T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2004, 59–62- b.

65. **Jamolxonov H.A.** Fonetik-grafik simmetriya va asimetriyaga oid kuzatuvlar (Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari) – T., TDPU kichik bosmaxonasi, 2005, 24–25- b.

66. **Jomonov Ravshan.** Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // «Til va adabiyot ta'limi», 1998, 5- son, 19–24- b.

67. **Jomonov Ravshan.** Fitrat imlo qoidalarining zarurati haqida // «Til va adabiyot ta'limi», 1998, 6- son, 58–60- b.

68. **Jomonov Ravshan.** «Chig'atoy gurungi» va imlo masalalari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 1- son, 23–27- b.

69. **Iskandarova Sharifa.** O'zbek tilida shaxs nomlarining pog'onali munosabati // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5- son, 18–20- b.

37. **Abdullayev Yo'ldosh.** Moziy va yangi alifbo // «O'zbekiston ovozi», 1995, 24- yanvar soni.
38. **Abuzalova Mehri, Bobokalonov Ramazon.** Fe'l va fe'lli frazeologik qurilma (konstruksiya)larning leksik ma'nosi haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, № 3, 74–77- b.
39. **Aliqulov Teshaboy.** Ma'no chegaralash masalasiga doir // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, № 2, 39–42- b.
40. Asli qolgani ma'qul (Yusupov H., Mansurov T., Qurbonov N., Xo'rozov X.) // «O'qituvchilar gazetasi», 1990, 20- yanvar soni.
41. **Ahmedov Bo'riboy.** Zinhor shoshilmaylik // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 7- avgust soni.
42. **Bozorboyev Keldibek.** So'zlashuv nutqi frazemalarining mavzuiy guruhlari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, № 1, 30–32- b.
43. **Джамалханов Х.А.** Графическая характеристика буквенных знаков нового узбекского письма // Ж-л: «Преподавание языка и литературы», 1997, № 5–6, с. 87–91.
44. **Doniyorov X.** Alfavit: o'zgarishlar bo'ladimi? // «O'qituvchilar gazetasi», 1991, 14- mart soni.
45. **Doniyorov X., To'yichiboyev B., Yo'ldoshev Q.** Mukammal alifbo – savodxonlik omili // «O'qituvchilar gazetasi», 1991, 11- aprel soni.
46. **Yenikejev Radik.** Til haqidagi qonunlar tarixiga oid // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, № 2, 88–90- b.
47. **Jamolxonov H.A.** Alifboni isloh qilish kerakmi? // *Turkiy tillar taraqqiyoti muammolari: ToshDPI ilmiy asarlari.* – T., 1993, 12–17- b.
48. **Jamolxonov H.A.** Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek alifbosidan lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tishning asosiy sanalari // *Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari.* – T.: «Fan», 1995, 44–49- b.
49. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalariga asosidagi o'zbek yozuvlarining inlo qoidalaridagi tafovutlar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 4- son, 58–64- b.
50. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalariga asoslangan o'zbek yozuvlarining qiyosiy xarakteristikasi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, № 6, 78–82- b.
51. **Jamolxonov H.A.** O'zbek alfavitidagi harflarning nomlanishi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1991, 3- son, 29–31- b.
52. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi grafemalarining grafik tafsiloti // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1994, № 4–5–6 (qo'shma son), 72–75- b.

53. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi tarixidan (1938–1940 yillar) // Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – T.: «Fan», 1995, 15–20- b.

54. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 1- maqola (1900–1923- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2000, 4- soni, 73–75-b.

55. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 2- maqola (1924–1938- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2001, 1- son, 71–74- b.

56. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 3- maqola (1938–1940- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 12- son, 36–39-b.

57. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 4- maqola (1940–1956- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 3- son, 54–57- b.

58. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 5- maqola (1956–1980- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 5- son, 55–57-b.

59. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 6- maqola (1981–1987- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 1- son, 45–47- b.

60. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 7- maqola (1988–1990- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 3- son, 36–38- b.

61. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 8- maqola (1990–1992- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2004, 1- son, 64–67-b.

62. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 9- maqola (1992–2005- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2005, 1- son, 60–61-b.

63. **Jamolxonov H.A.** Yozuv tizimining grafemik tarkibi // O'zbek tilshunosligi muammolari. (Ilmiy maqolalar to'plami.) – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003, 59–62- b.

64. **Jamolxonov H.A.** Qorishiq «ts (u)» muammosi va yozuv amaliyoti (ilmiy-nazariy anjuman materiallari) – T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2004, 59–62- b.

65. **Jamolxonov H.A.** Fonetik-grafik simmetriya va asimetriyaga oid kuzatuvlar (Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari) – T., TDPU kichik bosmaxonasi, 2005, 24–25- b.

66. **Jomonov Ravshan.** Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // «Til va adabiyot ta'limi», 1998, 5- son, 19–24- b.

67. **Jomonov Ravshan.** Fitrat imlo qoidalarining zarurati haqida // «Til va adabiyot ta'limi», 1998, 6- son, 58–60- b.

68. **Jomonov Ravshan.** «Chig'atoy gurungi» va imlo masalalari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 1- son, 23–27- b.

69. **Iskandarova Sharifa.** O'zbek tilida shaxs nomlarining pog'onali munosabati // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5- son, 18–20- b.

70. **Iskandarova Sharifa.** Onom tili leksikasini maydon sifatida o'rganish // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3- son, 28-31- b.
71. **Iskandarova Sharifa.** Oliy muammolari // «Til va adabiyot ta'limi» maktabda mazmuniy maydon jurnali, 1998, 3- son, 40-43- b.
72. **Mamadaliyev M.** So'zlarning ma'no qirralarini o'rganish (Bobur lirikasi misolida) // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 3- son, 28-31- b.
73. **Mamatov A.** Antonimiya asosida frazeologik shakllanish masalalari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 6- son, 56-58- b.
74. **Mahmudov Nizomiddin.** Mustaqillik, o'zbek tili va yozuvi // «Xalq so'zi», 1992, 19- may soni.
75. **Mahmudov Nizomiddin.** Qarindosh tillarning lug'at boyligini o'rganishda shakl va ma'no munosabatlari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 2- son, 29-35- b.
76. **Mengliyev Baxtiyor.** Tilni sistem yaxlitlikda o'rganish haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 5- son, 49-52- b.
77. **Nazarov Karim.** Milliy maktab kaliti. // «Ma'rifat», 1991, 19- oktabr soni.
78. **Nazarov Karim.** Alifbo ham milliy bo'lsin // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1990, 9- noyab soni.
79. **Nazarov Karim.** Eng katta mammmo yechiladi // «Ma'rifat», 1992, 22- fevral soni.
80. **Nurmatov Abdunazar.** Ilmiy-texnikaviy tushunchalarni ifodalash masalasi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 1- son, 54-56- b.
81. **Nurullayeva Shahzoda.** To'y marosimiga oid nomlarning imlosi haqida ayrim mulohazalar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 5- son, 61-63- b.
82. **Orifjonova Shoir.** Darajalari sh (graduonimiya). Respublika yosh filolog olimlarining tantanali ilmiy-anjumani materiallari. - T., 1991.
83. **Rafiddinov Sayfiddin.** «Qalandar» atamasining etimologiyasi haqida // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5- son, 60-64- b.
84. **Suvonova Rohila.** So'z o'zlashtirish va metonimiya // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 6- son, 49-51- b.
85. **Toshxo'jayeva Nargis.** O'zbek tili leksik-semantik tizimida aviatsiya atamaları // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 3- son, 82-86- b.

86. **Tursunqulov Abbas, Qahramonov Aliboy.** Tovush yozuvga emas, yozuv tovushga moslashsin. // «Ma'rifat», 1993, 13- fevral soni.
87. **To'laganov G'ayrat.** Atamalarni o'zlashtirish usullari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 2- son, 35-36- b.
88. **Umarov Ergash.** Eski o'zbek tilidagi cho'ziq i fonemasi haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 3- son, 36-37- b.
89. **Umurqulov Bekpo'lat.** Ko'p ma'nolilik va nasriy nutq // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 6- son, 59-61- b.
90. **Usmonova Sh.** Frazologik birliklarda ma'no va qurilish nomutanosibligi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 1- son, 77-78- b.
91. **Xoliyorov Meli.** Milliy tovushlar taqdiri // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 24- iyul soni.
92. **Shamsiddinov Hakimjon.** Shaxs bildiradigan tasviriy ifodalar va ularning ma'noviy guruhlari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 3-son, 71-74- b.
93. **Shamsiddinov Hakimjon.** So'zlarning funksional-semantik sinonimlari. Kontekst va tagmatn. // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3- son, 24-28- b.
94. **Shodiyev F.** Bir bo'g'inli so'zlar va ularning hosilalari talqini // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3- son, 70-73- b.
95. **Shodiyev Faxriddin.** O'zbek tiliga o'zlashgan bir bo'g'inli so'zlar va ularning hosilalari talqini // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5-son, 23-36- b.
96. **Shopsonov Muxtor.** Jahonga aql bilan chiqiladi // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 7- avgust soni.
97. **Ergasheva Matluba.** Harakat ifodalovchi fe'llarning semantik tasnifi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 2- son, 25-27- b.
98. **Qobuljonova Gulbahor.** Metaforik ko'chimlar tasnifi // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 2- son, 29-32- b.
99. **Qorayev Suyun.** Yozuvimiz takomilga muhtoj // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1991, 23- avgust soni.
100. **Qo'chqortoyev Iristoy.** O'zbek yozuvi muammolari // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1991, 22- mart soni.
101. **Hakimov Muhammadjon.** Kontekst va kontekstual ma'no haqida ba'zi mulohazalar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 3- son, 38-40- b.

Lug'atlar

102. **Alisher Navoiy** asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik: 1-t. («FAN», 1983); 2-t. («FAN», 1983); 3-t. («FAN», 1984); 4-t. («FAN», 1985).

103. **Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов.⁴ М., 1966.
104. **Begmatov E.** O'zbek ismlari. – T.: «Qomuslar Bosh tahririyati», 1991.
105. Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969.
106. **Imlo lug'ati.** Maktab o'quvchilari uchun. Tuzuvchilar: Abdullayev Yo'ldosh, Omilxonova Musharraf, Zufarova Sayyora. – T.: «O'qituvchi», 1987.
107. **Mahmud Koshg'ariy.** Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – T.: «FAN», 1- t (1960), 2- t (1961), 3- t (1963), indeks-lug'at: G'.Abdurahmonov va S.Mutallibovlar ishtiroki va tahriri ostida tayyorlangan. – T., «FAN», 1967.
108. **Nazarova X.** Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug'at. – T.: «FAN», 1972.
109. **Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – T.: «Qomuslar Bosh tahririyati», 1992.
110. **Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati – T.: «O'qituvchi», 1978.
111. **Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining etimologik lug'ati. – T.: «Universitet», 2000.
112. **Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. – T.: «O'qituvchi», 1984.
113. **Rahmatullayev Shavkat, Mamatov Nasim, Shukurov Rashidxon.** O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. – T.: «O'qituvchi», 1980.
114. **Rahmatullaev Shavkat, Hojiyev Azim.** O'zbek tilining imlo lug'ati. – T.: «O'qituvchi», 1995.
115. **Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.** Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: «Просвещение», 1976.
116. **Севортян Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – М.: «Наука», 1974.
117. **Севортян Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»). – М.: «Наука», 1978.
118. **Севортян Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д»). – М.: «Наука», 1980.
119. **Севортян Э.В., Левитская Л.С.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й»). – М.: «Наука», 1989.

120. Умаров Э. Фразеологический словарь «Хазойин-ул-маоний» Алишера Навои. – Т.: «ФАН», 1971.
121. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ikki tomli: 1- t (Moskva: «Rus tili», 1981), 2- t (Moskva: «Rus tili», 1981).
122. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – Т.: «FAN», 1976.
123. O‘zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug‘ati. – Т.: «Sharq», 1999.
124. Hojiyev Azim. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. – Т.: «O‘qituvchi», 1974.
125. Hojiyev Azim. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Т.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
126. A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. – Т.: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001.

Til va yozuvga oid qonun, farmon va qarorlar

127. **1921- yil yanvarda** bo‘lg‘on birinchi O‘lka o‘zbek til va imlo Qurultoyi chiqorg‘on qarorlari. – Т.: «Turkdoynashr», 1922.

128. **1923- yil, 18- oktabr.** Turkiston Jumhuriyati Maorif Komissarligining Turkiston o‘zbeklarining imlolari to‘g‘risidagi bergan buyrug‘i (buyruq № 48). – Т., 1923.

129. **1928- yil, 11- avgust.** O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining 123- sonli qarori: «Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита – государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств» // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд № 4, опись № 2, ед. хр. 14, с. 9–10.

130. **1928- yil, 1- dekabr.** O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining 209- sonli qarori: «О дополнении постановления Центрального Исполнительного Комитета... от 11 августа 1928 года № 123 ... статьей 12-ой» // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд № 4, опись № 2, ед. хр. 14, с. 11.

131. **1929- yil, 15–23- mayda** Samarqandda bo‘lib o‘tgan Respublika til va imlo konferensiyasi qarorlari. – Т.: «O‘zdavnashr», 1930.

1940- yil, 8- may. Закон о переводе узбекской письменности с латинизированного на новый узбекский алфавит на основе русской графики // Ведомости Верховного Совета Узбекской Республики, № 4, июль, 1940, с. 4-5.

133. **1956- yil, 4- aprel.** O'zbekiston Oliy Kengashining Farmoni: «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari to'g'risida» // O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. – T.: «FAN», 1956 yil, 3- b.

134. **1989- yil, 21- oktabr.** «O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonuni. – T.: «O'zbekiston», 1989.

135. **1993- yil, 2- sentabr.** Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida. O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida qabul qilingan qonun // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993, № 9, 332-modda.

136. **1995- yil, 6- may.** «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga o'zgartishlar kiritish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori. // «Xalq so'zi», 1995, 6- iyun; «Ma'rifat», 1995, 7- iyun. *Yana qarang:* «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1995, № 3, 4- b.

137. **1995- yil, 24- avgust.** O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339- sonli qarori: O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida // O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. – T.: «O'qituvchi», 1995, 1- b.

138. **1995- yil, 21- dekabr.** O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qarori: O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida. – T., 1995.

139. **2004- yil 30- aprel.** O'zbekiston Respublikasining Qonuni: O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida:

VI. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993- yil 2- sentabrda qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqida»gi Qarorining (O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993- yil, № 9, 332- modda; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995- yil, № 6, 120- modda):

2- bandidagi «2005- yil» degan so'zlar «2010- yilning» degan so'zlari bilan almashtirilsin;

10- bandidagi «2005- yilning» degan so'zlar «2010- yilning» degan so'zlar bilan almashtirilsin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov.

Toshkent shahri,
2004- yil 30- aprel.

{«Xalq so'zi», 2004- yil 26- iyun, № 134 (3409)} (shanba).

TAYANCH TUSHUNCHA VA TERMINLAR KO'RSATKICHI

A

Abushqa (lug'at) 239
Adabiy nutq 213
Adabiy so'zlashuv uslubi 5
Adabiy til 8
Aferezis 76, 78
Affrikatalar 60
Akkomodatsiya 73, 78
Aksentema 90
Allofonlar 46
Analitik grafemalar 95, 96
Anatomik-fiziologik aspect 24, 26
Antonimik juftlik 172, 176
Antroponimik lug'atlar 230
Apokopa 76, 78
Argotizmlar 202, 204
Artikulatsiya 33
Artikulatsiya bazasi 33
Artikulatsiya usuli 50, 58
Artikulatsiya usuliga ko'ra
undoshlar tasnifi 59
Artikulatsiya o'rni 50
Artikulatsiya o'rniga ko'ra
undoshlar tasnifi 58
Arxaizm-frazemalar 226
Arxaizm-leksema 205, 210
Arxaizm-semema 206, 210
Asosiy ottenka (dominanta) 47
Assimilativ holat 71
Assimilatsiya 72, 78
Atash semalari 148, 152
Attuxfatuz zakiyati fil lug'atit
turkiya lug'at) 238

Avvalgi leksik ma'no 163, 165
Ayiruv urg'usi 89, 90

B

Badiiy nutq 214
Badiiy uslub 5
Badoyeul lug'at 239
Berkitilgan bo'g'in 80, 83
Berkitilmagan bo'g'in 80, 83
Bifonemali grafemalar 95
Bilateral oppozitsiyalar 42
Bir tilli lug'atlar 232
Bir o'Ichovli oppozitsiyalar 42
Bosma manbalar orqali so'z
o'zlashtirilishi 196
Bog'langan urg'uli tillar 85, 90
Bog'li ma'no (bog'langan
ma'no) 162
Bosh ma'no (bosh leksik
ma'no) 162, 165
Boshi yopiq bo'g'in 81, 83
Boshqa tillardan o'zlashtirilgan
ayrim so'zlar orfoepiyasi 134
Brok markazi 30, 32
Burun bo'shlig'i 28, 30, 32
Burun undoshlari (nazal
undoshlar) 60
Burun sonantlari 61
Bo'g'in 79, 83
Bo'g'in markazi 83
Bo'g'in tiplari 80
Bo'g'in cho'qqisi 57

- Bo'g'inning pedagogik-metodik ahamiyati 81
 Bo'g'iz bo'shlig'i 26, 30, 32
 Bo'g'iz undoshi (faringal undosh) 59, 64

D

- Darak intonatsiyasi 92, 93
 Degeminatsiya 77, 78
 Denotat 147
 Denotativ ma'no 148
 Determinlashish 152
 Devonu lug'otit turk 238
 Diakritik belgilar 99, 101
 Diakritik harflar 99, 101
 Dialektizm-frazema 226
 Dialektizm-ma'no 198, 204
 Dialektizm-so'z 198, 204
 Dialektologik lug'atlar 230
 Diaxron fonetika 21
 Differensial semalar 150
 Differensiatsiya
 prinsipi (orfografiyada) 106
 Digraflar 95
 Dinamik urg'u 84, 90
 Dissimilatsiya 73, 78
 Distant assimilatsiya 72
 Distant dissimilatsiya 74
 Distant metateza 77
 Divergentsiya 11, 17
 Divergent 72
 Doimiy oppozitsiyalar 43
 Dominanta (sinonimik qatorda) 167, 170

E

- Ekskursiya (artikulatsiyada) 33
 Ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli 211

254

- Ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli 211
 Ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli 211
 Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar 9, 11
 Ekvipolent oppozitsiya 43
 Eliziya 76
 Emfatik urg'u 89
 Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar 210
 Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar 211
 Enantiosemiya 172, 177
 Ensiklopedik lug'atlar 227, 232
 Epenteza 75, 78
 Epiteza (austeza) 75, 78
 Erkin ma'no 162
 Erkin urg'uli tillar 86, 90
 Eski leksik ma'no 163, 165
 Etimologik leksik ma'no 163, 166
 Etimologik lug'atlar 231
 Etimologik prinsip (orfografiyada) 104
 Etimologiya 139, 140
 Etimon 154
 Eshitib his etish aspekti (fonetikada) 30
 Eshituv markazi 28, 33

F

- Fakultativ variantlar (fonemalarda) 47
 Fokus (fonetikada) 57, 58
 Fonema 38, 50
 Fonema ottenkalari 45, 51
 Fonemalarning differensial belgilari 38, 50

Fonemalarning integral
 belgilari 39, 50
 Fonematik prinsip
 (orfografiyada) 102
 Fonematik transkripsiya 49
 Fonetik dialektizmlar 192, 204
 Fonetik prinsip
 (orfografiyada) 102
 Fonetik soʻz 19, 23, 145, 147
 Fonetik tabiatiga koʻra soʻz
 urgʻusi 84
 Fonetik transkripsiya 48
 Fonetika 15, 23
 Fonetik-fonologik sath 17
 Fonetik-grafik asimmetriya 96, 101
 Fonetik-grafik simmetriya 96, 101
 Fonetik-grammatik arxaizmlar 207
 Fonografema 95, 10
 Fonologik jihatdan norelevant
 belgi 44
 Fonologik jihatdan relevant
 belgi 44
 Fonologik oppozitsiya 39, 41, 50
 Fonologiya 15, 33
 Fonostilistika 90
 Formantlar 25, 32
 Frazema 218
 Frazemalarning semantik
 tarkibi 217, 218
 Frazemalarning semantik
 turlari 219
 Frazeologik antonimiya 223
 Frazeologik butunlik 219
 Frazeologik lugʻatlar 230
 Frazeologik monosemiya 219, 221
 Frazeologik omonimiya 219, 224
 Frazeologik paronimiya 222, 224
 Frazeologik polisemiya 219, 221
 Frazeologik sinonimiya 222, 224

Frazeologik varatsiya 224
 Frazeologik chtishma 220, 221
 Funktsional stilr
 (vazifaviy uslublar) 5

G

Gaplogiya 76
 Geminatsiya 77, 78
 Gers 32
 Giperonim 175
 Gipo-giperoninik munosabat 185
 Giponim 185, 87
 Gradual oppozitsiyalar 42, 50
 Graduonimiya 85, 186, 187
 Grafemalar 6, 3, 100
 Grafemaning ifida plani 94
 Grafemaning mazmun plani 94
 Grafik asimmetriya (fonetik-
 grafik asimmetriya) 96, 101
 Grafik prinsip (orfografiyada) 104
 Grafik simmetriya 101
 Grafik sinonimiya 101
 Grafika 16, 93, 100
 Grammatik dialektizmlar
 16, 200, 204
 Grammatik soʻz 144

I

Halqum 28, 30, 32
 Harakat qilish bdgisiga koʻra soʻz
 urgʻusi 86
 Harfiy belgilar 91
 Hosila maʼno (hosila leksik
 maʼno) 162, 16
 Hozirgi leksik maʼnolar 162, 165
 Hozirgi oʻzbek alabiy tili 4
 Hozirgi oʻzbek acbiy tili
 konsonantizmi 57

I

- Ierarxiya 7
 Ifoda semalari (tasvir semalari) 148, 152
 Ikki fokusli undoshlar 59
 Ilmiy etimologiya 16
 Individual nutq neologizmi 210
 Individual ottenkalar (fonemalarda) 46, 47
 Infratovush 24, 32
 Integral (birlashtiruvchi) semalar 150
 Internatsional soʻzlar ugʻati 231
 Intervokal holat 71
 Intonatsiya 90, 93
 Intonatsiya turlari 92
 Introfonologiya 90
 Istorizm – frazema 226
 Izohli lugʻatlar 232
 Izohsiz lugʻatlar 232
 Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar 225
 Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika 198
 Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar 225
 Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika 198

J

- Jarangli undoshlar 60
 Jaranglilik-jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiya 50
 Jarangsiz undoshlar 60
 Jargonizmlar 202, 204
 Jonli soʻzlashuv orqali soʻz oʻzlashtirilishi 196

256

K

- Kasb-hunar leksikasi 201, 204
 Kalka usulida olish 196, 197
 Kelumoma (lugʻat) 240
 Kitob ul-idrok li Lison il-atrak (lugʻat) 238
 Kitobul bulgʻatul mushtaqori lugʻatit turk val qifchak 238
 Kombinator ottenkalar 46, 51
 Kombinator-pozitsion ottenkalar 46
 Konnotativ semalar 148
 Konsonantizm 7, 39, 57, 64
 Kontakt assimilatsiya 77
 Kontakt dissimilatsiya 74
 Kontakt metateza 76
 Kontekstual antonimiya 171, 177
 Kontekstual sinonimlar 168
 Konvergensiya 17
 Korrelatsiya 41, 50
 Kuchayuvchi boʻgʻin 80, 83
 Kuchayuvchi-pasayuvchi boʻgʻin 80, 83
 Kuchli nozitsiya 71

115

Labial-til oldi undoshlari
oppozitsiyasi 39

Labial-til orqa undoshlari
oppozitsiyasi 39

Labial-til o'rta undoshlari
oppozitsiyasi 39

Lab-lab (bilabial) undoshlar 52

Lablanish-lablanmaslik belgisiga
asoslangan oppozitsiyalar 40,
51, 52

Lab-tish (labiodental) undoshlar 58

Lahja 18

Leksema 141

Leksemaning ifoda plani 141, 142

Leksemaning ichki formasi 142

Leksemaning mazmun
plani 141, 142

Leksemaning semantik tarkibi 144

Leksemaning tashqi formasi 142

Leksik antonimiya 170

Leksik arxaizmlar 205, 207, 210

Leksik dialektizmlar 185

Leksik-fonetik dialektizm 200

Leksik istorizmlar (tarixiy
205, 207, 21

Pozitsiyalarning vujudlashi

Privativ oppozitsiyalar

Progressiv

Leksik so'z 144

Leksik qo'llash 153

Leksik-fonetik arxaizm 210

Leksik-fonetik dialektizm 204

Leksik-frazeologik antonimlar 224

Leksik-frazeologik sinonimlar 224

Leksikologiyaning turlari 138

Lisoniy lug'atlar 228, 232

Lisoniy omillar 7, 140

Lingvistik (lisoniy) omillar 7, 9, 11

Lingvistik-funksional aspektlar 33

Logik urg'u 89

Logografemalar 95, 98, 101

Lug'at maqolalari sxemalari:

- davlatlar haqidagi maqola
sxemasi 235
- millat yoki xalq haqidagi
maqola sxemasi 236
- o'simlik turi haqidagi maqola
sxemasi 236
- biografik maqola sxemasi 236
- til haqidagi maqola sxemasi 236

Lug'at maqolalarining tuzilishi 237

Lug'ati turki (tuzuvchi -
Fazlullaxon) 239

Lug'ati chig'atoy va turki usmoni
(tuzuvchi - Shayx Sulaymon
Buxoriy) 240

Lug'atlarda soz'lar (maqola
nomlari)ni joylashtirish tartibi:

- tashqi tartib 232
- ichki tartib 232
- ma'no tartibi 233

Lug'aviy birliklar 140

M

Majburiy ottenkalar
(fonemalarda) 46, 47

Majoziy ma'no 162

Ma'no etimoni 164, 166
Ma'no sinonimlari 167, 170
Ma'noning kengayishi 159
Ma'noning ko'chishi 156
Ma'noning torayishi 159
Mantiqiy markaz (antonimlarda)
173, 174, 175, 177
Maqol va matallar lug'ati 231
Metafora yo'li bilan ma'no
ko'chishi 157, 161
Metateza 76, 78
Metonimiya yo'li bilan ma'noning
ko'chirilishi 158, 161
Monofonemali grafemalar 95, 101
Monograflar 100
Monosemiya 101
Morfemika 16
Morfografema 95, 99, 101
Morfologik prinsip (analogiya
prinsipi) 104
Muqaddimatul adab (Mahmud
az-Zamaxshariy asari) 238
Mo'tadillashtiruvchi oppozitsiya 44

N

Nafas apparati 26, 30, 32
Nazal undoshlar 54
Nazalizatsiya 74, 78
Neologizm-frazemalar 226
Neologizm-leksema 209, 210
Neologizm-semema 209, 210
Neytrallashtiruvchi (mo'tadillashtiruvchi)
oppozitsiya 44
Noharfiy belgilar 94
Nolisoniy omillar 140
Nomema 144
Nominal birlik 144
Nominativ ma'no (nomlovchi
ma'no) 161

Norma (me'yor) 9
Noverbal vositalar 6
Nutq 9, 213
Nutq a'zolarining anatomiyasi 26
Nutq a'zolarining fiziologiyasi 26,
30, 32
Nutq a'zolarining ijro
kechimi 26, 30
Nutq intensivligi 91, 93, 84
Nutq melodikasi 91, 93
Nutq ritmi 91, 93
Nutq tembri 91, 93
Nutqiy sinonimlar 167, 170
Nutqning ma'lum ko'rinishlariga
xoslangan so'zlar 213

O

Oddiy grafemalar 96
Okkazonal ma'no 152, 154
Old qator unililar 52
Omofonlar 179, 181, 183
Omoforma omoleksemalar 177,
178, 181
Omofrazemalar 224
Omograflar 180, 181
Omonim omoleksemalar 177, 178
Omonimiya 177, 179, 181
Onomasiologiya 139, 140
Oppozitsiya 39
Optik-grafik tasvir 94
Orfoepik lug'atlar 230
Orfoepiya 16, 131
Orfografik belgi 101
Orfografik lug'atlar (imlo
lug'atlari) 230
Orfografiya 16, 101, 115
Orfografiya prinsiplari 102, 115
Orfogramma 6, 115
Orqa qator unililar 52

Ottenka 47
Ovozning ishtirok etish darajasiga
ko'ra undoshlar tasnifi 61
Oxiri yopiq bo'g'in 81, 83
Og'iz bo'shlig'i 28, 32
Og'iz sonantlari 61
Ochiq Bo'g'in 80, 83
Ochiq boshlanuvchi ochiq
bo'g'in 80
Ochiq boshlanuvchi yopiq
bo'g'in 80

P

Parafrazemalar 224
Paronimiya 181, 182, 183, 184
Paronomaziya 183, 184
Partonimik munosabat 185, 186,
187
Pasayuvchi bo'g'in 80, 83
Pauza 91, 93
Pedagogik aspekt 96
Perseptiv aspect (fonetikada) 33
Polifonemali grafemalar 101
Poligraflar 100
Polilingvizm 10
Polisemiya 161, 169, 173, 179
Portlovchi-affrikatalar
opozitsiyasi 39
Portlovchi-burun sonanti
opozitsiyasi 39
Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar
opozitsiyasi 39
Portlovchi-sirg'aluvchilar 560
Portlovchilar 59, 63
Pozitsion ottenkalar 46, 51
Pozitsion xususiyatlar 17
Pozitsiya 40, 41
Privativ opozitsiyalar 42
Progressiv akkomodatsiya 73

Progressiv assimiliatsiya 72
Progressiv dissimilatsiya 73
Prokopa (ankopa) 75, 78
Proporsional opozitsiyalar 42
Prosodemografemalar 95, 97, 101
Prosodika 34, 90
Proteza 74, 78
Publitsistik uslub 5
Punktuatsiya 16

Q

Qiyosiy fonetika 21, 24
Qorishiq portlovchilar
(affrikatalar) 60, 63
Quyil keng unililar 52, 55
Qo'shimcha ottenkalar 46

R

Rasmiy ish uslubi 5
Rasmiy nutq 213, 215
Reduksiya 74, 78
Referent 147
Regressiv akkomodatsiya 73
Regressiv assimiliatsiya 72
Regressiv dissimilatsiya 74
Rekursiya 33
Rezonator ton manbai 61
Ruscha-baynalmilal so'zlar 192, 195

S

Sanash intonatsiyasi 92, 93
Sandhi hodisasi 76, 78
Sayoz til orqa undoshlari 59, 64
Sanglah (Mirza Muhammad
Mahdixon lug'ati) 240
Segment birliklar 18, 23
Segmental fonologiya 34

Semalar 148, 151
Semantik kalka 197
Semantik-uslubiy prinsip
(orfografiyada) 107
Semasiologiya 139, 140
Semema 144
Signifikat 145, 148
Sillabema 79, 83
Sillabika 79, 83
Silliq Bo'g'in 80, 83
Simvolik prinsip (orfografiyada) 106
Simvollar 99
Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning
ko'chirilishi 158, 161
Sinerezis 77, 78
Singarmonizm 22, 18
Sinkopa 75, 78
Sinonimik qator 170
Sinonimiya 166, 169, 170
Sinonimlar lug'ati 230
Sintagma urg'usi 87, 90
Sintagmatik xususiyatlar 18
Sintetik grafemalar 101
Sirg'aluvchi-affrikatalar
oppozitsiyasi 39
Sirg'aluvchi-sonantlar
oppozitsiyasi 39
Sirg'aluvchilar 60, 63
Sistema 8
Sof o'zbek so'zlari 189, 195
Soha ensiklopediyalari 232
Sonorlar (sonantlar) 61, 62, 63
Soxta etimologiya 165
Spektograf 32
Spirantizatsiya 77, 78
Struktura 8
Substrat til 10
Substratsiyalar 10
Supersegment birliklar 19, 23
Supersegmental fonologiya 34
260

Superstrat til 10
So'roq intonatsiyasi 92, 93
So'z qismlari orfoepiyasi 133
So'z urg'usi 84
So'z o'zlashtirish 195
So'z o'zlashtirish usullari 197
So'zlashuv nutqi 213, 214
So'zlashuv uslubi 5
So'zni metaforik qo'llash
usuli 212, 213
So'zning uslubiy bo'yog'i 140

T

Tanituvchi vazifa 19, 23
Tarixiy-an'anaviy prinsip
(orfografiyada) 106
Tarixiy leksikologiya 138, 140
Tarixiy lug'atlar 231
Tavsifiy leksikologiya 138, 140
Temp 91, 93
Terminlar 150, 152, 204
Terminologik lug'atlar 230, 232
Teskari lug'at 231
Til oldi-apikal (alveolar)
undoshlar 59
Til oldi-bo'g'iz undoshlari
oppozitsiyasi 39
Til oldi-tanglay (kakuminal)
undoshlar 59, 64
Til undoshlari 59
Til o'rta undoshi (palatal
undosh) 59, 64
Tilning gorizontaal (yotiq)
harakati 57
Tilning uch darajali ko'tarilish
belgisiga asoslangan
oppozitsiyalar 40, 51
Tilning vertikal (tik) harakati 57
Til-tish undoshlari 64

Tipik ottenkali urg'u 84, 90
Titroq undosh 60, 63
Tonik (musiqiy) urg'u 84, 90
Toponomik lug'atlar 230
Tovush tembri 25, 32
Tovush tushushi 75
Tovush cho'ziqligi 26, 32
Tovushning balandligi 24, 26, 32
Tovushning kuchi 25, 32
Tovushning miqdor belgilari 32
Tovushning sifat belgilari 32
Tovushning o'rin almashinuvi
(metateza) 76
Transkripsiya 48, 51
Trigraflar 95
Tugallangan intonasiya 92, 93
Tugallanmagan intonasiya 92, 93
Turkumlik semalari 146, 148
Tushuncha 148
To'la ochiq bo'g'in 81
To'la yopiq bo'g'in 81
To'liq assimilatsiya 72
To'liq dissimilatsiya 74
To'liq kalka 196
To'liqsiz assimilatsiya 72
To'liqsiz dissimilatsiya 74
To'g'ri ma'no (leksemaning
to'g'ri leksik ma'nosi) 162

U

Ultratovush 24, 32
Umumiy leksikologiya 138, 140
Umumiy lug'atlar 228
Umumnutq qatlam so'zlari 213
Umumtil lug'atlar 228
Umumtil neologizmi 210
Umumturkiy so'zlar 188, 195
Umumturkiy so'zlarning fonetik
belgilari 188, 189

Umumturkiy so'zlarning
morfologik belilari 189
Umumturkiy so'zlarning
semantik belgilari 189
Umumxalq lug'aviy birliklar 204
Un paychalari ishtirokiga ko'ra
undoshlar tasnifi 60
Undosh tovushlar orfoepiyasi 133
Undoshlar tasnifi 58, 63
Undov intonatsiyasi 92, 93
Universal ensiklopediyalar 227, 232
Unli fonemalar tasnifi 52
Unli tovushlar orfoepiyasi 131
Urg'u 83, 90
Uslubiy bo'yoq 212, 224
Uslubiy ottenkalar (fonemalarda) 47
Uslubiy sinonimlar 167, 170
Uvular undoshlar 59
Uzual ma'no 152, 154
Uzus 9

V

Valentlik 148
Variant 47, 48
Variatsiya (fonologiyada) 47, 51
Vazifa semalari 140, 149, 152
Vazifadagi o'hshashiik asosida
ma'noning ko'chirilishi
(funksiyadoshlik asosida ma'no
ko'chishi) 157, 161
Vokalizm 17, 40, 51, 57
Vulgarizmlar 203, 204

X

Xalq etimologiyasi 165
Xususiy leksikologiya 138, 140
Xususiy (maxsus) lug'atlar 228

Y

O'z qatlam frazemalari 224, 22

19-§. Fonologiya	33
20-§. Fonemika	38
21-§. Fonemalarning differensial belgilari	38
22-§. Fonemalarning integral belgilari	39
23-§. Fonologik oppozitsiya	39
24-§. Korrelatsiyalar	41
25-§. Fonema ottenkalari	45
26-§. Ottenkalar tasnifi	46
27-§. Ottenka, variant va variatsiya	47
28-§. Transkripsiya	48

Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi

29-§. Vokalizm	51
30-§. Unli fonemalar tasnifi	52
31-§. Ayrim unli lar tavsifi	55

Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi

32-§. Konsonantizm	57
33-§. Undoshlar tasnifi	58
34-§. Labial undoshlar tavsifi	64
35-§. Til oldi undoshlari tavsifi	66
36-§. Til o'rta undoshi tavsifi	68
37-§. Sayoz til orqa undoshlari tavsifi	68
38-§. Chuqur til orqa undoshlari tavsifi	69
39-§. Bo'g'iz undoshi tavsifi	70
40-§. Qorishiq «TS» undoshi tavsifi	70

Fonetik hodisalar

41-§. Umumiy ma'lumot	72
-----------------------------	----

Bo'g'in (Sillabema)

42-§. Bo'g'in haqida ma'lumot	79
43-§. Bo'g'in tiplari	80
44-§. Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati	81

Urg'u (Aksentema)

45-§. Urg'u haqida ma'lumot	83
46-§. So'z urg'usi	84
47-§. Sintagma urg'usi	87
48-§. Ayiruv urg'usi	89

Intonatsiya

49-§. Intonatsiya haqida ma'lumot	90
0-§. Intonatsiya turlari	92
1-§. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli	92

GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

Grafika

52-§. Grafika haqida ma'lumot	93
53-§. Fonografemalar	95
54-§. Prosodemografemalar	97
55-§. Logografemalar	98
56-§. Morfografemalar	99
57-§. Diakritik harflar va diakritik belgilar	99

ORFOGRAFIYA

58-§. Orfografiya haqida ma'lumot	101
59-§. Orfografiya prinsiplari	102
60-§. Imlo qoidalari	108
61-§. Amaldagi (kirilcha) va yangi (lotincha) o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar	109
62-§. Yangi to'plamda yangicha talqinda yoki jiddiy o'zgarishlar bilan berilgan qoidalar	109

Hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma'lumot

63-§. O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish va yozuv tizimlari	115
64-§. O'zbek yozuvining XX asr tarixi	116

108-§. Antonimik juftlik	172
109-§. Enantiosemiya	172
110-§. Antonimiya va polisemiya	173
111-§. Antonimlarni belgilash mezonlari haqida	173
112-§. Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi	175

Leksik omonimiya

113-§. Leksik omonimiya	177
114-§. Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati	178
115-§. Omonimlarning yuzaga kelishi	178
116-§. Omonimiya va polisemiya	179
117-§. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar	179
118-§. Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi ...	180

Paronimiya

119-§. Paronimiya	181
120-§. Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida qo'llanishi (paronomaziya)	183

Giponimiya, graduonimiya, partonimiya

121-§. Giponimiya	185
122-§. Graduonimiya	186
123-§. Partonimiya	186

O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti

124-§. Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog'liqligi	188
125-§. O'z qatlam so'zlari	188
126-§. O'zlashgan qatlam so'zlari	190

So'z o'zlashtirish

127-§. So'z o'zlashtirish	195
128-§. So'z o'zlashtirishning ikki yo'li	196
129-§. So'z o'zlashtirish usullari	196
130-§. So'z o'zlashtirishning chet so'zlarni qo'llashdan farqlari	197

Leksemalarning ishlatilish doirasi

§. Leksemalarning ishlatilish doirasi	198
131-§. Dialektlarga xos soʻzlar	198
132-§. Leksik, fonetik, grammatik dialektizmlarning uslubiy vosita sifatida qoʻllanishi	200
133- §. Kasb-hunar leksikasi	201
134-§. Kasb-hunar leksikasidan uslubiy vosita sifatida foydalanish hollari	202
135- §. Argotizm va jargonizmlar	202
136-§. Vulgarizmlar	203
137-	

Oʻzbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari

§. Leksik istorizmlar	205
138-§. Leksik arxaizmlar	205
139-§. Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi	207
140-§. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari	207
141-§. Leksik neologizmlar	208
142-§. Leksik neologizm turlari	209
143-	

Oʻzbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi

-§. Soʻzning uslubiy boʻyogʻi	210
144-§. Emotsional-ekspressiv boʻyoqdor soʻzlarning nutqda qoʻllanishi	211
145	

Leksemalarning nutq koʻrinishlariga xoslanishi

i-§. Nutq, uning koʻrinishlari	213
146-§. Nutq koʻrinishlariga xoslangan leksik qatlamlar	213
147-§. Nutq koʻrinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qoʻllanishi	214
ii-§. Soʻzlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq koʻrinishlariga xoslanish	214
148	

FRAZEOLOGIYA

Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot

150-§. Frazeologiya	216
151-§. Frazemalarning ifoda plani	216
152-§. Frazemalarning mazmun plani	217
153-§. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari	218

Frazeologik monosemiya va polisemiya

154-§. Frazeologik monosemiya	219
155-§. Frazeologik polisemiya	219

Frazemalarning semantik turlari

156-§. Frazemalarning semantik turlari	219
--	-----

Frazemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari

157-§. Shakl munosabatiga ko'ra turlari	221
158-§. Ma'no munosabatiga ko'ra turlari	222

O'z va o'zlashgan qatlam frazemalari

159-§. Frazemalarning tarixan ikki qatlamga ajratilishi	224
---	-----

Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi

160-§. Frazemalarning ishlatilish doirasiga ko'ra tavsifi	225
161-§. Ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish	225
162-§. Zamoniylilik belgisiga ko'ra frazemalarning turlari	226

LEKSIKOGRAFIYA

163-§. Leksikografiya	227
164-§. Lug'atlarning ko'zlangan maqsadga ko'ra turlari	227
165-§. Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'at turlari	229

voki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra	
at turlari	229
ekti va predmetiga ko'ra farqlanadigan lug'atlar	230

Lug'at maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari

1. Lug'atlarda maqola nomlarini joylashtirish tartibi	232
2. Lug'at maqolalari sxemalari	235
3. O'zbek lug'atchiligi tarixi	237
4. O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy (eski o'zbek tili) davri	239
5. XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik	241
6. XX asrning birinchi yarmida o'zbek lug'atchiligi	241
7. XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek lug'atchiligi	242

ADABIYOTLAR

1. Darslik, qo'llanma va risolalar	244
2. Maqolalar	245
3. Lug'atlar	249
4. Til va yozuvga oid qonun, farmon, qarorlar	251
5. Layohat tushuncha va terminlar ko'rsatkichi	253

81.20'zb
J24

Jamolxonov H.

Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari uchun
darslik / H. Jamolxonov. — T.: «Talqin», 2005. — 272 b.

ББК 81.2Узб—9.

Hasanxon Jamolxonov

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

Oliy o'quv yurtlari uchun darslik

Toshkent — «Talqin» — 2005

Muharrir *Sh.A'zamov*
Musahhik *N.Jalilova*

Original-maketdan bosishga 2005.17.10 da ruxsat etildi
Ofset bosma usulida bosildi. Nashr. t. 17. Shartli kr-ot
Bahosi shartnoma asosida.

«Talqin nashriyoti», 700129, Toshkent, Navoiy
Shartnoma № 8/05—2005.

«Noshir-fayz» MChJ bosmaxona-sida bosildi. To:
K.G'ofurov k o'chasi-97.

100

100